

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета имени С. Торайғырова

1997 ж. құрылған
Основаи в 1997 г.

İ İ Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ

ÂÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÑÓ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

3 2015

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 14210-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
4 марта 2014 года

Жусупов Н. К., д.ф.н., профессор (главный редактор)
Демесинова Г. Х., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Шахметова Н. А. (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:

Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина);
Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор;
Жусип К. П., д.ф.н., профессор;
Трушев А. К., д.ф.н., профессор;
Казимирова И. А., ст. науч. сотр. НАН, Украина;
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия);
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Нургожина Б. В. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

© ПГУ им. С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ

Абдуллаева Қ. М. Қазақ жұмбақтарының зерттелуі	12
Әбікенова Г. Т., Карипжанова Г. Т., Қадыров Ж. Т. Баяндау мәтіннің мазмұндық және формальдық жақтары	21
Әділбекова Л. М., Мырзақұлова Г. С. Бауыржан Момышұлы және «Волоколамск тас жолы»	26
Азаматова А. Х. Интенция сөйлеу іс-әрекетінің маңызды компоненті ретінде	30
Аязбаева В. Қ., Хан Н. К. Көркем мәтін негізінде коммуникативтік қабілеттерді дамыту	37
Әбдіқалық К. С., Муталиева Р. М. М. Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясындағы мәтіндік айырымдар	44
Әділбекова Л. М., Мырзақұлова Г. С. Қазақ қанатты сөздері туралы	50
Бекбосынова А. Х. Этномаркерлі сипаты бар теңеулер	54
Даутова Г. Р. Мифтік әлем	61
Дәлелбекқызы А. Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-диалогиясындағы Абылай хан бейнесі	67
Ерғалиев Қ. С., Асанбаева Е. Б. Әлемнің тілдік бейнесінің публицистикалық тақырыптардағы көрінісі	71
Ерланова А. Е. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы этномәдени лексика	85
Ерсултанова Г. Т., Сейдуллаева А. Х. М. Шаханов поэзиясындағы фонетикалық эффект	92
Жұмабекова Б. К. Сөйлеудегі жүйе мен ортаның бірлескен іс-әрекетіндегі семантикалық қауіптер	99
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «есік», «айна», «теңіз», «жіп», «кілт», «ақ» ұғымдары	104
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «жақсы», «надан», «жүйрік», «адасу», «ұйықтау», «ояну» ұғымдары	110
Зейнулина А. Ф. Ілияс Есенберлин шығармаларындағы дәуір шежіресі мен тарихи тұлғалардың суреттелу көркемдігі	116
Зейнулина А. Ф. Қартқожа Тоғанбаев шығармашылығындағы дәуір тынысы мен халық тарихы	124

Исмагулова Г. К., Капанова Д. Е. Германиядағы пікірталастан кейінгі Қазақстандағы гендерлік буындардың сөзді қолдану мәселелері	131
Ибраева Ж. К., Верецкак Ж. А. Киім және аяқ киім кірме атауларының жастар социумындағы тілдік бейімделуі	137
Казмирова И. А. Украин тіл білімі терминологиясының қалыптасуында славян грамматикалық еңбектерінің ролі	144
Кананьянов К. Н., Кадырова Б. М. М. Ж. Көпеев шығармашылығы мен қазақ поэзиясының «Күміс ғасыры»	152
Касымбекова А. Н., Карбозова Г. К. Туыс емес тілдердегі есімшелердің қызметі (қазақ, орыс, латын, ағылшын, неміс тілдерінің материалдары негізінде)	159
Мамедова М. Г., Жунусова Н. А., Рахметова А. Т. Орыс тілі сабақтарындағы коммуникативтік құзыреттіліктің дамуы	166
Манабаева А. К., Лабик К. В. Аббревиатуралардың заманауи сөйленімде қолданылуы	172
Момынова Б., Әнесова У. Ғ. Қазақ халқының дәстүрлі ишарат-символдарының семантикасы	178
Мұқышева Қ. С. Қазақ дүниетанымындағы «дала» концептісінің ерекшелігі	186
Мұсабаева М. Д., Акимқожаева Ш. К. Тіл біліміндегі күрделі құрылымдар парадигмасы	193
Мұхамеджанова Г. Т. Керіктеуіш тілдік құралдардың түрлері	201
Мұхитов Қ. С., Трушев А. Қ. Мәшһүр-Жүсіп жинастырған мақал-мәтелдерінің зерттелуі	206
Омарова Р. А., Кенжетева Г. К., Кенбаева Р. Д. Аббревиатуралар немесе қысқарған сөздер	213
Панзабек Б. Т., Куанышқызы У. Көркем әдебиеттегі психологизм мәселесі	221
Рустембаева Б. А. Халықтық дүниетанымның тағылымдық-тәрбиелік мәнін ашудағы этно-фольклорлық сарындар (обал, сауап, кие т.б.) мен фольклорлық ұғымдардың көркемдік мәні	227
Рысбаева Г. Қ. Ертеде түркі халықтарының ағаш культін қастерлеу салты	233
Саметова Ф. Т. Концепт лингвистикалық және лингвомәдениеттанушылық категория ретінде	239
Сапарова Н., Курманова З. К. Библиографиялық қызметтің сипаты: терминологиялық аспект	248

Сизов Д. В. Ағылшын тіліндегі әлем суретіндегі «Жан» тұжырымын білдіру мен түсінігін зерттеу: антропоморфты және гендерлік белгісі	252
Сизов Д. В. Публицистік дискурста «Идеология» супертұжырымын нысаналау: диахрондық аспект	260
Фоменко Е. С. Second life виртуалды әлемдік дискурстағы ұлттық ұқсастылық	270
Акпарова Г. Т., Мерғалиев Д. М. Этномәдени дәстүрлердің даму тарихынан	277
Авторларға арналған ережелері.....	283

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуллаева К. М. Исследования казахских загадок	12
Абикенова Г. Т., Карипжанова Г. Т., Кадыров Ж. Т. Содержательные и формальные стороны докладного текста	21
Адилбекова Л. М., Мырзакулова Г. С. Бауржан Момышулы и «Волоколамское шоссе»	26
Азаматова А. Х. Интенция как важнейший компонент речевой деятельности	30
Аязбаева Б. К., Хан Н. К. Развитие коммуникативных способностей на основе художественного текста	37
Абдикалык К. С., Муталиева Р. М. Текстовые различия трагедии М. Ауэзова	44
Адилбекова Л. М., Мырзакулова Г. С. О казахских крылатых словах	50
Бекбосынова А. Х. Этномаркерные сравнения	54
Даутова Г. Р. Мифический мир	61
Далелбеккызы А. Образ Аблай хана – героя романа-диалоги К. Жумадилова «Дарабоз»	67
Ергалиев К. С., Асанбаева Е. Б. Отражение языковой картины мира в публицистических заголовках	71
Ерланова А. Е. Охотничья этнокультурная лексика в произведениях Машхур Жусипа	85
Ерсұлтанова Г. Т., Сейдуллаева А. Х. Фонетический эффект в поэзии М. Шаханова	92
Жумабекова Б. К. Взаимодействие системы и среды в высказываниях с семантикой угрозы	99
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Понятия «дверь», «зеркало», «море», «нить», «ключ», «белый» в стихотворениях Машхура Жусипа	104
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Понятия «хороший», «невежественный», «скакун», «заблудиться», забрести», «спать», «проснуться» в стихотворениях Машхура Жусипа ...	110
Зейнулина А. Ф. Художественность изображений исторических личности и эпохальной летописи в произведениях Илияса Есенберлина	116
Зейнулина А. Ф. Портрет эпохи и история народа в творчестве Карткожа Тоганбаева	124

Исмагулова Г. К., Капанова Д. Е. К проблеме гендерных слогов словоупотребления в Казахстане (казахский язык и русский язык) исходя из спора в Германии	131
Ибраева Ж. К., Верещак Ж. А. Языковая адаптация заимствованных наименований одежды и обуви в молодежном социуме	137
Казиминова И. А. Роль ранних славянских грамматических трудов в становлении украинской лингвистической терминологии	144
Канальнов К. Н., Кадырова Б. М. «Серебряный век» казахской поэзии и творчество М. Ж. Копеева	152
Касымбекова А. Н., Карбозова Г. К. Функционирование причастий в неродственных языках (на материале казахского, русского, латинского, английского, немецкого языков)	159
Мамедова М. Г., Жунусова Н. А., Рахметова А. Т. Развитие коммуникативной компетенции на занятиях по русскому языку	166
Манабеева А. К., Лабик К. В. Употребление аббревиатур в современной речи	172
Момынова Б. К., Анесова У. Г. Семантика казахских традиционных жестов-символов	178
Мукушева К. С. Специфика концепта «степь» в языковой картине мира казахов	186
Мусабаева М. Д., Акимкожаева Ш. К. Парадигма сложных конструкций в языкознании	193
Мухамеджанова Г. Т. Виды выразительных языковых средств	201
Мухитов К. С., Трушев А. К. Изучение пословиц собраны Машхур-Жусупом Копеевым	206
Омарова Р. А., Кенжетеева Г. К., Кенбаева Р. Д. Аббревиатуры или сокращения	213
Панзабек Б. Т., Куанышқызы У. Проблема психологизма в художественной литературе	221
Рустембаева Б. А. Художественная ценность концепции фольклора и этно-фольклорных мотивов в раскрытии исследовательского и образовательного смысла в народном мировоззрении	227
Рысбаева Г. К. Древне-тюркский обычай почитания культа Дерева	233
Саметова Ф. Т. Концепт как лингвистическая и лингвокультурологическая категория	239
Сапарова Н., Курманова З. К. Характерность библиографической деятельности: терминологический аспект	248

Сизов Д. В.

Исследование понимания и выражения концепта «душа» в английской языковой картине мира: антропоморфные и гендерные признаки 252

Сизов Д. В.

Объективация суперконцепта «идеология» в публицистическом дискурсе: диахронический аспект 260

Фоменко Е. С.

Национальная идентичность в дискурсе виртуального мира Second life .270

Акпарова Г. Т., Мергалиев Д. М.

Из истории развития этнокультурных традиций 277

Правила для авторов 283

CONTENT**Abdullayeva K. M.**

Research of Kazakh riddles 12

Abikenova G. T., Karipzhanova G. T., Kadyrov Z. T.

Substantial and formal sides of memo text 21

Adilbekova L. M., Myrzakulova G. S.

Bauirzhan Momysuly and «Volokolamsk highway» 26

Azamatova A. Kh.

Intention as an essential component of speech activity 30

Ayazbayeva B. K., Khan N. K.

Development of communicative abilities based on literally text 37

Abdikalyk K. S., Mutalyeva R. M.

Text differences in the tragedy by M. Auezov 44

Adilbekova L. M., Myrzakulova G. S.

About Kazakh winged words 50

Bekbosynova A. H.

Ethno-Marker comparisons 54

Dautova G. R.

The Mythical World 61

Dalelbekkyzy A.

The image of Ablai khan in the novel-dilogy “Daraboz”
written by Kabdesh Zhumadilov 67

Yergaliyev K. S., Asanbayeva Y. B.

Reflection of a language picture of the world in publicistic headlines 71

Yerlanova A.

Ethnocultural vocabulary of hunting in Mashkhar Zhusip’s works 85

Yersultanova G. T., Seidullayeva A. Kh.

Phonetic effect in poetry M. Shakhonov 92

Zhumabekova B. K.

The interaction between the system and the environment
in the expressions of the semantics of the threat 99

Zhussupov N. K., Baratova M. N.

The concept of “door”, “mirror”, “sea”, “thread”, “key”,
“white” in the poems of Mashkhar Zhusip 104

Zhussupov N. K., Baratova M. N.

The concepts of “good”, “ignorant”, “fast”, “get lost, wander,”
“sleep”, “wake up” in the poems of Mashkhar Zhusip 110

Zeinulina A. F.

Artistic image of historic people and epochal chronicle
in Iliyas Esenberlin’s works 116

Zeinulina A. F.

Portrait of an era and people history in the works of Kartkozha Toganbayev ..124

Ismagulova G. K., Kapanova D. Y. Zum problem des gundersilben sprachgebrauchs in Kasachstan (kasachisch und russisch) ausgehend von der debatte in Deutschland	131
Ibraeva Zh. K., Vereshak Zh. A. The language adaptation of borrowed items of clothes and shoes in youth society	137
Kazymyrova I. A. Historical aspects in formation of Ukrainian linguistic terminology	144
Kanapjanov K. N., Kadyrova B. M. «Silver age» of Kazakh poetry and heritage of M. Zh. Kopeev	152
Kassymbekova A. N., Karbozova G. K. The functioning of participles in unrelated languages (on material of Kazakh, Russian, Latin, English, German languages)	159
Mamedova M. G., Zhunusova N. A., Rakhmetova A. T. Development of a communicative competence at the Russian language lessons	166
Manabayeva A. K., Labik K. V. Usage of abbreviations in a modern speech	172
Momynova B., Anessova U. Semantics of Kazakh traditional gesture-symbols	178
Mukusheva K. S. Linguocultural specificity of the concept «steppe» in the language picture of the world of Kazakh people	186
Musabaeva M. M., Akimkozhayeva Sh. K. Paradigm of complex structures in linguistics	193
Mukhamejanova G. T. Types of expressive language means	201
Mukhitov K. S., Trushev A. K. Study of proverbs collected by Mashkhur Zhusup Kopeev	206
Omarova R. A., Kenzhetayeva G. K., Kenbayeva R. D. Abbreviations or shortenings	213
Panzabek B. T., Kuanyshkyzy U. The problem of psychology in imaginative literature	221
Rustembaeva B. A. The artistic value of the concept of folklore and ethno-folk motives in the disclosure of research and educational sense in the national outlook	227
Rysbaeva G. K. Ancient Turkic tradition of honoring the cult of Tree	233
Sametova F. T. Concept as linguistical and linguoculturological category	239
Saparova N., Kurmanova Z. K. Specificity of bibliographic activity: terminological aspect	248
Sizov D. V. Study understands and expresses the concept of «soul» in the English language picture of the world: anthropomorphic and gender signs	252

Sizov D. V. Objectification of the superconcept «ideology» in the publicistic discours: diachronic aspect	260
Fomenko O. S. National identity in the discourse of the virtual world Second Life	270
Akparova G. T., Mergaliev D. M. From the history of the ethnocultural traditions development	277
Rules for authors	283

Қ. М. Абдуллаева

магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ЖҰМБАҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада қазақ жұмбақтарының зерттелу мәселелері қарастырылады.

Кілтті сөздер: жұмбақ, фольклор, жанр, сюжет, бейне, сипаттама, әдіс, ғылыми пікір, ауыз әдебиеті, тұжырым, көзқарас, табиғат, поэтикалық құрал, өлеңдік құрылым, тақырып, идея.

Қазақ жұмбақтарын зерттеу ісі ХХ ғасырдың алғашқы жартысынан бастау алады. Оны қазақтың өз топырағынан шыққан зиялы қауым өкілдері қолға алды. Бұл кезеңде халық шығармаларын жанрлық ерекшеліктеріне қарай зерттеу жұмыстары жүргізілді. Оның ішінде қазақ жұмбақтары да қарастырылып, оларға зерттеушілер тарапынан анықтамалар, сипаттамалар берілді. Қысқасы, осы тұста қазақ жұмбақтары өзіндік ерекшеліктеріне қарай жан-жақты талдау жұмыстарының негізі қаланып, өз алдына жеке зерттеу нысанына айналды. Сондықтан қазақ жұмбақтарының жүйелі түрде зерттеле бастаған кезеңі – Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңестік дәуір.

Алайда қазақ жұмбақтары тек осы кезеңде, яғни Қазан төңкерісінен кейін ғана түбегейлі зерттелді десек, ол бұған дейін, нақтырақ айтқанда төңкеріске дейін ешқандай зерттеу жұмыстары жүргізілмеді деген сөз емес. Оған дейін де фольклортанушы ғалымдарының қазақ жұмбақтары хақында шағын болса да жазылған еңбектері мен мақалалары бар. Ондағы айтылған пікірлер мен тұжырымдар қазақ жұмбақтану ғылымының бастауы болғаны анық. Мұндай ой-пікірлер үлкен ғылыми зерттеу еңбектің міндетін атқара алмаса да, қазақ жұмбақтану ғылымының қалыптасуына әсер еткені даусыз. Шағын зерттеулердің ғылыми негізі аз болғанымен, ғылымның дамуына қосқан үлесі қомақты екенін мойындауымыз керек. Мәселен, фольклортанушы А. В. Васильевтің жұмбақ турасында жасаған пайымдауларынан қазақ жұмбақтарына тән ғұрыптық, тақырыптық, мазмұндық т.б. ерекшеліктер белгілі бір дәрежеде сипатталғанын көруге болады. А. В. Васильевтің қазақ жұмбақтарын бір жерге топтастырып шығарған «Киргизские загадки» атты екінші кітабындағы: «Жұмбақ жасыру кезінде топ-топқа бөлініп, көбіне әйел мен еркек болып екі жікке бөлінеді, не топ арасынан суырылып шыққан жеке кісілердің арасында болады» [1, 4 б.], – деген пікірі жұмбақтың айтылу ғұрпын толығымен сипаттап бере алады.

Сонымен қатар зерттеуші А. В. Васильев қазақ жұмбақтарының мазмұны туралы тұжырымдарында басқа халықтар секілді қазақ жұмбақтарында да белгілі бір жұмбақталатын зат өзара ұқсас келіп, келесі бір заттың қатысы арқылы анықталатынын, мәселен, айдың нанға, жұлдыздың ұсақ тасқа, аспанның төселген теріге, самаурын құлағының торай құлағына ұқсатылатынын, мұндай салыстырулардың астарындағы жеңіл күлкі тыңдаушы қауымның өзіндік қызығушылығын арттыра түсетіндігін өте орынды пайымдаған. Одан әрі А. Васильевтің жұмбақ жанрының поэтикалық құралы, өлеңдік құрылымы туралы айтқан ойларын қазақ жұмбағы турасында айтылған алғашқы тұжырым деуге болады. Ш. Керімнің: «Васильев – қазақ жұмбағы хақында ой түйіп, алғаш рет ғылыми пікір айтқан адам» [2, 12 б.], – деген сөзі ойымызды дәлелдей түседі.

В. Васильев қазақ жұмбақтарын жинау, жариялаумен қатар зерттеуде де зор еңбек сіңірді. В. Васильевтің қазақ жұмбақтарын зерттеудегі негізгі еңбектерінің бірі, оның жұмбақтарға жасаған тақырыптық жіктелісі.

Мәселен, «І. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» 1906 жылы А. В. Васильевтің толықтыруымен әрі алғы сөзімен екінші мәрте жарыққа шыққан. Онда қазақ жұмбақтары алғаш рет белгілі бір жүйемен беріліп, алғашқы рет тақырыптарға жіктелген. Осы кітапта Торғай облысынан жиналған жүз қырық жұмбақ бар. В. Васильев бұл жұмбақтарды үш топқа: әлемнің физикалық құбылыстары, жануарлар жөнінде, адамдар мен олардың үйлері және оны қоршаған заттар туралы деген тақырыптарға жіктеген» [2, 13 б.].

В. Васильевтің қазақ жұмбақтарын бұлай топтастыруы фольклортану ғылымындағы ең алғашқы қадам десек қателеспейміз. А. В. Васильев еңбектерінің жарық көргенін уақыттарын ескерсек, қазақ жұмбақтарын зерттеу жұмыстары Қазан төңкерісінен бұрын басталды деуге толық негіз бар.

Сонымен, қазақ жұмбақтарын зерттеуге алғашқы қадам Қазан төңкерісіне дейін жасалып, одан кейінгі кезеңдерде ғылыми негізі қалана бастады. Бұл тұста зерттеу жұмыстарын жоғарыдай айтып өткеніміздей, қазақтың өз топырағынан шыққан зиялы қауым өкілдері: А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, М. Әбжанов т.б. ғалымдар өз қолдарына алды. Оны сол кездегі жарияланған зерттеу еңбектерінен көруімізге болады.

А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты зерттеу еңбегі 1926 жылы жарық көрді. Еңбек 15 тараудан тұрады. «Ауыз әдебиеті» атты тарауында тұңғыш рет қазақ фольклортану ғылымы тарихында: фольклордың ішкі жанрлық жағдайы, сюжеті, бейнелер жүйесі, тақырыптық-идеялық ерекшеліктері, әрі фольклорлық жанрлардың іштей жіктелу шарттары, фольклордың атқаратын түрлі қызметтері хақында, фольклорға халықтың көзқарасы т.б. – бәрі ғылыми жүйеге түсіп, теориялық тұрғыдан, тарихи-

типологиялық зерттеу әдісі негізінде сараланған. Ғалым «ауыз әдебиетін» жұмсалатын орнына қарай «сауықтама» және «сарындама» деп екіге бөлген.

А. Байтұрсынұлы сауықтамаға барша сауық үшін айтылатын сөздер, ал сарындамаға жұрттағы келе жатқан салт-сарынмен айтылатын сөздер кіреді де, оның әрқайсысы тарауға, тараулары тармаққа бөлінеді дей келіп, сауықтаманы іштей ертектете, әрі зауықтама деп қарастырған. Ертектетемені ермек үшін айтады дей отырып, іштей: ертегі, ертегісімек, аңыз әңгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш деп жіктеген.

А. Байтұрсынұлы зерттеу еңбегінде фольклордың жекелеген жанрларына алғаш рет тоқталып, олардың әрқайсысына ғылыми анықтамалар берген. Мәселен, ғалым жұмбақ жанрына келгенде, алдымен жұмбақ сөзінің төркінін түсіндіруден бастап, жұмбақтың жұмбақ деген аты жұмудан шыққанын, яғни қолдың ішіне бір нәрсені жасырып, жұмып тұрып, соны тап дегеннен шыққанын, алайда жұмбақта нәрсені қолға жұмып тұрып емес, ойды бүгіп айтпай қойып, сол нәрсеге ұқсас нәрселерді сипаттап айтып, ұқсастығы бойынша таптыратынын дұрыс айтып өткен [3, 112 б.]. А. Байтұрсынұлы жұмбақтың зейінді ұстартуға пайдасы бар екеніне де ерекше назар аударады.

А. Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» атты зерттеу еңбегінде жұмбақтың негізі тәріздеу, яғни нәрсенің сипатын тәріздеп айту деп, оның мынадай түрлерін көрсетеді:

1) Жұмбақталатын нәрсені басқа бір нәрселерге тәріздеп айту:

а) Арбаны жұмбақ қылғанда, адамға тәріздеп сипаттау:

Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының.
Қолдарын хайуанға арта тастап,
Салады әуезіне баяғының.

2) Басқа нәрсе тәріздендірмей, жұмбақталатын нәрсенің тек өз сипатын ғана айтып жұмбақтау:

Балықтың өз сипатын айту:

Бір нәрсе қанаты жоқ ұшпас биік,
Сонда да жүрмейді екен жерге тиіп.
Арасын жермен көктің өрт алса да,
Кетпейді ешбір жері отқа күйіп.

3) Жұмбақталатын нәрсені бір ғана нәрсеге ұқсатпай, әр мүшесін әр нәрсеге ұқсатып, сипаттап жұмбақтау. Мысалы, шегірткенің әр мүшесін әр нәрсеге ұқсатып айту:

Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды, құс қанатты,
құмырсқа ізді, бота тірсекті.

Ал жұмбақтың тақырыптық, құрылымдық жүйесіне А. Байтұрсынұлы арнайы тоқталмаған. Дегенмен, ғалым жұмбақтың аты – жұмудан шыққанын, яғни зейін ұстартуға белгілі бір нәрсені жұмып, оны ұқсас нәрселерге

сипаттап, ұқсастығы бойынша табудан туғандығын дұрыс анықтап берген. Бұл анықтама қазір де өз маңызын жойған жоқ.

М. Әуезов аталмыш жанрға нақты анықтама бермесе де, алғашқылардың бірі болып ғылыми пікір айтып, тұжырым жасаған адам. М. Әуезовтың жұмбақ туралы зерттеу мақаласы алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1938 жылғы 10-санында жарияланды [4, 345 б.].

«Жұмбақ туралы» мақалада жұмбақтың халық шығармаларының ішіндегі ең ескі түрінің бірі және барлық жұрттың фольклорына ортақ түр екені, әуелгі туысы арғы, ерте заман болғанымен, жұмбақ бергі замандарда да, тіпті бүгінгі біздің дәуірімізде де керектік қасиетін жоймаған халық даналығының ең құнды мұрасы екендігі М. Әуезов тарапынан ерекше айтылады.

Шындығында да, қай кезді алсақ та жұмбақ өткір, ұшқыр сөз есебінде халық ортасында бағалы болғаны мәлім. Тіпті жұмбақты халықтың өзге тапқырлық сөздігі қатарында саяси құрал есебінде тап жауына қарсы қолданылған орындар да аз болмаған.

«Жалпы жұмбақты – сөз образының кілті есебінде тануға болады. Жұмбақ ақындықтың ұрығы, дәні тәрізді» [4, 140 б.].

«Жұмбақ өзге фольклорға қарағанда бітімі бөлек, ерекше затты деректі сөз. Сол деректілікті сүйетіндіктен жұмбақ әр заттың жағдай, бөлім-бөлшектеріне көбірек көз салады. Сонда халық өзіне керекті жақындығы бар заттарды көбірек жұмбақ етеді. Мысалы, ауылдағы шаруаның қолына ұстайтын аспап-құралының ішінде жұмбақ етілмейтіні жоқ. Және неше саққа мінгізіп, неше алуан етіп жұмбақтайды. Адамның өзін жұмбақ еткенде де құр «адам» деп, кесек тұлғасын бірақ алып, айтып қоймайды. Оның бар денесін, бар мүше-мүсінін түгел санап, жеке-жеке жұмбақ етеді» [4, 141 б.]. Демек, жұмбақ топтап, жалпылап айтпайды. Жалқылап, саралап, тармақ-тармағына бөліп айтады.

Жалпы жұмбақ тақырыбы адамның дүниетану жолындағы шамашарқын білдіреді. Оның көлеміне кіретін заттар: табиғат жайы, адам денесі, хайуанат пен өсімдік, бақташы, егінші елдің еңбек процесі, еңбек құралы, азын-аулақ техника жайы сияқтылар. Осы аталған жайлар еңбекші халықтың өзіне жанасатын жақтарынан ғана алынады. Мәселен, жанды затты алса өзімен көп кездесетін қасқыр, түлкі тәрізді алынады. Малдың төрт-түлігі түгелдей айтылады. Ұсақ жәндіктер: бит, бүрге, шыбын сияқтылар және солармен адамның алысуы айтылады. Мысалы: «Сарқыраманың ар жағында, Сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Қынымадан жаныманы әкел» [4, 141 б.], – дегенде, қасқырдың қол малына қастық жасайтын қылығы, оның шаруаға келтіретін залалы, сонымен қатар өзен, қамыс жұмбақталған.

Ал жұмбақтың жасалу жолдарын сөз еткенде, А. Байтұрсынұлы жұмбақтың негізі тәріздеу, яғни нәрсенің сипатын тәріздеп айту деп, оны

жұмбақталатын нәрсені басқа нәрсеге тәріздеп айту; жұмбақталатын нәрсенің тек өз сипатын айту; жұмбақталатын заттың әр мүшесін әр нәрсеге ұқсатып сипаттау десе, М. Әуезов оны төмендегіше жалғастырады:

1) Затты көзге көрінген көрінісіне қарап сипаттау:

Қараша тауым қаралы болды,

Бір жауса кетпейтұғын зәрлі болды» – дегенде, бұл түске қарап сипатталған.

2) Затты құлаққа естілетін дыбысына қарай бейнелеу:

«Әуеден күбі түсті,

Күбінің түбі түсті» – дегені – күннің күркіреуін дыбыс белгісі арқылы сипаттап тұр.

3) Затты жақын нәрселерді парлап айту:

Біреудің бір ұлы бар және қызы,

Біледі ол екеуін дүние жүзі.

Ұйықтайды ұлы түнде, қызы күндіз,

Жүргенде білінбейді басқан ізі – деп, мұнда Күн мен айды бейнелеп тұр.

4) Заттың неден істеліп, неден пайда болғанын айту:

Өз елімде шөп едім,

Желкілдеген боз едім.

Қолға түстім қиылдым,

Он жерімнен буылдым (Ши).

Ғалымдардың бұл айтқандары жұмбақ жанрының жасалу негізін толық айқындап береді. Мәселен, жұмбақтың сөз қылған жайларын алсақ, «ол бірден нәрсені анықтай айтады, екінші – қайдан шыққанын, нәсілін айтады, үшінші – оның атқаратын міндетін айтады, болмысының диалектикасын баяндайды және жұмбақ нәрселерді қосып, парлап бір-біріне жасайтын қарым-қатынасы арқылы суреттейді» [4, 144 б.]. Әрине, осы жайлардың барлығын жұмбақ және ақындық сөзбен, теңеу, түрлі салыстырулармен келтіреді.

Жұмбақ – ауыз әдебиетінің көне түрі. Ол барлық елдің фольклорынан ерекше орын алады. Сондықтан «көп елдің жұмбақтарында ұқсас келетін бітімі де бар. Ол бұрынғы өткен шақтағы шаруашылық, қоғамдық құрылыстарға ұқсас болған себебінен. Сонымен қатар бүгінгі жаңа жұмбақтардың ішіндегі теңеу, салыстырулардың ұқсас кеп тұратындығы тағы бар. Мысалы: жаңа жұмбақтарда тракторды, паровозды ат, тұлпар деп теңестіру, аэропланды құс деп сипаттау халықтар тіршілігіндегі шаруашылық іргенің бір негізге құрылғандығынан» [4, 145 б.]

Қазақтың ертедегі әдет-ғұрып, тұрмыс-салтында да жұмбақтың алатын орны ерекше. Мысалы, әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен сынау машық болған. Ақындар жұмбақ үлгісімен хор айтуды

әдейі таңдамалы түр есебінде қолданады. Қазақ ақындарының жұмбақты жақсы бағалауының арқасында біздің көп жұмбағымыз өлең болып айтылады. Жұмбағы ғана өлең емес, шешуі де өлеңмен келетіні толып жатыр.

Мақала соңын М. Әуезов: «Бертін келе жұмбақ, қазақ ақындарының айтыс өлеңінен көп орын алатын болған. Жұмбақтың өзіндегі ақындық, көбінесе едәір күшті ақындық болады. Сондықтан ақындар жұмбақ үлгісімен хор айтуды әдейі таңдамалы түр есебінде қолданады. Қазақ ақындарының жұмбақты жақсы бағалауының арқасында біздің көп жұмбағымыз өлең болып айтылады. Жұмбағы ғана өлең емес, шешуі де өлеңмен келетіні толып жатыр. Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. Жастар ойын-сауық кештерінде әлі де ермек етеді» [4, 146 б.], – деп түйіндейді.

Алайда бұл М. Әуезовтың жұмбақ туралы ғылыми пікір айтқан жалғыз еңбегі емес. М. Әуезов Л. Соболевпен бірлесе отырып орыс тілінде жазылған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты мақаласында да жұмбақ турасында өз пайымдауларын жасайды.

Аталмыш еңбекте қазақ жұмбақтары екінші бөлімге ертегі, аңыз, мақал-мәтелдермен бірге топтастырылған. «Бұл тарауда фольклордың ең ұсақ жанрлары мақал-мәтелдер, жұмбақтар бұрынғы зерттеушілердің назарларынан тыс қалып келгендігі ескеріліп, оларға тиісті әдеби, ғылыми талдау берілген. М. Әуезов пен Л. Соболев мақал-мәтел, жұмбақтарға арналған бөлімінде халық фольклорының осы сияқты ұсақ үлгілерінің жанрлық ерекшеліктеріне арнайы тоқтала келіп, оларды тудырған халықтың ақындық дарыны ғана емес, ойшылдық, философиялық даналығын ерекше бағалайды. Сондай-ақ ғалымдар олардың өлең түрінде келетінін ескере отырып, оларда ассонанс, аллитерациялар мол ұшырасатынына, мағына-мәні мейлінше терең болатынына, халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мол екеніне т.б. ерекше көңіл бөлген» [5, 100 б.].

М. Әуезов пен Л. Соболевтің бұл еңбегінен қазақ жұмбақтарын зерттеу жұмысының бұрынғыдан тереңдеп, жаңа биікке көтерілгенін көреміз. Алайда мұндағы қазақ жұмбақтарының өз алдына жеке қарастырылмағанын айта кеткен жөн. Дегенмен, жалпы ерекшеліктерінің ескерілуін жұмбақтану ғылымының дамуына қосылған зор үлес ретінде бағалауға болады.

Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес үкіметі тұсында Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты бірінші кітабы (Билер дәуірінің әдебиеті) жарық көрді. Осы еңбекте С. Сейфуллин қазақ жұмбақтарына да назар аударады. Оның ішінде ерекше тоқталатыны – жұмбақ айтыс. Зерттеуші жастар бас қосқан жердегі көбірек айтылатын ойын-күлкі сөзі – жұмбақ айтысу екендігін, жұмбақ айтысу хат, жазу білмеген көшпелі елдің жастарының ерте бастан өз әлдерінше зейіндерін тапқыштыққа үйретіп, тәрбиелейтін, тілін ұштайтын, сөзді үйлестіріп, ұйқастырып айтуға жаттықтыратын сабақ тәрізді екендігін атап көрсетеді.

Сондай-ақ С. Сейфуллин жұмбақ айтысының мынадай ерекшелігіне көңіл бөледі: «Мал баққан көшпелі елдің жұмбақ айтысу білмейтін жасы болмаған. Сөзді үйлестіріп, ұйқастырып, айтуға төселген жастар жұмбақты ойынан шығаратын болған. Тұрмысында, қиялында бар нәрсенің бәрін өзінше шеберлеп жұмбақ қылған», – дей келіп, әрі қарай: «Жұмбақты, көбінесе өлшенген, ұйқастырылған, тапқақты сөзбен айтып шығаратын болған. Және кара өлеңнің өлшемімен ұйқастырылуымен де шығаратын болған» [6, 131 б.], – деп, зерттеуші сол кездегі жұмбақ айтыстың екі түрлі жолмен жасалатынын айтып өткен. Кітапта жиырма жұмбақ үлгісі жауабымен берілген.

Қазақ жұмбақтарының ғылыми тұрғыдан зерттелуін сөз еткенде, ғалым Ә. Марғұланның еңбегіне соқпай өту мүмкін емес. Себебі ол қазақ жұмбақтану ғылымының дамуына зор үлес қосқан адам.

Ә. Марғұланның қазақ жұмбағы туралы тұңғыш зерттеуі 1948 жылы баспа бетін көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбектің фольклорға арналған бірінші томына енген. Ғалым өзінің мақаласында қазақ жұмбақтарының зерттелу тарихына, тақырыптық ауқымына, образдық жүйесіне т.б. кеңірек тоқтала келіп, өзінен бұрынғы және өзі ел аузынан естіген мәліметтерді келтіре отырып, өз байламдарын жасаған. Мәселен, ғалым: «Жұмбақ айтушы адамдар оның мазмұнын, көбінесе өзінің істейтін кәсібіне қарай үйлестіріп, не көрсе, не істесе соны жұмбақ қылатын болған. Мәселен, егінші егін туралы жұмбақ айтса, бақташы мал туралы айтады. Пішенші шөп шабатын еңбек құралын жұмбақ қылатын болған. Аңшы жыртқыш аң туралы айтса, мерген атқыштығын айтады», – дейді [7, 289 б.]. Мұны орынды айтылған пікір деуге болады. Себебі жұмбақшы көзіне көрінген не болса соны, құлағы шала-шарпы естіген нәрсені емес, өзіне сыры мәлім заттарды жұмбақтайтыны мәлім.

Сонымен қатар Ә. Марғұлан бұл мақаласында қазақ жұмбақтары адамның дүниетану жолындағы ой-өрісі мен қиялының белгілі бір сатысын көрсететінін, ой тапқыштығының ерекше бір көрінісі екенін ерекше айтып өтеді. Әрине, тіл шеберлігіне ерекше көңіл бөлген алғыр халық қай заманда да болмасын, жаратылыста, адам ойында болатын барлық пайдалы заттарды жұмбақтап айта білген.

Әрі қарай ғалым қазақ жұмбақтарын тақырып бойынша 5-ке жіктеп көрсеткен: біріншісін – жаратылыс, екіншісін – адам, үшіншісін – жасанды зат, төртіншісін – еңбек, бесіншісін білім жайында деп бөлген. Сонымен бірге мақалада жұмбақтардың қысқа түрде мереке, сауық үстінде айтылатыны, бір кездері даналықты, кемеңгерлікті жұмбақпен сынау әр жұрттың салтында болғаны т.б. сөз болады. Одан әрі мысалдар рет-ретімен беріліп, олардың мазмұны әдебиеттану талаптарына сай талданған. Мәтін мазмұны көбінесе еңбекші халық тіршілігімен байланыстырылған. Сондай-ақ Қазан төңкерісінен кейінгі пайда болған жұмбақтардың жаңадан жасалып

жатқан социалистік құрылыстың жаңалығын дәріптейтініне ерекше назар аударылған.

М. Ғабдуллин жұмбақтың алғашқы тууы туралы мынадай пікір білдіреді: «Алғашқы кезде адам баласына дүниедегі заттардың, жаратылыс құбылыстарының барлығы, олардың сыры, неден жасалатындығы мәлім болмаған, жұмбақ олған. Бірақ адам баласы сол жұмбақты шешуге тырысқан, білу жолын қарастырған, айнала қоршаған жаратылыс дүниесін, оның құбылыстарын, еңбек-кәсіп құралдарын, әртүрлі хайуанаттар жайын бір-біріне салыстыру арқылы тануды көздеген. Ол үшін өздеріне таныс бір затты екінші бір бейтаныс затқа салыстыра отырып немесе сол заттардың бір-біріне ұқсас белгілеріне қарап, олардың қандай зат екендігін, неден шыққандығын анықтаған. Жұмбақтың алғашқы үлгілері осылай шыққан» [8, 121 б.]. Бұл – тарихи шындыққа негізделген пікір.

Бертін келе, адам баласының ой-өрісі, дүниетанымы, білім көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап аңғарған кезде жұмбақтардың алғашқы қалпынан өзгере бастағаны мәлім. М. Ғабдуллин бұл кезде шығарылған жұмбақтарда адамға таныс заттардың немесе жаратылыс құбылыстарының сыртқы белгілеріне ғана қарап жұмбақтың шығарылатынын, сонымен бірге жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттап, ал заттың атын жасырын ұстайтынын айта келіп, мынадай анықтама береді: «Ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз» [8, 122 б.].

Жұмбақтың алғашқы үлгілері ертедегі адамдардың тұрмыс-тіршілігіне, еңбек-кәсіп ету жайларына байланысты туып, кейіннен халық өмірімен біте қайнасып, талай ғасыр бірге жасасып, өзінің қалыптасу мен даму процесінде жаңа мазмұн, жаңа тақырып алып отырғанын. Ауыз әдебиетінің басқа жанрларына қарағанда, жұмбақ – өсу, ұлғаю, үстінде болған, әрбір дәуір туғызған жаңалықтарды бойына жинап келген.

М. Ғабдуллин жұмбақтың тақырыптық ауқымын сөз еткенде: «Жаратылыс дүниесі, табиғат жайы, еңбек-кәсіп құралдары, хайуанаттар мен өсімдіктер, адам және оның өмірі, өнер-білім, техника - жұмбақтардың басты тақырыбы» - дей келіп, алайда олардың қайсысы қай кезде туғандығын дәл көрсету, толық хронологиясын беру қиын екенін, дегенмен, өнер-білім, техника жайында шығарылған жұмбақтардың ХІХ ғасырда туа бастағанын, олардың көп әрі тақырыбы және мазмұны жағы да күрделі екендігін бағамдаған.

Қорыта келгенде, қазақ жұмбақтарын зерттеуге алғашқы қадам Қазан төңкерісіне дейін жасалып, одан кейінгі жылдары жандана түсті. Осы тұста жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ жұмбақтарының ғылыми жүйеге негізделгенін көрсетеді. Сол кездегі қазақ жұмбақтарының шығу,

даму, қалыптасу негізіне байланысты айтылған ой-пікірлер мен жасалған тұжырымдар әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Киргизские загадки. Оренбург. – 1900. – 60 с.
- 2 **Керім, Ш.** Қазақ жұмбағы. – Алматы : Арыс, 2007. – 272 б.
- 3 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы : Атамура, 2003. – 208 б.
- 4 **Әуезов, М.** 20-томдық шығармалар жинағы. – 17-том. – Алматы : Жазушы, 1985. – 280 б.
- 5 **Молдаханов, Ә. М.** Әуезов және фольклор. Монография. – Алматы : Дәуір, 2005. – 248 б.
- 6 **Жүсіпов, Н. Қ.** Қазақ фольклорын зерттеу мәселелері: ХХ ғасырдың бірінші жартысы: Оқу құралы. – Павлодар : Кереку, 2012. – 217 б.
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. – 1-том. Фольклор. Алматы, 1948. – 438 б.
- 8 **Ғабдуллин, М.** Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы : Рауан, 2013. – 456 б.

Материал 15.06.15 баспаға түсті.

К. М. Абдуллаева

Исследования казахских загадок

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 15.06.15.

К. М. Abdullayeva

Research of Kazakh riddles

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 15.06.15.

В данной статье рассматриваются проблемы исследования казахских загадок.

The problems of the Kazakh riddles study are considered in this article.

ЭОЖ 81' 42

Г. Т. Абикенова¹, Г. Т. Карипжанова², Ж. Т. Қадыров³

¹ф.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Астана қ.;
²ф.ғ.к., С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ.; ³ф.ғ.к., доцент, қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ.

БАЯНДАУ МӘТІНІНІҢ МАЗМҰНДЫ ЖӘНЕ ФОРМАЛЬДЫҚ ЖАҚТАРЫ

Мақалада қазақ баяндау мәтінінің мазмұндық және формальдық жақтары қарастырылады. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жағдайы, оның қолданысы мен бағыты әр түрлі болатындығы және тілдік единицалардың тіркесуі мен бірыңғай әрекеттесу сипаты да әр қилы екендігі талданады

Кілтті сөздер: лексика, грамматика, тілдік единица, экстралингвистикалық фактор, стиль

Тіл бірліктерінің эмоционалды бояулары, лексика-грамматикалық тұлғалардың экспрессивті – эмоциональды ерекшеліктері сөйлеуде түрлене қолданылып, сөйлеушінің ойын толық және мазмұнды жеткізуіне көмектеседі. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жағдайы, оның қолданысы мен бағыты әр түрлі болатындықтан, тілдік единицалардың тіркесуі мен бірыңғай әрекеттесу сипаты да әр қилы.

Тілдік единицаларының «кітаби-ауызекі» деп бөлінуі (немесе салалар бойынша: ғылыми, публицистикалық, іс-қағаздар т.б.) көп жағдайда іс жүзінде қолданғанда бұзылып жатады. Әдеттегі сөйлеуде кенет техникалық термин, ғылыми синтаксис немесе ресми іс-қағаздарының үйреншікті үлгілері кездесе қалады. Газеттік очерк не репортажды алып қарасак, ауызекі сөйлеу түрлері газет тіліне тән тіркестермен қатар келетінін көру қиын емес. Сондықтан, тілдің іс жүзінде қолдануын зерттеуде тіл стилистикасы, оның заңдылықтары мен нұсқауларын білу жеткіліксіз. Тілдік единицалардың сөйлеудегі қолданысының сипаты мен ерекшелігін экстралингвистикалық факторлар анықтайды. Стилистика мәселелерін зерттеуші белгілі ғалым

М. Н. Кожина: «Стиль тек ғана тілдің қолданылуында пайда болады, яғни, экстралингвистикалық факторлардың арақатынасының мақсатқа сәйкес не сәйкес емес тілдік құралдардың белгілі бір коммуникативтік мәселені орындауымен бағаланады. Тілдік бірліктердің қолданылуы, стильдің жасалуы неғұрлым бос кеңістікте емес, ал нақтылы, типтілік болса да,

дәстүрлі жағдайларда пайда болатындықтан, соғұрлым бұл құбылыстар сол жағдайлардың контекстінде зерттелуі тиіс» [1], – дейді.

Экстралингвистикаға мазмұнды және коммуникативті факторлар жатады. Мазмұнды факторлар сөйлеу мәселесі сөйлеудің нақтылы тақырыбының ерекшеліктерімен анықталады. Коммуникативті факторлар сөйлеуші және тыңдаушының ара қатынасының есебінен құрастырылады. Мұнда бірінші, мақсатты бағдар, сөйлеушінің таңдауы бойынша сөйлеудің жалпы стратегиясы және екінші, сипаты, яғни ерекшеліктері, өзіндік дәрежесі – мәдени, білімділік, жас ерекшелігі т.б. – тыңдаушы аудиториясы маңызды болып табылады.

Экстралингвистикалық факторлар лингвистикалық факторлардың өзіндік әрекеттерінің алдын анықтайды (стильдің – мәтінде қолдануын). Соңғысы мәтіннің жалпы сипатын, оның стилін құрастырады.

«Стильдің қосындысы көп, – деп жазады К. Федин. – Оны меңгерудің қиындығы – олардың өмірде абсолютті түрде жоқтығында. Бірғақ, әуезділік, сөздік, құрылым – бұлар тәуелсіз өмір сүрмейді, бұлар шахмат фигуралар тәрізді байланысқан; шахмат тақтасының үстіндегі фигураларды өзгертпейтіндей етіп тасын қозғауға болмайтыны сияқты, әдеби шығармада да тек қана ырғақты, сөздікті стильдің басқа қосындыларына әсер етпей «түзеуге» болмайды» [2].

Сондықтан мәтінді зерттеудің бір жағы – формальдық ерекшеліктерімен ғана шектелуге болмайды. Бұл жағдайда біз тіл стилистикасының аясынан шыға алмаймыз. Соңғысы да әлеуметтік шындықты ескереді, себебі тілдің дамуы белгілі дәрежеде қоғамның дамуымен шартты, бірақ стилистикалық факторларды синхронды зерттеуде нақтылы мазмұнынан, семантикасынан (мәселен; қыдырымпаз; бағылдық; іске асыру – сөздерінің стилистикалық мәнерлілігі кез келген мәтінде көрінеді), ал тілдік единицалардың стильдік мәнерлілігі олардың нақты шындықпен сәйкестігімен, сондай-ақ мәтіннің құрылымы мен ұйымдасу ерекшеліктерімен шартты.

Бұл көркем мәтінге, поэтикалық мәтінге сай, оларда сөздің семантико-стилистикалық шамасы өзектенеді.

Жазушының тілге, оның ішінде ана тіліне, оның өткенімен бүгінгісіне, даму жолы мен бағытына деген көзқарасын біліп барып, сол жазушының өз шығармалары тілін талдап – тану дұрыс болмақ. Әдетте, жазушының көркем әдебиеттегі тілі мен тек жұпыны ұғымның тілі болып қоя алмайды. Ұғым, түсінікпен қатар, ой мен сезімге де бірдей әсер етерлік айшықты тілмен әсем сөйлеу шарт. Жазушы әрбір сөзді, әрбір грамматикалық тұлғалар мен тәсілдерді шығарма идеясы мен стиліне орайластыра «ойната» біліп, жұмсай алады. Көркем әдебиет мәтініне жақын келетін мәтін көркем публицистика. Мәтін әдебиет пен публицистикадан анағұрлым алшақ болып, ресми салаға немесе ғылыми қатынасқа жақын болған сайын, сөздің қолданысы соғұрлым

байсалды да қарапайым және нақты болып келеді. Бірақ көркем сөзге тән стилистикалық ерекшеліктер мен сипаттар мүлде жойылып кетпейді. Бұл жөнінде М. Н. Кожина былай дейді: «Сөйтіп, ғылыми стильдің ееркше сипаты деп түсініктілік пен қисындылықты танығанмен, одан бейнелілікті, эмоционалдылікті, экспрессивтілікті белгілі бір дәрежеде айыруға болмайды. Еске салып кететін, соңғы сипаттар, белгіленген экстралингвистикалық факторлардың әрекет күшімен, ғылыми стильден принципті түрде жойылып кете алмайды» [1].

Мұнда эмоционалды-экспрессивті элементтердің ролі анық болатын белгілі ғылыми мәтіндер сөз болып тұрған жоқ.

Баяндаудың стилистикалық мәтінін талдаудың әдіскерлік негізі қалып пен мазмұнның жағдайы және сол екеуінің ауызша шығармадағы диалектикалық арақатынасының байланысы болып табылады. Стилистикалық талдаудың мақсаты мәтіннің жеке элементтерін оларды бір жақты бөліп шығару шарттарын қарастырады, бірақ бұл жағдайда да олардың арақатынасын мазмұнмен, түрлі типті мәтіндердегі өзара қатынасын естен шығармау керек. Форма материалды ретке келтіреді, ұйымдастырады, онымен диалектикалық түрде арақатынасқа түседі. Форма (қалып) өзіне немқұрайлы қарағанды ұнатпай, тыңдаушының мазмұнды, автор ойын дұрыс ұқпауына әсер етеді. «Барлық көркем шығарманың басты шарты – идеяның формамен, форманың идеямен үйлесінділігі, оның құрылымының біртұтастығы» – дейді Белинский. Бұл тек көркем әдебиетке ғана тиімді емес.

Мазмұнның бастапқы екеніне нұсқай отырып, форманың мазмұнды ұйымдастырудағы, құрастырудағы қызметінің маңыздылығын айрықша атап көрсету қажет. Түрлі типті мәтіндерде форма категориясы мен мазмұн сипатының көрінісі бірдей емес. Форма мен мазмұнның өзара әрекеті әдеби көркем мәтіндерде, публицистикалық мәтіндерде, белгілі ғылыми әдебиетте, кеңінен – жалпы коммуникация тілінде ең күрделі және өзінше ерекшелене түседі.

Мәтіннің жалпы құрылымдық ерекшеліктерін талдай отырып, оларды тақырып, идея сияқты мазмұнды түсініктермен арақатынаста қарап, олардың ерекшеліктерін нақты жағдайда көрсету керек.

Бұл қоғамдық маңызы бар жалпы халықтық тілде кез келген мәтін үшін де лайық. Форма мен мазмұн бірлігінің принципін бұзу – ол публицистикада – мазмұнсыз, мәнсіз мақалалар мен баяндамаларға, ғылымда – терминологиямен еліктегендікке, іскерлік салада заңдарды түсіндіруде түсінбеушілік пен қайшылыққа әкеп соғады.

Мәтін әдеби-көркем мәтіннен анағұрлым алшақ болған сайын, соғұрлым іскерлік мәтінге жақынырақ болады да, элементтердің қарым-қатынасының құрылымы қарапайымданып шындықпен тіл тікелей және көбірек байланыста болады.

Бұл, әрине, форманың қарапайымдануын және типтің көбеюінің мүмкіндігін туғызады. Формальды типтер (форманың белгілі дерексізденуі, көркем әдебиет үшін де мүмкін – бұдан жанрдың классификациялануы туады (типтер мен жанрды айыру басталады). Баяндаудың басқа салаларындағы типтік формалар едәуір анықталған, олардың белгілерін көру және суреттеу оңай. Іскерлік тілде мәтіннің формальды белгілері соншалық анық және тұрақты (синхронды тұрғыдан), типті стандартталған (бұл негізі мәтіні дайын болып, тек кейбір өзгешеліктерді ғана енгізетін дайын форма). Бұл – іскерлік салаға игі стандартизация әдебиет пен оған жақын публицистика жанрына, газет сөзіне мүлдем қайшы. Бұл екеуі – іскерлік сала және көркем әдебиет саласы – ерекше әдісті талап етеді. Сондықтан, әрине, негізгі сала, тіл стилистикасының базасы (негізі) – жалпы халықтық тіл, жазбаша және ауызша тіл.

Форма мен мазмұн бірлігін, форма мазмұндылығының фактісін және мазмұнның ұйымдасуын мойындағанда, ең алдымен стилистикалық талдау мәтіннің құрылымын, мазмұнның ұйымдасқанын айқындау болып табылады. Бұл өз алдына стилистикалық талдау әдісін анықтайды: ол ең алдымен тілдік фактілерге емес, олардың ұйымдасу тәсіліне, олардың байланысы мен арақатынасына құрылуы тиіс, ол жеке тілдік сипатты (көркем бейнелі) зерттеумен, суреттеумен шектелмеуі тиіс. Басқа сөзбен айтқанда, мәтін ол жиынтық емес, ол – ұйым, ендеше лайықты талдау қажет. Сондықтан стильдік талдауда единицалардың стильдік сипатын емес, біріншіден, мәтіннің құрылымдық – композициялық негізінде, екіншіден, конструктивті тәсілдеріне айрықша назар аударылуы тиіс.

Тіл стилистикасындағы лингвистикалық талдау мәтін неден жасалған деген сұраққа жауап беру керек. Тіл стилистикасындағы лингвистикалық талдау мәтін қалай жасалды деген сұраққа жауап беру керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, тіл стилистикасын тіл шығармашылығының құрылымдық ерекшелігін зерттейтін, мәтіннің құрылымдық принциптері мен стилистикалық тәсілдерін ұйымдастыратын, яғни, тілдің қолданылу типтерін зерттейтін лингвистикалық пәнге жатқызуға болады.

Мәтінді стилистикалық талдауға былай келгенде, стилистикалық ұғымдар мен категориялар ерекше мәнге ие болады. Мәселен, дұрыс сөйлеу – беделді болудан қалуы мүмкін, бейнелілік – сөйлеудің кемістігі болуы мүмкін, керісінше, әдетте теріс деп саналатындар, дұрыс және қажетті болып танылуы мүмкін.

Тіл стилистикасы тәжірибе жүзінде: тілдік шығарманы түбегейлі және тереңірек түсінуге бейімделген; бұл үшін тіл стилистикасының әдісімен мәтін (көркем емес) құрастыруға көмектесу; бірақ мұнда да синтезге талдау арқылы жетеміз.

Қорыта айтқанда, стилистикалық талдау негізі ойды, сөйлеу шығармасының басты идеясын түгелдей және терең түсінуге апаруы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Кожина, М. Н.** Сопоставительное изучение научного стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции. - В.сб. : Язык и стиль научной литературы. – М., 1977. – С. 6.

2 **Федин, К.** Собр. соч. – М., – т 9. – 360 с.

Материал 20.07.15 баспаға түсті.

Г. Т. Абикенова¹, Г. Т. Карипжанова², Ж. Т. Кадыров³

Содержательные и формальные стороны докладного текста

¹Казахский инновационный гуманитарно-юридический университет, г. Астана;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар;

³Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск.

Материал поступил в редакцию 20.07.15.

G. T. Abikenova¹, G. T. Karipzhanova², Z. T. Kadyrov³

Substantial and formal sides of memo text

¹Kazakh innovative humanitarian-legal university, Astana;

²S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar;

³M. Kozybaev North-Kazakhstan State University, Petropavlovsk.

Material received on 20.07.15.

В данной статье рассматриваются содержательные и формальные стороны казахского докладного текста. Анализируется содержание разговора, ситуация отношения, разновидность его потребления и направления, а также разносторонность комбинирования языковых единиц и вида единых действий.

This article discusses the substantial and formal aspects of the Kazakh memo text. There is analyzed the content of the conversation, the situation of relationship, a the kind of consumption and direction, as well as the versatility of combining linguistic units and the type of united actions.

Л. М. Адилбекова¹, Г. С. Мырзакулова²

¹к.ф.н., и.о. профессора, кафедра казахской литературы; ²магистрант, кафедра казахской литературы, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

**БАУРЖАН МОМЫШУЛЫ И
«ВОЛОКОЛАМСКОЕ ШОССЕ»**

В данной статье рассматриваются литературно-художественные ценности повести Александра Бека «Волоколамское шоссе».

Ключевые слова: тема военной тактики, образы Бауыржана, Панфилова, художественная особенность повести.

Сегодня, когда в нашей стране так мирно и спокойно, когда не слышно свистов пуль, отдаленных звуков разрывающихся бомб и летящих снарядов, сложно представить, какого было нашим предкам пройти самую жестокую и кровопролитную Вторую мировую войну. В особенности, молодым поколениям.

Несомненно, очень важно перенести свои знания и представления о войне в будущее, дабы предотвратить ошибки, остановить вовремя какие-либо зачатки. Это также важно, как и знать историю победы, как казахи в составе советских армий воевали на фронте, как защищали тогда свою Родину от единого врага в лице лидера Третьего рейха Адольфа Гитлера. Ведь это были страшные, темные времена. Оказаться в гуще таких событий, в центре самых важных и решающих сражений 1941 года можно прочитав книгу именитого русского писателя-фронтовика Александра Альфредовича Бека.

В 1945 году А. Бек со слов героя Героя Советского Союза Бауыржана Момыш-Улы написал замечательную повесть под названием «Волоколамское шоссе» [1]. В книге, Бауыржан Момыш-улы вспоминает себя еще лейтенант-командиром батальона. Впоследствии же Бауыржан станет командиром дивизии, а затем полковником гвардии, если быть кратким.

Осенью 1941 года немцы, осуществляя «план Барбаросса», план молниеносной войны, ложа город за городом на своем пути к ногам нацистского лидера, вошли на территорию Советского союза, где их главной целью было осадить столицу – Москву. Прямой дорогой к победе было Волоколамское шоссе, которое ведет прямо в город. Если бы немцы прошли по этому шоссе, сегодня было бы все по другому. Об этих многозначительных боях и рассказывает Бауржан Момышулы писателю, который под

страхом потерять руки написал слово в слово его историю, назвав себя «добросовестным и прилежным писцом». Ведь господин Момышулы прямо спрашивает военного корреспондента, как тот собирается писать о войне, ни разу не побывав в сражении. В целях научить писателя чувствовать то, что чувствует солдат Бауржан «...нарочно велел поводить вас по таким местечкам, где иногда лопаются две-три мины, где посвистывают пули», чтобы Александр ощутил страх, который охватывал каждого солдата.

До осени 1941-го года ни Бауржан, ни его подопечные, ни разу не бывали в боях. Более того, Бауржану дали неподготовленных к тому мужчин, которые были людьми самых разных профессий. В кратчайшие сроки Момышулы готовил их, тренировал, старался подготовить к тому, чего сам еще не ведал. В книге показывается волнения лейтенант-командира: не сбегут ли его бойцы, не бросят ли своих и командира в беде. Копают первые окопы, проверяет свой батальон, отдавая приказ встать к ружью. К его большому сожалению, все ринулись спасаться в лес, не выполнив приказ. Однако, пулеметчик Блоха яростным выкриком «Стойте!» останавливает сбежавших. «Увидев меня, он кинулся ко мне, к пулемету. Меня пронзила острая, как игла, любовь. Ни одну женщину я не любил так, как бегущего ко мне пулеметчика Блоху».

Через всю книгу присутствует тонкая грань между юмором и серьезностью, добротой и жестокостью. Ведь, как говорил генерал Панфилов: «Смех – это самое серьезное на фронте». Так, генерал преподает урок товарищу Момышулы, когда тот вместо положенных пятнадцати капель опиума от боли в желудках солдат дает им, в отсутствие врача, по четверть стакана, отмерив каждому «лошадиную дозу», как войдет этот случай в историю солдат. Утром же врач еле разбудил лейтенант-командира, и вместе с ним они расталкивали весь батальон. В самом же начале лейтенант-командир описывает свой беспощадный, решительный, но необходимый поступок, когда в рядах батальона появляется первый самострел, вдобавок ко всему казах, сородич. Бауржан решительно выносит приговор о расстреле изменника его же товарищами. Была секундная жалость, но тут же она сменяется мыслью: «Но ведь так и бегут с поля боя, так и становятся преступниками перед Отечеством не понимая потом, как это могло случиться». Было ли это жестокостью со стороны лейтенант-командира? Или же, вынужденной мерой, чтобы преподать урок впредь? Сам же Бауржан говорит, что «все человеческое кричало во мне: «Не надо, пожалей, прости!». Однако, были обстоятельства. Ведь это война. «Я командир, отец. Я убивал сына, но передо мной стояли сотни сыновей. Я обязан был кровью запечатлеть в душах: изменнику нет и не будет пощады!».

Отдельное место в повести отводится генералу Панфилову. Бауржан питает к нему самые искренние чувства, восхищается им, слушает наставления,

относится как к отцу. Это прослеживается и в его собственных мыслях, когда он вспоминает встречу с генералом, и позже к ним присоединяется военный корреспондент, капитан Нефедов. Военный корреспондент фотографирует генерала для своего сюжета, и Панфилов приглашает принять в этом участие Бауржана. Капитан Нефедов, замечает, увидев их вдвоем: «...а поворот головы отцовский». Генерал Панфилов же безусловно понравится любому читателю, открывшему эту книгу. Он всегда спокоен, рассудителен, ясен в своих мыслях и выражениях, отважен. Он действительно как отец родной относится ко всем своим солдатам, все терпеливо разъясняет командирам – каждое действие, каждый бой. Разъясняет не приказами, но как истинный учитель, заставляя собеседника самому думать, приходиться к логической мысли. «Разве война не требует разбора? Мои войска – это моя академия. Ваш батальон – ваша академия», – говорит он. Безусловно, на Бауржана Момышулы генерал Панфилов оказал исключительное влияние.

На каждой встрече с Иваном Васильевичем четко дается масштабное описание хода войны у Волоколамска и близлежащих районов. Панфилов описывает причины военных неудач: «...немецкая армия вступила в войну уже от мобилизованной; в сражениях на полях Европы она приобрела уверенность, боевой опыт; она имела преимущества в танках авиации». Также, добавляет к вышесказанному внезапность, и, как следствие, пренебрежительное отношение к реальности. Когда же Волоколамск был сдан немцам и советские войска вели отступление, генерал говорит такое откровение товарищу Момышулы: «Да, ведь я вам так и не сказал, что же писал Ленин насчет отступления. Он считал, что искусство отступления столь же важно в нашей борьбе, как и умение беззаветно, смело, безудержно наступать... Писал, что опыт отступления необходимо изучать». Бауржан Момышулы повествует нам о виденной им карте, о помеченных территориях, где враг прорвался, где появились прорехи в советской контратаке и как генерал распоряжался своим резервом, 8-й *гвардейской* стрелковой дивизией впоследствии, как вел тактику отступления боя. Б. Момышулы называл эту тактику спиралью: «Спиралью я это называю потому, что все бои Панфиловской дивизии под Москвой характерны тем, что она перерезала путь, отскакивала в сторону и увлекала за собой противника, отводила его километров на 10, потом рывком снова становилась на его пути, снова уходила. Такими маневрами силы противника распыляются, наши части снова выходят на большак. Это, в настоящем смысле слова, изматывание противника давало выигрыш во времени».

Благодаря красочному языку Бауржана Момышулы и Александра Бека, столь грамотно и ступенчато рассказавшими о поворотных событиях 1941 года, о тактике войны Советского союза, о храбрости ее воинов самых разных национальностей, о трусости и страхе, о подвигах и чести, эта книга вошла в

мировые бестселлеры в мире публицистики. Эта книга увековечила память о храбрцах 316-й стрелковой дивизии (8-й гвардейской стрелковой дивизии). Она стала карманной книгой в сумке каждого воина на войне. Тактику боев из книги «Волоколамское шоссе» изучают в военных академиях по всему миру [2]. В Израиле она вошла в число обязательных книг для чтения [3]. Сам Бауржан Момышулы стал национальным героем не только для казахов, но для всех стран постсоветского пространства. Стал кумиром для таких людей мирового масштаба, таких как Эрнесто Че Гевара [4], а книга одной из любимых команданте Че и Фиделя Кастро [5].

Книга «Волоколамское шоссе» не оставит нетронутой ни одну душу, она проникнет в Ваше сердце и наполнит любовью и гордостью за своих предков, кто славно сражался и одержал победу над Третьим рейхом. Она напомнит, какое место в жизни каждого должны занимать честь, храбрость, совесть и Родина. Людей военных эта книга научит думать стратегически, а гражданским напомнит, какие герои сдержали в те годы, казалось бы, непобедимых врагов. «Волоколамское шоссе» – пройденный путь, длиною в жизнь.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Бек, А.** Волоколамское шоссе./А. Бек. – Т.27 – Алматы :Өнер. 2010. – 320 с. ISBN 978-601-209-115-1
- 2 **Michael, Parrish.** Sacrifice of the Generals. – Scarecrow Press, Oxford, 2004. – ISBN 0-8108-5009-5. – p. 279.
- 3 **Overy, Richard.** Russia's War. – Penguin, 1999. P. 116–117. – ISBN 0-14-027169-4
- 4 **Norberto, Fuentes.** Die Autobiographie des Fidel Castro. – DTV Deutscher Taschenbuch, 2008. – P. 530. – ISBN 978-3-423-34495-1.
- 5 **Judson, C. F.** Cuba and the Revolutionary Myth: The Political Education of the Cuban Rebel Army, 1953-1963. – Westview Press, 1984. – p. 124. – ISBN 9780865318274.

Материал поступил в редакцию 26.06.15.

Л. М. Әділбекова, Г. С. Мырзақұлова

Бауыржан Момышұлы және «Волоколамск тас жолы»

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Материал 26.06.15 баспаға түсті.

L. M. Adilbekova, G. S. Myrzakulova

Bauirzhan Momyshuly and «Volokolamsk highway»

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 26.06.15.

Бұл мақалада Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» повесіндегі әдеби – көркемдік құндылықтар қарастырылады..

This article discusses the literary and artistic values of Aleksandr Beck's story «Volokolamsk Highway».

УДК 151.882.212.2

А. Х. Азаматова

д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы

ИНТЕНЦИЯ КАК ВАЖНЕЙШИЙ КОМПОНЕНТ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В настоящей статье рассматривается понятие интенции как важнейшего компонента речевой деятельности, влияющего на успешность или неуспешность коммуникации, эффективную реализацию практических целей участников общения. В работе выявляются коммуникативные ситуации, в которых реализуются интенция, определяются типы и особенности организации содержащих ее речевых актов, устанавливается специфика средств выражения интенции в русском языке.

Ключевые слова: интенция, коммуникация, речевой акт, речь, говорящий, прагматика.

Лингвистика конца XX начала XXI века характеризуется антропоцентричностью и, следовательно, смещением исследовательских интересов в сторону выявления законов функционирования языка, закономерностей употребления языковых единиц в соответствии с определенными целями говорящего, его интенцией.

Специалисту любой сферы деятельности постоянно приходится решать коммуникативные задачи посредством действий других людей. Способность устанавливать и поддерживать контакты с людьми в разных областях профессиональной деятельности называется коммуникативной

компетентностью, которая проявляется в умении уловить и понять в процессе коммуникации интенцию говорящего или пишущего. Любое общение – это прием, обмен, передача информации различной тематики. Различная информация содержится в текстах разных стилей: научного, делового, публицистического, художественного. В рамках реальных коммуникативных отношений формируются различные формы реализации конкретных речевых ситуаций: общение, сообщение, воздействие.

Каждая функциональная разновидность языка располагает богатым арсеналом языковых средств и способов их организации, которые дают возможность строить соответствующие тексты разнообразно, проявляя языковую индивидуальность.

Цель любой коммуникации – привлечь внимание адресата к какой-либо ситуации, вопросу, проблеме и т.п., побудить его к действию. Это явные цели, лежащие на поверхности, но в любом общении есть скрытые интенции, которые и определяют тайну воздействия с целью побуждения к действию.

Понятие «интенция» (лат. «намерение, замысел») означает коммуникативное намерение говорящего. Интенция, как правило, словесно не выражается в текстах. Интенция определяет и организует содержательный материал текста, отсюда даже цели общения не всегда декларируются коммуникатором – в силу разных причин, а мотивы общения – тем более, поскольку последние относятся к эмоционально-экспрессивно-образной сфере личности и в процессе коммуникации далеко не всегда оказываются достоянием сознания.

Некоторые исследователи коммуникацию приравнивают к диалогу именно тогда, когда коммуниканты поняли интенции друг друга, сумели выявить целеполагания и мотивацию автора текста, т.е. смогли понять, зачем и с какой целью создан текст. Интенция организует и выстраивает материал, ее роль при общении главенствующая.

Следует отметить, что интенция говорящего отличается многоплановостью. Общая интенция является одновременным проявлением нескольких частных, наслаивающихся друг на друга интенций. «Они различаются по этапу и времени реализации на исходные («первичные») и конечные, акторечевые и постакторечевые» [1, с. 23].

В связи с выявлением и интерпретацией интенций говорящего необходимо отметить, что речевые действия характеризуются с точки зрения их преднамеренности / непреднамеренности. Сюда относим понятие об «эшелонах» намерений, истинном намерении и комифлировании истинного намерения.

Следует отметить, что интенция имеет тенденцию меняться даже по ходу отдельного высказывания: автор высказывания строит свою речь, одновременно интерпретируя ее и внося коррективы в тактическое

воплощение стратегического замысла. Таким образом, вербализованная интенция не всегда тождественна исходной интенции, что объясняется необходимостью постоянного выбора говорящим языковых средств ее реализации и соблюдения ряда прагматических ограничений (условия успешности, нормативные аспекты речевой коммуникации).

Несоблюдение правил кооперативного поведения, нарушение процессов вербализации и понимания, а также конфликт коммуникативных намерений интерактантов может привести к неосуществлению или неполному осуществлению коммуникативных интенций. В этом случае говорят о наличии коммуникативного конфликта или коммуникативного дискомфорта в общении, которые могут завершиться коммуникативной неудачей.

Интенция представляет собой субъективный фактор речевого взаимодействия, функционирующий после осознания субъектом мотивов порождения речевой деятельности и прогнозирующий возможный её результат. Согласно данному определению можно разграничить информативные, побудительные, эмоционально-оценочные, контактные интенции.

В рамках предлагаемой концепции основу информативной интенции составляет передача новых для адресата сведений об изменениях, происходящих в мире, т.е. пополнение информационного фонда адресата. Побудительная интенция задает участие адресата в изменении окружающего мира, побуждает его к реакции на содержание высказывания, следовательно, вызывает как речевую, так и неречевую реакцию адресата, изменение его неречевого поведения. К побудительной интенции также относим запрос информации (вопрос), а выдачу требуемой информации (ответ) причисляем к информативной интенции. Эмоционально-оценочная интенция представляет собой реакцию коммуниканта на создавшуюся прагматическую ситуацию общения. Контактная интенция направлена на установление или поддержание межличностных отношений между участниками коммуникативного акта. Выбранный говорящим языковой способ реализации контактной интенции стимулирует установление, поддержание или прекращение контакта, что подразумевает соблюдение требований речевого ритуала и норм коммуникативного поведения.

Продуктивность настоящей классификации состоит в том, что интенции рассматриваются с учетом характеристик коммуникативного и прагматического аспектов исследования, а именно, статуса и роли субъекта коммуникации в ситуации создания высказывания определенного класса; объекта, как содержательного компонента речевой деятельности; субъектно-адресатных отношений, формирующихся в зависимости от тех прагматических ролей, в которых выступают партнеры по коммуникации.

В соответствии с прямым и косвенным способом выражения можно выделить выделяем явные и скрытые интенции. «К явным интенциям

относят максимальную экспликацию истинной интенции говорящего, перформативные высказывания, явление «смягчения коммуникативного намерения», уместность высказывания. Скрытые интенции исследуются в терминах метатекстовой коммуникации, в качестве конвенциональных и коммуникативных импликатур и косвенных речевых актов» [2, с. 56].

В процессе естественно-языковой коммуникации большая доля отводится высказываниям, содержащим скрытые пути выражения побудительной и эмоционально-оценочной типов интенций. Тогда как, языковое оформление информативного и контактного типов стремится к использованию прямых путей выражения.

В лингвистической литературе выделяют различные типы интенций: благодарность, запрет, обещание, одобрение, неодобрение, похвала, приказ, просьба, совет, угроза, упрек и др. Поддержка – одна из разновидностей интенций, которая реализуется в рамках диалогического дискурса.

Поддержка рассматривается в контексте теории речевых актов как коммуникативная, прагматическая и психологическая установка говорящего, проявляющаяся в речевом действии, которым говорящий оказывает психологическое подбадривание адресата.

Интенция поддержки находит отражение в коммуникативных ситуациях следующих типов:

- 1) проблемная жизненная ситуация, связанная с расставанием или с какой-то житейской неудачей, потерей, вызывающая переживание собеседника и интенцию поддержки;
- 2) ситуация диалога, вызывающая интенцию согласия с адресатом при обсуждении событий, планов, оценки положения дел и т.д.;
- 3) ситуация осуществленного поступка, вызывающая интенцию поддержки, одобрения. В этом случае говорящий подбадривает собеседника, стимулирует его к продолжению начатого действия.

Соответственно можно выделить следующие «типы интенции поддержки и содержащих ее речевых актов: психологическая поддержка, поддержка-согласие, поддержка в действии и поддержка-одобрение как ее частный случай» [3, с. 34].

Можно обозначить следующие особенности структуры каждого речевого акта поддержки.

Психологическая поддержка.

- 1) в речевом акте принимают участие двое, один из которых нуждается в психологической поддержке, а другой оказывает поддержку;
- 2) в речевом акте участвуют двое (или более) лиц, характер этой ситуации, поведение ее участников влияет на некоторое лицо, прямо в этой ситуации не задействованное, но нуждающееся в поддержке;

3) в речевом акте участвует один человек, который является одновременно и адресатом, и адресантом речевого действия;

Поддержка-согласие представляет собой ответную реплику говорящего (говорящих) на речь, реплику собеседника.

Поддержка в действии.

1) адресат выполняет определенное действие, а адресанту выполнение этого действия кажется не вполне интенсивным, активным, поэтому он пытается подбодрить адресата, активизировать выполнение действия с его стороны;

2) человек может сам похвалить себя, одобрить свой поступок или выполненное действие, заставить себя быть более настойчивым, последовательным.

Существует определенная специфика языкового оформления коммуникативной интенции поддержки.

Интенция психологической поддержки реализуется в двух типах моделей: полной и неполной. Полная модель содержит два компонента: 1) побуждение адресанта к изменению эмоционального состояния адресата и 2) аргументацию такого изменения. В неполной модели может отсутствовать любой из компонентов, чаще – второй.

Семантика побуждения в речевом акте данной разновидности выражается многообразными средствами:

1) отрицательными формами императива несовершенного вида глаголов со значением переживания: *не волнуйся, не беспокойся, не расстраивайся, не тревожься, не отчаивайся* и др.;

2) положительными формами императива глаголов с семантикой проявления стойкости, мужества: *держись, крепись, мужайся, терпи*;

3) сочетанием безличного глагола запретительной семантики и инфинитива: *хватит плакать, будет расстраиваться, не стоит унывать* и др.;

4) конструкциями «*не надо (не следует, не стоит) + инфинитив*», «*ты не должен + инфинитив*», которые выражают установку на прекращение психического переживания;

5) в междометных побудительных предложениях и синонимичных им предложениях с *будет*, передающих также намерения говорящего изменить состояние адресата;

6) в эллиптических безглагольных побудительных предложениях (в них называется состояние, к которому побуждают адресата).

Побудительные предложения во всем их содержательном и структурном разнообразии являются наиболее типичным средством выражения психологической поддержки в русском языке.

Аргументативное сообщение в речи говорящего подталкивает адресата поддержки к нормализации психологического состояния посредством ситуативно значимых доводов.

В речевом акте психологической поддержки часто используются устойчивые фразеологизованные клише, пословицы и поговорки: *будет и на нашей улице праздник; все, что ни делается, все к лучшему; еще не вечер; нет такого положения, из которого не было бы выхода; пусть будет, что будет; такова жизнь; чему быть, того не миновать* и др.

Использование языковых средств оформления речевого акта поддержки-согласия зависит от семантики согласия.

Нейтральное согласие реализуется в нечленяемых предложениях употреблением слова-предложения да.

Согласие с усиленной экспрессией выражается модальными словами *естественно, действительно, конечно, разумеется, правда, верно* и ставшими уже устойчивыми предложениями-высказываниями.

Поддержка в действии реализуется чаще всего с помощью глаголов в форме императива в односоставных определенно-личных предложениях. Реже – в безглагольных типах побудительных предложений с наречиями, которые вследствие своей семантики указывают на характер исполнения того действия, к которому побуждает говорящий адресата.

В качестве средства выражения поддержки в действии широко используются междометия, обладающие побудительной семантикой, частицы оценочной семантики: *прекрасно, отлично, замечательно, превосходно, правильно, хорошо*, а также существительные *молодец, умница*.

Психологическая поддержка сопровождается тональностью участия, поддержка в действии имеет эмоционально-напряженное тональное оформление, одобрение характеризуется поддерживающим тоном, а согласие – нейтральным. Характер тональности отражается и в действиях говорящего в отношении адресата в момент речи.

Специфика русских лексических средств выражения интенции поддержки проявляется в их стилистическом разнообразии, в наличии аффиксальных средств экспрессивной оценки, характеризующих и называющих адресата поддержки и имеющих при этом ласкательное значение, в активном использовании «эмоциональных» глаголов.

Проблема выделения текстовых типов с учетом интенциональности оказывается актуальной не только сама по себе, но и потому, что выдвигает тезис о различии языковой и коммуникативной компетенции. Языковая компетенция предполагает способность построения и понимания грамматически правильных предложений, язык избыточен словами, значения которых дополняют друг друга так, что одни и те же мысли могут быть выражены по-разному, тогда как речевая компетенция представляет собой способность понимания и правильного построения разных типов текста с учетом специфики конкретной речевой ситуации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Адмони, В. Г. Система форм речевого высказывания. – СПб. : Наука, 1994. –151 с.

2 Арутюнова, Н. Д. Жанры общения // Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М. : Наука, 1992. – 280 с.

3 Бондарко, А. В. К проблеме интенциональности в грамматике (На материале русского языка) // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1994. – № 2. – С. 29-42.

Материал поступил в редакцию 07.09.15.

A. X. Azamatova

Интенция сойлеу іс-әрекетінің маңызды компоненті ретінде

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 07.09.15.

A. Kh. Azamatova

Intention as an essential component of speech activity

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 07.09.15.

Бұл мақалада интенция ұғымы коммуникацияның табыстылығына немесе табыссыздығына, қатынасушылардың тәжірибелік мақсаттарының тиімді іске асуына ықпал етуші сойлеу іс-әрекетінің маңызды компоненті есебінде қарастырылады. Жұмыста интенция жүзеге асатын коммуникативтік жағдайлар айқындалады, оның ішіндегі сойлеу актілерінің түрлері мен құралу ерекшеліктері анықталады, орыс тіліндегі интенцияны көрсету құралдарының ерекшеліктері белгіленеді.

The concept of intention as an essential component of speech activity affecting the success or failure of communication, effective implementation of practical purposes of communication participants is considered in this article. The paper identifies communicative situations in which the intention is realized, defines types and characteristics of the organization of its speech acts, and establishes the specificity of intention means of expression in the Russian language.

УДК 81'243

Б. К. Аязбаева, Н. К. Хан

к.ф.н., доценты, Карагандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова, г. Караганда

**РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ
НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

Авторы статьи рассматривают формирование профессиональных качеств в процессе обучения в вузе как первостепенную задачу педагогов. Именно сформированные профессиональные качества являются одной из важнейших характеристик выпускника, что, в свою очередь, составляет основу эффективности профессиональной деятельности в любой сфере. Полиязычное образование, ставшее неотъемлемой частью современного образования, требует развития коммуникативных качеств личности, что является основой коммуникативной компетентности. Работа по конструированию, тезированию, компрессии текста показана авторами на примере художественного текста. Авторы предполагают, что, следуя в направлении исследования, возможно осуществление поиска и нахождения оптимальных способов развития коммуникативных способностей, что поможет состояться полноценной межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: Коммуникативная компетентность, коммуникативные способности, понимание художественного текста, компрессия текста.

Как отмечают исследователи, коммуникативная компетентность является ведущей профессиональной характеристикой, от которой зависит успех, конкурентоспособность и личная удовлетворенность в работе. Согласно работам казахстанских исследователей, коммуникативная компетентность – это интегральное личностное качество, обеспечивающее ситуационную адаптивность и свободу владения вербальными и невербальными средствами общения, возможность адекватного отражения психических состояний и личностного склада другого человека, верной оценки его поступков, прогнозирование на их основе особенностей поведения воспринимаемого лица [1]. Так, коммуникативная компетентность в нерусской аудитории предполагает владение казахским, русским, иностранными языками, знаниями в области технологии общения, педагогической риторики и конфликтологии, стратегиями коммуникаций, умениями и навыками

конструктивного диалога, общения в поликультурном, полиэтничном и многоконфессиональном обществе, быть толерантным и способным к педагогическому сотрудничеству. При этом современный выпускник должен обладать не только определенными знаниями о различных сторонах и аспектах общения, но и знать способы применения этих знаний в реальных ситуациях, воплотив их в конкретные умения с целью достижения результатов профессиональной деятельности.

По мнению российских исследователей, коммуникативные способности – это индивидуально-психологические свойства личности, отвечающие требованиям коммуникативной деятельности и обеспечивающие ее быстрое и успешное осуществление [2]. Так, при обучении студентов русскому языку необходимо создать такие условия, при которых каждый из них сможет развить коммуникативные способности, быть коммуникативно-компетентным. Это касается и аудиторного (контактного), и внеаудиторного (самостоятельного) времени обучения. Процесс обучения в целом, практическое занятие в отдельности – все это должно привести участников обучения к взаимодействию, взаимопониманию, сотрудничеству, получению максимального знания на изучаемом языке. Работа по овладению коммуникативно-речевой активностью в процессе изучения языков может базироваться на выполнении упражнений, направленных на понимание и конструирование текста. Авторами статьи для иллюстративного материала взят переводной художественный текст. В этом плане отмечается сопряженность разных граней проблемы «язык и коммуникация».

Проблема понимания текста, особенностей его восприятия адресатом привлекает внимание многих ученых. Активно рассматривается коммуникативно-динамический анализ текста в аспекте его функционирования. В настоящее время широко используются при обучении родному и иностранному языкам результаты психолингвистических исследований, что включает и изучение правил речевого поведения, и лингвострановедческий аспект изучения [3]. Как отмечают многие ученые, в центре исследования будет «индивид в коммуникации». При этом отметим, что для всех языков базовым концептом является Человек, который в своей понятийной части акцентирует внимание на факторах, которые формируют человека: воспитание, труд, знания. Человек – это часть социума, поэтому качества человека, его характер должны быть тщательно изучены. Ярким примером номинации человека в этом плане является группа словосочетаний со значением «характер человека». Данное знание, основанное на отличии совокупных признаков определенного типа людей, поможет максимально сблизить участников коммуникации, принадлежащих к разным социально-культурным группам. Это сделает коммуникацию действительно состоявшейся и даст возможность наблюдать более или менее достаточное

взаимопонимание представителей разных культурных, ментальных и национальных групп. Следовательно, в процессе коммуникации говорящий передает слушающему данную информацию как «предмет коммуникации, точнее возбуждает у слушающего примерно тот же круг идей, представлений, которые есть в связи с данной коммуникативной ситуацией у него самого» [4, 119]. Коммуникативное построение, которое сопровождает процесс социально-значимого взаимодействия людей, в современной науке о языке называется дискурсом, т.е. речевым произведением в многообразии его когнитивных и коммуникативных функций [5, 42-43]. Он находит выражение в многообразии проявлений речевой деятельности и речевого поведения человека. Таким образом, психолингвистическое понимание текста предполагает проникновение в его замысел, ядро смысла. Следовательно, при работе с текстом внимание студентов следует обратить на выявление ключевых слов текста, сжато передающих основное содержание высказывания, и сведение текста к ядерной формуле в виде исходного предложения [6, 46]. Так, рассказ Бухар-жырау о Есим-хане из романа И. Есенберлина «Кочевники» в переводе М. Симашко [6] можно свести к нескольким тезисам из текста: *Горячее дыхание китайского дракона уже чувствовалось и в Семиречье. Я не хуже других. Снимая голову, по волосам не плачут. Мужества Акторгын было не занимать... Самая высокая ханская смелость и заключается в том, чтобы не бояться быть мудрым!*

Это иллюстрация того, как осуществляется компрессия содержания текста до ядерной формулы, когда содержание рассказа о Есим-хане передается в виде морально-этической сентенции. Сентенции обладают особой самостоятельностью внутри единиц текста, а иногда и в целом тексте. Это такие предложения внутри высказывания, которые, прерывая последовательность изложения фактов, событий, описаний, представляют собой некие обобщения, лишь косвенно (иногда очень отдаленно) связанные с этими фактами, событиями, описаниями.

В художественной литературе известно явление, получившее название авторского отступления. Цепь событий, их связь нарушается введением какого-то предложения или двух-трех предложений, не имеющих непосредственного отношения к излагаемому. Такие нарушения, вызывая «торможение фабульного развития» темы, дают возможность автору «в открытой форме высказывать личные суждения по различным вопросам, имеющим прямое или косвенное отношение к центральной теме» [5, 98]. Сентенция – это микроотступление. Согласно И. Р. Гальперину, обладая некоторыми признаками авторского отступления, она тоже выполняет функцию «торможения» повествования. Однако сентенция более тесно связана с сюжетной линией, чем отдельное сверхфразовое единство. Сентенция обычно вплетена в содержательную ткань сверхфразового

единства или абзаца. Сентенция, врываясь в ритм повествования, разъединяет события, факты, приостанавливает движение фабулы, как бы дает время для более глубокого осмысления описанного, поднимая описанные факты на ступень обобщения [7, 99]. В этом плане понимание текста трилогии требует от неподготовленного читателя значительных усилий. Конечно, в большей степени чтение художественного произведения – это самостоятельная работа, трудное чтение с словарем, в процессе которого развиваются коммуникативные способности. В тексте романа очень часто предполагается присутствие скрытого смысла, смыслового подтекста, что является фундаментальной особенностью речевого общения людей [7, 51]. Наглядный анализ небольшого текста в аудитории поможет обучающимся в преодолении трудностей в понимании текста. Для иллюстрации можно привести предложение о благосклонности Туяк-батыру вдовы хана Тауекеля красавицы Акторгын: – *Сможешь ли ты за один день объездить для меня коня? – спросила его Акторгын, и он как во сне кивнул головой, еще не веря своему счастью. В древнем сказании говорилось о том, что царица, прежде чем отдать свое сердце простому безродному джигиту, испытывала его таким образом. Это был открытый знак благоволения женщины к мужчине, и требовалось немало мужества, чтобы решиться на такое.* Подтверждением этой мысли могут служить и сентенции в виде компрессии текста: *1. Воля хана вдвойне священна, когда не расходится с волей людей. 2. Но все мы люди. Вера в счастье – это челн, который пронесит джигита через бурные и широкие жизненные реки. Когда сильна она, то и в сердце у джигита горит огонь храбрости, и конь джигита не спотыкается. 3. Нет такого закона в степи, по которому вдова уходит в могилу вслед за умершим.*

По наблюдениям известных ученых, коммуникация протекает как бы по двум каналам одновременно: словесную речь сопровождает высказывание, образованное при помощи невербальных компонентов. Интонация, мимика, жесты часто выдают наши истинные намерения [7, 55]: ... , и он как во сне кивнул головой, еще не веря своему счастью. *1. Он (хан Есим) самолично резким движением бросил батыру подушку, что было высшим выражением ханского благоволения. 2. Бешено забился, зазвонил серебряный колокольчик в ханской руке. Вбежала стража. 3. Женщина смотрела на него откуда-то с неба, и глаза ее были ярче звезд. 4. Так было принято в степи, что признанный певец имел право прийти к хану в любое время.*

Таким образом, наблюдение над языковыми средствами свидетельствует о необходимости выявления универсальных и специфических черт данной сферы языкового знания, определяющих их оценку, отношение к миру, что может способствовать развитию коммуникативных способностей и оптимизации процесса межкультурной коммуникации в целом. При этом языковая личность занимает определенную социальную позицию в обществе

и может проигрывать соответствующие социальные роли. Как справедливо отмечают ученые, «в процессе мысленного анализа ситуации происходит постоянное сравнение, сопоставление соответствующего эталона, т.е. «старого знания» индивида, и отражаемого образа этой действительности. Сопоставление отражаемого с ранее созданным образом его, выявление тождественного и различного является сущностью мыслительного процесса. В ходе этого процесса возникает и складывается новый образ предмета номинации, отличающийся от первоначального образа каким-то новым выявленным признаком. Таким образом, эталон или все содержание знания индивида о предмете выступает своеобразным ориентиром, помогающим выделить из нового представления об объекте его внимания «новое» содержание, которым отличается «старое знание» от «нового знания»» [8, 104]. При этом сложный духовный мир человека, различный характер протекания внутренних переживаний находят выражение в специфике языковых средств передачи эмоционального состояния субъекта. Ситуация «субъект и его эмоциональное состояние» предполагает в русском языке многообразие способов ее представления, что обусловлено большой ролью эмоций в окружающей нас жизни, изображение которых широко представлено в исследуемом художественном тексте. Следовательно, компрессию текста можно осуществить при помощи характеристики эмоционального состояния человека, тем самым сжато передав основное содержание фрагмента. При этом следует отметить историческую рамку ситуации, обусловленную междуособными конфликтами: *1. Султаны грызлись между собой. 2. Неопытный Есим-хан не смог встать выше этой мелкой борьбы и увяз в ней. 3. Молодой хан вздрогнул и покраснел, словно кто-то дал ему пощечину. Он даже отшатнулся от неожиданности. 4. Смуглое лицо молодого хана стало чернее ночи. Он мотнул головой, словно дикий жеребец, на которого нежданно-негаданно набросили аркан. 5. Есим-хан говорил теперь холодно, и глаза его смотрели куда-то вдаль. 6. Нет, не таким уж плохим и жестоким человеком был молодой хан Есим. 7. И еще одно обстоятельство примешалось к его гневу. 8. Разъяренный хан Есим утром снарядил погоню. 9. Хан разгневался на батыра.*

– Добро пожаловать, великий певец! – сказал с нескрываемой насмешкой молодой хан. 10. Да, именно таким был этот «Большой Есим», как называли его в народе, – достаточно умным, вспыльчивым, но отходчивым.

Можно провести и анализ языковых средств, при помощи которых передается эмоциональное состояние человека. Чаще всего оно выражается предикативным наречием, предложно-падежной конструкцией. Исследователи отмечают, что аналитический способ описания эмоций, широко используемый в художественной литературе, позволяет не только отображать испытываемое чувство, но и характеризовать его по степени

интенсивности при помощи введения атрибутивных компонентов [9, 114]. Разнообразные определения, использующиеся в таких высказываниях для градации интенсивности переживания, позволяют достичь большего стилистического эффекта. В высказываниях с глагольными предикатами отображается осознанное субъектом активно переживаемое чувство. На активность протекания эмоционального состояния субъекта в высказываниях с глаголами чувства и другими глаголами могут указывать соответствующие сравнительные обороты, наречия (*словно кто-то дал ему пощечину, стало чернее ночи, словно дикий жеребец, на которого неожиданно-незаданно набросили аркан*). Иллюстративный материал выражает эмоциональное состояние субъекта и характерен для языка художественной литературы. Он показывают, что для передачи ситуации «субъект и его эмоциональное состояние» автор выбирает конструкции, возможности которых соответствуют данной коммуникативной задаче, что обеспечивает возможность передавать различные оттенки переживаемых человеком эмоций, характеризовать внутреннее состояние субъекта, отображать в языковых средствах выражения семантики эмоционального состояния связи и отношения реальной действительности.

Таким образом, вдумчивое чтение и наблюдение над языковым материалом способствует развитию навыков коммуникативной компетентности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Белого, Н. В.** Развитие коммуникативной компетентности будущих педагогов-психологов в образовательной среде вуза. – http://www.rusnauka.com/13_EISN_2012/Pedagogica/2_109344.
- 2 **Жуков, Ю. М., Петровская, Л. А., Растяников, П. В.** Диагностика и развитие компетентности в общении. – М. : Академия, 1991. – 96 с.
- 3 **Мажитаева, Ш., Аязбаева, Б., Хан, Н.** Об использовании психолингвистических знаний при обучении родному и иностранному языкам // Европейский журнал социальных наук. – Москва, 2013. – № 6 (34). – С. 124-129.
- 4 **Сахарный, Л. В.** Введение в психолингвистику: Курс лекций. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 184 с.
- 5 **Горелов, И. Н., Седо, К. Ф.** Основы психолингвистики. – М. : Лабиринт, 2008. – 320 с.
- 6 **Есенберлин, И.** Кочевники: Историческая трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. – Алма-Ата : Жазушы. Кн. 2. Отчаяние. 1986. – С. 146-151.
- 7 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М. : «Наука», 1981. – 139 с.

8 **Шахнарович, А. М., Юрьева, Н. М.** Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). – М. : Наука, 1990. – 168 с.

9 **Кендюшенко, А. Г.** Предложения с семантикой эмоционального состояния субъекта в художественной речи / Типология текста в функционально-стилистическом аспекте: Сб. научных трудов. Пермь : Пермский государственный университет, 1990. – С. 113-119.

Материал поступил в редакцию 17.08.15.

В. Қ. Аязбаева, Н. К. Хан

Көркем мәтін негізінде коммуникативтік қабілеттерді дамыту

Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Материал 17.08.15 баспаға түсті.

В. К. Ayazbayeva, N. K. Khan

Development of communicative abilities based on literally text

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 17.08.15.

Бұл мақалада авторлар оқытушылардың бастапқы алғышарты ЖОО оқыту үрдісіндегі кәсіби сапаны қалыптастыру болып табылатынын қарастырады. Дәл осы қалыптастырылған қасиеттер тұлғаның ең маңызды сипаттарының бірі болып табылады. Қазіргі заманғы білім берудің ажырамас бөлігіне айналған көптілдік білім беру тұлғаның коммуникативтік қасиеттерін дамытуды талап етеді. Авторлар студенттің коммуникативтік қабілеттерін дамыта отыра жасалатын, құрастыру, тұжырымдама жасау, мәтін компрессиясы сияқты жұмыстарды көркем мәтін негізінде көрсетеді.. Авторлар зерттеудің бағытына сүйене отырып, толық мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыруға көмектесетін коммуникативтік қабілеттерді дамытуды тиімді іздестіру және табу тәсілдерін жүзеге асыруға болатынын айтады.

Authors of this article consider the formation of professional quality in the process of studying at the university as the paramount mission of the teachers. Namely the formed professional qualities are one of the most important characteristics of the graduate. Polylingual education which became an integral part of the modern education demands development of the communicative personal quality, which is the main communicative

competence. Work on the design and compression of the text is shown by the authors an example of a literary text. Authors guess that following the direction of research, it is possible to search and find the best way to develop communicative ability, which will help to implement intercultural communication

ӘОЖ 821. 512. 122 (091)

К. С. Әбдіқалық¹, Р. М. Муталиева²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.; ²ф.ғ.к., профессор, қазақ филологиясы кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

М. ӘУЕЗОВТІҢ «ХАН КЕНЕ» ТРАГЕДИЯСЫНДАҒЫ МӘТІНДІК АЙЫРЫМДАР

Бұл мақалада М. Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының мәтіндік айырымдарына талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: текстология, цензура, қолжазба, әдеби сын.

М. Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының 1928 жылы жазылып, 1934 жылы театр сахнасында қойылғанымен, сол уақытта баспасөз бетінде көп сынға ұшырауына байланысты бұл туындының сахна төрінен орын алуына тыйым салынып, көпке дейін қолжазба күйінде қалғаны белгілі.

«Хан Кене» пьесасы алғаш 1983 жылғы 20 томдық шығармалар жинағының 14-томында (321-369 бет аралығында) жарық көрген. Бұл – пьесасының екінші нұсқасы болса, ал 1928 жылы жазылған бірінші нұсқасы тұңғыш рет 2001 жылғы «Шығармаларының елу томдық толық жинағының» 6-томында жарық көреді. Негізінен осы шығарманың екі нұсқасының бар екендігі туралы мәлімет көпшілік оқырманға 14-томның (1983) соңында берілген түсініктемеден-ақ мәлім. Түсініктемеде: «М. Әуезовтің қолжазба мұрасында «Хан Кене» пьесасының қазақ, орыс тілдерінде әр түрлі нұсқалары сақталған. Баспаға автордың өз қолымен (күлгін сиямен) емле қателерін түзеткен, сызып, қосып, жеке сөздерге, сөйлемдерге өзгерістер енгізген, латын әрпінде машинкаға басылған соңғы нұсқасы ұсынылып отыр (№ 135 папке). Онда «4 акт, 5 суретті тарихи пьеса» деп көрсетіліпті.

Жазушы архивінде осы нұсқаның тағы да бір данасы бар (№ 77 папке). Сол машинка, сол текст. Айырмасы – автор қол тигізбеген, емле қателерін түзеп, өзгерістерін енгізбеген. Пьеса машинкадан шыққан

бетінде қайта қаралмағандықтан, архивте «5 акт, 6 суретті тарихи пьеса» деп тіркелген» [1,374], – деп беріледі. Кейінгі 2001 жылғы жинақтың 6-томында осы шығарманың қазақ тіліндегі екі нұсқасымен қатар орыс тіліндегі нұсқасы және де түсініктемелері берілген. Екінші нұсқа бойынша Т. Әкім: «Автор осының 135-папкадағы бір данасының жекелеген сөз-сөйлемдеріне жеңіл-желпі түзетулер жүргізген, алғашқы жазылуы мен осы соңғы жазылуының арасында мазмұны, құрылысы, идеясы жағынан болсын айтарлықтай өзгерістердің барлығы байқалады; мұндағы қысқарған мәтіндерінің жалпы жиыны 20 беттен асады... Жиырма томдыққа енген соңғы нұсқаның дайындаушылар тарапынан қысқартылып берілгендігі кейбір сөз-сөйлемдерінен де аңғарылады» дей келіп, 14-том (1983) мен 135-папкадағы мәтіндік айырымдардан тоғыз мысал келтіреді де «Осы көрсетілгендердің барлығы да түзетілді, орын орнына қайта қойылды» [2, 349] деп ескертеді. Осындағы қысқартылған сөздер мен сөйлемдердің мазмұнына көз жіберсек, кеңестік идеологияға байланысты дайындаушылар тарапынан амалсыз қысқартылғандығы анық байқалады. Тіпті, бұл мәселе 14-томның (1983) түсініктемесінде де айтылған: «Екіұштылау мағына туғызатын, бүгінгі ұғымға келіңкіремейтін кейбір сөйлемдер де қысқартылып, ол тұстарға көп нүкте қойылды: прологта – бірінші, үшінші көріністе (3, 5 беттерде), бірінші, екінші перделерде (7, 15, 19, 28, 39, 40 беттерде), ең соңғы пердеде – Кенесары монологінде (67 бетте)» [1, 375].

Енді «Хан Кене» пьесасының екі нұсқасын өзара салыстырғанда баспа бетінде 1983 жылы жарық көрген нұсқасы мен бірінші нұсқасын, яғни, 2001 жылғы жинақтың 6-томында берілген мәтіндерді қарастырдық. Пьесаның екі нұсқасы да автордың өз қолжазбасы болғандықтан, текстологиялық талдау тұрғысынан емес, тек мәтіндердегі өзгешеліктерге ғана тоқталмақпыз. Мәтіндік айырымдарына тоқталудағы мақсатымыз да бірінші нұсқаның қаншалықты қысқартылып, өзгертілгеніне көз жеткізу.

Бірінші нұсқағы алты перделі, 59 көрініс, 75 беттен тұратын пьеса екінші нұсқада бес перделі 40 көрініс, 54 бет болып қысқартылған. Ал кейіпкерлер саны айтарлықтар өзгеріске ұшырамаған. Бұл мақалада әзірге пьесаның прологі, бірінші, екінші пердесі бойынша мәтіндік айырымдарына тоқталамыз.

«Хан Кене» пьесасының прологіндегі қысқартылған және өзгертілген сөздер мен сөйлемдерге келсек, бірінші көріністе (1-нұсқа бойынша) «1-кісі. **Олай болса** осының бір балақ жерінен, **төрелерден** құлақ оты болатын жерден орын алайық» (99-бет) деген сөйлемдегі «олай болса», «төрелерден» деген сөздер, «1-кісі. *Бәсе, бұл тілеуден кім жырылып қалады дейсің...* **Жарықтық Қасым мен мына Кененің жолы алабөтен зой**» (99-бет) деген сөйлемдердегі екінші сөйлем, «3-кісі. *Бұ бұқа сөйтеді деп. 1-кісі. Болады да бір мәні?*» (99-бет) деген сөйлемдер екінші нұсқада (177-бет) қысқартылған.

Жазушы шығармада асқа жиналғандардың ішінен үш кісінің әңгімесінен бастап, «Жарықтық Қасым мен мына Кененің жолы алабөтен ғой» дегенді кейіпкерінің аузына салуы да тегін емес еді. Сондай-ақ асқа да халықтың көп келгендігінің өзі төренің ел алдында қадірлі екендігін білдірткісі келгені байқалады. Десек те бірінші нұсқадағы бұл жолдар кейіннен екінші нұсқада алынып тасталады.

Әрине, бұған алғаш сахнаға қойылған күннен бастап осы пьесаның сынға ұшырауы, яғни, «Социалды Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттері мен «Әдебиет майданы» журналында жарияланған бұл шығарма туралы сын мақалалар үлкен себеп болды. Мәселен, «Хан Кененің» негізгі кемшілігі – хандардың қазақ еліне қамқор болғандығын дәлелдеу:

1-ші кісі. Бәсе, бұл тілеуден кім жырылып қалады дейсің... Жарықтық Қасым мен мына Кененің жолы алабөтен ғой....

2-ші кісі. Садаға кетсін өзге төреден..... солар енді аяғынан алмаса екен десеңші мынаның.....»,– деп пьесадан осындай үзіндіні көрсете отырып, «Кене басқа төрелерден бір төбе, шенге сатылмайтын қазақтың қамқоры болып көрінетіні рас. Бұл тарихи шындық екені деректерден белгілі. Бірақ сол кезде бұл шындық нағыз «ұлтшылдық» бастамасы еді» [3, 3] деген сияқты пікірлерден кейін пьесаның екінші нұсқасынан Қасым мен Кенесарының есімдері бар бұл жолдардың алынып тасталғанының мәнісі де түсінікті бола бастайды. Бәлкім өткен ғасырдың отызыншы-қырықыншы жылдарында Кенесары туралы пікірлердің екіге бөлініп, Кенесарыны халқының еркіндігі үшін алысқан күрескер дегендерден гөрі бұл тұлғаны хан тағы үшін күрескен, халықты азапқа салған қатыгез деп кіналап жатқан пікірлердің басым тұсында бұл пьесаның сынға ұшырауы да табиғи құбылыс шығар.

Прологтегі екінші көрініс бойынша бірінші нұсқадағы «3-жігіт. Бұл **алаиш** ұранды **қазаққа** біткен батырдан батыр да, ақыннан ақын, балуаннан балуан қалмаған-ақ шығар, бәрі де осында-ақ білем» (100-бет) деген сөйлемдегі «алаиш» сөзі екінші нұсқада «қазақ», ал бірінші нұсқадағы «қазаққа» сөзі екінші нұсқада «халыққа» (178-бет) болып өзгертілген.

Прологтегі үшінші көрініс бойынша бірінші нұсқадағы «2-шал. ...**Алуан-алуан игі жақсылар бәрі бар ғой, өзіміз естігеміз де, көргеміз де жоқ бұндайды**» (101-бет) деген сөйлемдегі алдыңғы жай сөйлем, «1-шал. **Тігілген бәйге қандай... Бір жетімнің өзіне тоғыз кісі шығарылды**» деген сөйлемдердегі соңғы сөйлем, «2-шал. **Иә, бәйгенің бәрі жетім бастатқан тоғыздан**» деген сөйлем, «3-шал. **Тек жолдары болсын байғұстардың... Кешегі өлген Исатай мен бұл Кененің ісі бір бөлек жол ғой...**» деген сөйлемдердегі екінші сөйлем екінші нұсқада (179-бет) кездеспейді.

Сонымен қатар үшінші көріністің соңындағы: «1-шал. **Айтшы, әлгі жерде қалады ғой енді. Ә, ә, қасында әлгі бала бар ма, жоқ па?.. (артына қарап) Болдырып жүрер ме екен?..**

3-шал. **(Басын шайқап). Аунаса (...)** тұр еді. **Жазым болмаса игі еді.**

2-шал. **Аттардың өзін суартып отқа жіберу керек еді. Күні бойы аштан қатып бұралып қала ма, қайтеді? Балаға айтып кетіп ем, қайтти екен өзі. (Алдыңғыларынша өтіп барып, соларға қосылып сахнада жарым-жартысы көрініп отырады)**» деген сөйлемдермен қоса, прологтегі төртінші көрініс пен бесінші көрініс түгелімен қысқартылған.

Прологтің үшінші көрінісіндегі шалдардың сөздерінде де Кенесары ханның жолы бөлек екендігі айтылады. Мұның өзі сол кезеңдегі пікір айтушылар үшін ханды көтермелеу болып табылып, пьесаны сынаушылар тарапынан М. Әуезовке хандықты дәріптеді деген кінә тағылады. Айталық, «Қазақ тарихындағы Кенесары-Наурызбай, Қасым төре, Исатай-Махамбет, Есет, Бекет батыр, тағы басқа тарихи адамдардың есімі қазақ елінің патша өкіметіне қарсы және патшаға сүйенген ханға қозғалыстармен байланысты екенін айта келіп, бұлар ақсүйектердің көсемі болғандықтан сол қозғалыстарды пайдаланып, ескі хандықты, ескі бишілдікті жандандырып, хан болмақ, би болмақ адамдар. Сол кезде басқа көсемдер шыға қоймағандықтан, еңбекші халық бұларды өз басшылары деп есептеп, көп адасты» [4, 3] деген сияқты сын пікірлер айтылады. Екінші нұсқаны қолға алғанда жазушының осы мәселелерді ескергені күмәнсыз.

Бірінші перденің 1-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) «**Кене жандарынан өтіп бара жатқанда жесір қатындар жылап, дауыстары ұлайып балаларын жоқтай бастады**» (103-бет) деген сөйлемнен бастап «**Жоламан. (Шегендерге қарап дауыстап сөйлеп). Уа, ел басшылары! Қалың қазақтың қара ордасы мінеки...**» деген сөйлемге дейін бір бет көлеміндегі диалогтар, яғни, жесір қатындар, дуана қатын, Жоламан, Кене, Шеген, Мұсалардың сөйлеген сөздері екінші нұсқада қысқартылған. Ал осы қысқартуларға да «Кенесарының әкесіне ас беріп, ат шаптырғанда балаларын ат бәйгесіне тіккен қатындардың шулап, жылап шығуы және сол қатындардың арасынан шыққан Ғалымжан Ыбырайымұлының «Қазақ қызы» атты романдағы байдың жігітін балағаттайтын кемпірі сияқты кемпір. Сол ас беріп хан көтерген жердегі Ұлы жүз қазақтарының кейбіреулерінің шашыранды сөздері. Ал қанаушы екенін әлгі кемпір Кенесарының көзіне айтады... Қарғайды... Міне, осының бәрі тым сөлекет көрсетілген» [4, 3] деген сын пікірлердің ықпалы тигені сөзсіз.

Бірінші нұсқаның 105-бетіндегі Шегеннің сөйлеген сөзінде өзгерістер бар. Мәселен, «**Қорлық, құлдық қазаққа қараңғы қара күндей қаптап келеді**» деген сөйлем, «**Кешегі Исатай, арысы Абылай, берісі сол Қасымның ұясынан ұшқан жез қанат балапаны мінекей**» деген сөйлемдегі «**кешегі Исатай**», «**сол**» деген сөздер мен «**Бұрынғы басшының барлығын байқамай қапы өткізсең, ендігі жалғыз келген осылар. Осыдан соң басшы жоқ. Алдыңғының сарқыны осы Кене**» деген сөйлемдердегі «**жалғыз**», «**Осыдан**

соң басшы жоқ», «Кене» сөздері екінші нұсқада (180-бет) алынып қалса, бірінші нұсқадағы «**күйі**», «**жілігің**» сөздері екінші нұсқада «**күні**», «**игілігің**» болып өңделген. Бірінші нұсқаның 106-бетіндегі бір батыр, 1-кедей, Ағыбай, 2-кедей, 3-кедейдің сөздері екінші нұсқада (180-бет) қысқартылған.

Бірінші перденің 4-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) «Жоламан. *Науан-ау, мұндай жиын үнемі бола бермейді, ел кісісі не ойлайтұғынын түгел естісең болмаушы ма еді!* Керек қой саған» (111-бет) деген сөйлемдердегі соңғы сөйлем екінші нұсқада (186-бет) қысқартылса, «Жоламан. ...*Содан кейін Сарыарқа, Сыр, Алатауды түгел қосып, патсаға келістіріп майдан беріп, Қытай мен екі арасына қазақтың қара ордалы патшалығын орнатамыз десті*» (112-бет) деген сөйлем екінші нұсқада «Жоламан. ...*Содан кейін Сарыарқа, Сыр, Алатауды түгел қосып, патшаға келістіріп майдан беріп, ...қазақтың іргелі елдігін орнатамыз десті*» (186-бет) делініп, сөйлем ішіндегі сөздер қысқартылып әрі өзгертіліп берілген.

Бірінші перденің 5-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) «Балғожа. ...*Әншейін қымыздың көп дырдуының бірі де. Анық бір айға барар ма екен осы екпін*» (113-бет) деген сөйлемдердегі соңғы сөйлем екінші нұсқада (187-бет) алынып қалған.

Екінші перденің 1-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) «Кене. ...*Қытайға, Қырғыз, Дулатқа жүретіндердің бәрі де бүгін жүре ме?...*» (114-бет) деген сөйлемдердегі «*Қытайға*» сөзі және «Жоламан. *Өзім де бүгін жүрем деп отырмын. Қырғызға баратындардан Бұғыбай ғана жоқ. Ол қазір келеді деп отырмын. Кеіше кеішке алдынан хабар келді. Науан да, ол да аман дейді. Олжалы келе жатса керек*» (114-бет) деген сөйлемдердегі бірінші сөйлемнен басқасы екінші нұсқада (188-бет) түгел қысқартылса, «Жоламан. *Қазақ жақсысының жайдақтығы барақ қой сорлының*» (115-бет) деген сөйлемдегі «*қазақ жақсысының*» сөзі екінші нұсқада «*жақсы дегендердің*» (189-бет) деп өзгертіліп берілген. Кене сөзінің «*Жақсы болса жалғыз Шеген ғана жақсы*» деген екінші сөйлемі екінші нұсқада «*Жақсы болса Шеген мен Жазы ғана жақсы*» деп өзгертіліп, «*Үстермедім, ел сияқты елдің еркегі болсам*» (115-бет) деген соңғы сөйлемі «*Үстермедім*» (189-бет) деп қысқартылып берілген.

Екінші перденің 5-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) Науанның «*Е, соған кел. Ішіңді айт, ашынар болған жеріңе кел*» (118-бет) деген сөйлемнен бастап «*Осының бәрін істегенім рас, ондайларға әлі де болса істеймін*» (119-бет) деген сөйлем аралығындағы Бопай, Бұғыбай, Көшек, Ержандардың сөйлеген сөздері екінші нұсқада (192-бет) алынып қалған.

Екінші перденің 8-көрінісінде (бірінші нұсқа бойынша) басындағы Кене, Жоламан, әсіресе, Кененің Құдаймендеге айтқан ұзақ сөздері (122, 123-беттер) екінші нұсқада (196-бет) қысқартылған.

Осылайша, үшінші, төртінші, бесінші перделердегі мәтіндер де екінші нұсқада өзгешеліктерге көп ұшыраған. Ал алтыншы перде (сегіз беттік тоғыз көріністен тұратын) екінші нұсқада мүлдем берілмеген.

Жалпы, М. Әуезовтің көзі тірісінде жарық көрмеген «Хан Кене» пьесасының екі нұсқасының мәтінін толық салыстырып шыққанда, бірінші нұсқаның көп қысқартылғандығына анық көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Әуезов, М.** 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1983. – 14-т.

2 **Әуезов, М.** Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – 6-том. – Алматы : Ғылым, 2001.

3 **Мүсірепов, Ғ.** «Хан Кенені» қалай түзету керек? // Социалды Қазақстан, 1934.

4 **Сейфуллин, С.** «Хан Кене» туралы // Социалды Қазақстан, 1934.

Материал 15.06.15 баспаға түсті.

К. С. Абдикалык¹, Р. М. Муталиева²

Текстовые различия трагедии М. Ауэзова

¹Казакский государственный женский педагогический университет, г. Алматы;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 15.06.15.

K. S. Abdikalyk¹, R. M. Mutalyeva²

Text differences in the tragedy by M. Auezov

¹Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 15.06.15.

Статья посвящена рассмотрению текстологических различий трагедии М. Ауэзова.

The article deals with textological differences in the tragedy of M. Auesov.

Л. М. Әділбекова¹, Г. С. Мырзақұлова²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы; ²магистрант, қазақ әдебиеті кафедрасы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада қазақ қанатты сөздерінің өзіндік ерекшеліктері туралы айтылады.

Кілтті сөздер: фольклор мен афоризм ұқсастығы мен айырмашылықтары, афоризмнің әдеби жанр екендігі.

Тәуелсіз мемлекетіміздің бай, кемел де көркем әдебиетінің бар екендігіне ешкім де шек келтірмейді. Республика көлеміндегі бұрыннан және жүздеген жана ашылған баспаханалардан шығып жатқан түрлі саладағы әдеби, ғылыми, мәдени еңбектерге күніне толығып жататын ақпаратты басылымдарды қоссақ, интернет пен технология заманы саналатын ХХІ ғасырда оқырман назары әлі де кітапта екендігіне көз жеткізу қиын емес. Осы бір ақ қағаз бетіне теріліп, сан мыңдаған тиражбен таралып жатқан ағымды жарияланымдарда тақырыбына, мазмұны мен құрылымына, яғни жанрына қарамастан кеңінен қолданылатын бір үрдіс бар. Ол қанатты сөздерді қолдану үрдісі. Сіз оны көркем әдебиеттен де, ғылыми жұмыстан да, әкімнің баяндамасынан да, басшының есебінен де, тіпті күнделікті оқитын газетіміздің бетінен де кездестіреміз.

Қанатты сөздердің ауқымы қанша кең болса, тарихы да сонша терең. Адамзат тарихында қанатты сөздер – өз дәуірі тудырған замана таңбасын арқалайтындығын, оған қатысты барлық проблемаларды көтеретіндігін, кейде тарихи оқиғаларға нақты әсер ететіндігін ғылыми дәлелдеп шығуға болады. Өмір туралы, оның негізгі тірегі «Homo sapiens» – ой иесі, сөз иесі адам туралы жанр болып табылатын қанатты сөздер әдебиеттің бір қарағанда көне түріне жатқанмен де, интеллектуалдық өнердің теңдессіз түрі ретінде бүгінгі қоғамда нағыз ғұмырлы жанрға жатады. Бүгінгідей ақпараттар ағымы айрықша ағылған заманда, қашанда «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» бере білетін «оймақтай ой» – афоризмдердің мәні артуда десек қателеспейміз.

Ағылшын, неміс, француз, орыс әдебиеттеріне сүйенсек, қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер афоризмдерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда.

Әйтсе де, орыс филологтары тұжырымына сүйенсек, афоризм, ең алдымен әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек.

- ✓ Афоризмнің бірінші ерекшелігі ақиқатқа ұмтылған терең ой.
- ✓ Афоризмнің екінші ерекшелігі олардың қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі.
- ✓ Афоризмнің үшінші ерекшелігі қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі.

Афоризмдер туралы анықтамаларға бір мақала аясында шолу жасау мүмкін еместігін ескере отырып, 1998 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан Әдебиеттану терминдер сөздігіндегі [1] анықтаманы келтірейік. «Қанатты сөз жанрлық белгісі жағынан мақал-мәтелдерге өте ұқсас. Айырмашылығы, мақал мәтелдердің авторы белгісіз, шыққан тегі белгісіз, халық шығармашылығына жатса, қанатты сөз авторы бар не нақты болмаған күнде аңыз күйінде ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен қанатты сөздің мол болуы сол тілдің сөз байлығын, тіл орамдылығын және ұлттық бейнелік ерекшеліктерін байқатады».

Бұл анықтамадан фольклор мен афоризмдер арасындағы ұқсастық нақты көрсетілген. Әйтсе де «ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен» деген пікірдің себебін әдебиетіміздегі бұл жанрдың арнайы қарастырылмағандығына, афоризмдердің өміршең жанр ретінде күннен күнге толығып келе жатқандығының ғылыми түсініктемесі қазақ әдебиетінде әлі жасалмағандығынан деп білуіміз керек. Ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің қысқалығына, ритмділігіне, мағыналығына қарап орыс ғылымының бір топ ғалымдары оларды афоризмдерден мүлдем ара жігін ажыратып қараса, екінші бір ғалымдар тобы, керісінше, мақал-мәтелдерді афоризмдермен бірге қарастыруды ұсынады. Ал әдебиеттің кейбір жанрлық түріне арналған сөздіктерде афоризмдерді тек тақырып аясына қатысты ғана алып, анықтама беруге тырысады. Мысалы А. Квятковскийдің «Поэтикалық сөздігін» алайық [2]. Афоризм (греч.) изречение, выражающее с предельной лаконичностью в отточенной форме какую-либо оригинальную мысль. Афористические строки нередки в стихах русских поэтов. Привычка свыше нам дана, Замена счастию она. (А. Пушкин); Поэтом можешь ты не быть, Но гражданином быть обязан. (Н. Некрасов); ысль изреченная есть ложь. (Ф. Тютчев); Ненавижу всяческую мертвечину, Обожаю всяческую жизнь. (В. Маяковский); Чем продолжительный молчанье, ем удивительнее речь. (Н. Ушаков); мелого пуля боится, Смелого штык не берет. (А. Сурков); Афоризмами насыщена комедия А. Грибоедова «Горе от ума», например «... Счастливые часов не наблюдают; ... Служить бы рад, прислуживаться тошно; ... Блажен, кто верует тепло ему на свете.»

Сонау Тоныкөк, Күлтегін ескерткіштері мен көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, бертін келе жыраулар поэзиясы мен қазақ әдебиетінің

XIX, XX ғасырлардағы мол мұрасында кездесетін қанатты сөздер қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың тамырының тереңдігін, ауқымының кеңдігін көрсетеді. Қазақ халқының қаһарман ұлы, жазушы Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері халық арасында кең тарағаны белгілі. Бұл туралы ізденушінің бірнеше мақалалары жарық көрді. Оқырман қауымға Құлмат Өмірәлиевтің «Абайдың афоризмі» [3], Әбділхамит Нарымбетов дайындаған «Ғабит Мүсіреповтің күнделігі» [4] жинақтары кеңінен таныс. Бұл тұрғыда баспасөз бетінде кезінде осы жанрда жиі көрінген Қадыр Мырзалиев, Мұзафар Әлімбаев қаламынан туған қанатты сөздерді айту орынды. 2006 жылы ұлттық «Ана тілі» газеті арамыздан озған ұстазымыз, сөз өнерінің жүйрігі Зейнолла Қабдоловтың біраз қанатты сөздерін келтіре отырып, редакция атынан оқырманнан ел арасына кең тараған басқа да ғалымның қанатты сөздерін білетіндердің хабарласуын сұрайды. Міне бұл үрдіс негізінен кемеліне келген әдебиеттерде қалыптасатын өнегелі үрдіс. Келесі кезекте Қабдолов айтқан қанатты сөздерге тоқталады: «Әдебиет ардың ісі; Жазушы талант, тағдыр; Жазушы ұлттың ұяты, иманы, намысы; Жазушы өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні; Махамбеттің әр сөзі құйылған құрыш, қорытылған қорғасын. Оны өңдеп жөндеймін деп жасытпақ керек; Махамбет пен Абайға редакция жүрмейді; Бүгінде Толстойды оқымай орысты, Бальзакты оқымай французды білдім деу қандай қиын болса, Әуезовті оқымай қазақты білдім деу сондай қиын; Жазушының ең жақсы шығармасы жазылмаған яки жазатын шығармасы; Жаза білу, жазғаныңды сыза білу шеберлік. Шеберліктен туатын шедевр осы әрекеттің астында жағыр; Ұлтсыздық имансыздық; Тамыры жоқ ағаш, тарихы жоқ халық болмайды; Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек; Талант деген қыран секілді қанатты нәрсе; Ұстаз болу өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау» [5, 6].

Қадыр Мырзалиевтің афоризмдер туралы ақтарыла айтқан мына бір пікірі қашанда ақиқатқа ұмтылған қанатты сөздің шығу табиғатынан оқушысын хабардар ететіндей: «Афоризм дегеніміз – белгілі бір күні басталып, белгілі бір күні біте қалатын шығарма емес. Ол ғұмыр бойы айтылып, ғұмыр бойы қағазға түсіп, өмірдің соңғы сәтіне шейін созыла беретін дүние. Афоризм қызық жанр. Ол негізінен, ауыз әдебиетіне жатады. Ауызша тарайды. Біреу айтады, біреу қағып әкетеді. Содан кейін қағазға түседі. Өкінішке орай, ауыздан шыққанның бәрі қағазға түсе бермейді. Қағазға түскеннің бәрі бірдей кітапқа кірмейді. Кіргеннің бәрі бірдей тарихта қалмайды. Олар да екшеледі... қанатты сөз болуға лайық, татымды тіркес менің аузымнан бірінші рет қашан шықты. Ол жағы маған беймәлім. Есімде жоқ. Адам өз сөзін өзі бағалай бермейді. Сөзді қадірлеу қасиеті кейін, біраз кейін келді» [6, 4].

Ойының тереңдігімен, құрылымының көркемдігімен ерекшеленетін қанатты сөздер қай әдебиеттің болмасын қаймағы болып табылады, әрі

ол жеке жанр ретінде сындарлы зерттеуді қажет етеді. Ал түркі тілдерінің ішінде тереңдігімен де, кемелділігімен де топ бастайтын қазақ әдебиетіндегі құнарлы қанатты сөздер ғылыми саралау мен бағалаудан кейін өз кезегінде орнын тауып, қазақ әдебиеттану ғылымының деңгейін әлемдік биік белестерге көтеруге өз үлесін қосатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. / Құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шаңбаев – Алматы : Ана тілі. 1998. – 384 б.
- 2 **Квятковский, М.** Поэтический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1996. – 376 б.
- 3 **Өмірәлиев, Құлмат.** Абай афоризмі. – Алматы : Қазақстан баспасы, 1993, – 124 б.
- 4 Ғабит Мүсіреповтің күнделігі / дайындаған Әбділхамит Нарымбетов – Алматы : Ана тілі баспасы, 1997. – 288 б.
- 5 Ана тілі газеті. – №50. желтоқсанның 14-і. – 2006. – Б. 6.
- 6 Егемен Қазақстан газеті. – 2005 ж. 6 қаңтар. – Б. 4.

Материал 20.07.15 баспаға түсті.

Л. М. Адилбекова, Г. С. Мырзакулова

О казахских крылатых словах

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 20.07.15.

L. M. Adilbekova, G. S. Myrzakulova

About Kazakh winged words

Kazakh State Women's Teacher Training University. Almaty.
Material received on 20.07.15.

В данной статье рассматриваются литературно-художественные особенности казахских крылатых слов.

The article considers the literary and artistic features of Kazakh winged words.

А. Х. Бекбосынова

ф.ғ.к., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, Қостанай қ.

ЭТНОМАРКЕРЛІ СИПАТЫ БАР ТЕҢЕУЛЕР

Мақалада қазақ мәдениетін танытатын этномаркерлі сипаты бар теңеулердің өзіне тән ерекшелігі сараланған.

Кілтті сөздер: ұлттық мәдениет, тілдік таңба, этномаркерленген теңеулер.

Жалпы, әр ұлттың өзіне ғана тән, сол ұлтқа барынша түсінікті, әрі жақын, сол ұлттың мәдениетінен, дүниетанымынан хабар беретін сөздері болады. Қазақ мәдениетін таңбалайтын этномаркерлік бірліктер туралы А. Әмірбекова: «Ұлттың, этностың жеке ерекшелігін, өзге ұлттардан айырмашылығын, өзгешелігін танытатын тілдік бірліктердің бірі – этномаркерленген лексемалар. Жалпы лингвомәдениеттану саласында ұлттық мәдениетті таңбалайтын бірліктер ретінде ұлттық-мәдени концептілерді, лингвокультуремаларды (лингвомәдени бірліктер) келтіретін болса, этнолингвистика саласында жеке бір ғана ұлтқа тән ерекшеліктерді бейнелейтін ұғымдарды этнографизмдер деп атайтыны белгілі. Дегенмен, осы екі саладағы лингвокультурема, этнографизмдер мен одан туындайтын тұрақты тіркестердің түп тамыры ұлт санасында тұрақты түрде сақталып, этномаркерлік деңгейге жеткен таңбалардан бастау алады» [1, 89] – деген ой тұжырымдайды. Тілдегі таңбалар – ұлттың сөз қоймасы іспетті, себебі таңбаларда ұлттың өмірінен мәлімет беретін мол ақпарат жатады. Ж. А. Манкеева тілдің этномәдени мұралық қызметі туралы айта келіп былай дейді: «...тілді адамның әлеуметтік тұрмысын қамтитын мәдениеттен, тарихтан тыс қарапайым таңбалық жүйе деп қарастыру – оны зерттеудің мүмкіндіктерін шектейді. ...Демек, тіл – таңбалар жүйесі ғана емес, ол осы жүйені көмкерген мәдениет, сондықтан да ол – әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі» [2, 160].

С. Мәуленов өлеңдерінен ұлтымызға барынша жақын этномаркерленген теңеулерді молынан кездестіруге болады. Әсіресе ақын өлеңдерінде суреттеп отырған затты немесе құбылысты қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ертеден орын алған зат атауларымен салыстыру жиі ұшырасып отырады. Жалпы, этномаркерленген сөздер этнографизмдерден анық байқалады. Этнографизмдер – мәдени мәнге ие әрі ұлттық мәдениетіміздің бірден-бір көрсеткіші. Н. Уәли тілдік таңба мағынасындағы мәдени мән туралы айта

келіп былай дейді: «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет.

Белгілі бір тілді тұтынушы – ұлттық тілдің субъектісі болумен қатар, ұлттық мәдениеттің де иесі. Тілдік субъектіге жататындар: жеке адам (автор, оқырман, сөйлеуші/тындаушы). Бір жағынан бұлар – тілдік тұлға, екінші жағынан мәдени тұлға. Тілдік тұлға ұлттық тілді тұтынушы ғана емес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. Осы тұрғыдан қарағанда, белгілі бір тілдік концептінің құрылымдық түзіліміне мәдениеттің де қатысуы, «араласуы» кәдік. Олай болса, тілдік таңба мағынасының қай бөлігінде, қай тұсында, мәдени мән болатынын айқындау қажет» [3, 60].

С. Мәуленов қолданған теңеулер ұлттық тілдің белгісін, таңбасын білдірумен құнды болып келген. Ұлтымыздың мәдениеті этномаркерлі теңеулермен репрезентацияланып, ұлт – мәдениет – тіл сабақтастығы негізінде дамыған. «...таңба ұлт мәдениетін тілде маркерлеу қызметін атқарады. Себебі бір этностың мәдениеті екінші этносқа оның тілдік таңбалары арқылы баяндалады» [1, 89]. Сонымен бірге, ақын қолданған теңеулер және олардың мазмұнындағы ақпараттардан ұлтымыздың ертеден күні бүгінге дейінгі жалғасып келе жатқан менталитетін айқындауымызға болады. Мысалы:

Жарқыраған басында
Қардан атпақ сәукеле.
Жатады күн қасында
Көкірегін тау кере.

Ақын *сәукеледей* теңеуін – таудың ең жоғарғы бөлегін безендіруге қолданып тұр. Қазақ халқында сәукеле – этномәдени атауға ие болған зат атауы. Қазақ сәукелесінің мәдениетіміздегі орны ерекше, ол – келін боп түскенде, қалыңдықтың ұзатылу тойында киілетін биік етіп тігілген, көп әшекейлі, күміспен безендірілген қымбат бағалы баскиімі. Осындай әсемдігімен көздің жауын алатын сәукелені тек келіншек сәні емес, салт-дәстүріміз бен мәдениетіміздің, шеберлік пен нағыз өнер туындысының озық үлгісі деуімізге болады. Қазақ ғұрпында баскиім сәнділікті және баршылықты білдіретін қасиетті баскиім саналған.

1. Қара елтірі бөріктей
Қалың нулы орманда.
Есіңе ал мені, уа достым,
Жолың түсіп қонғанда.
2. Жаңбырдан соң жап-жасыл Сыр танабы,
Мөлт-мөлт етіп ауадан нұр тамады.
Жасыл жалбыз бөріктей көтеріліп,

Бұр жарады тікеннің қылтанағы,
Жаңбырдан соң жап-жасыл Сыр танабы.

Теңеулік құрылымда қалың нулы орман қазақтың қара елтірі бөрігіне теңелген, ал жаңбырдан кейін жасыл жалбыздың бой көтеруі де қазақ танымына жақын зат атауымен берілген. Қазақ тұрмысында бөріктің де мәдени ұғымдық аясы кең. Бөрік – қазақтың ұлттық баскиімі, оны көбіне ерлер киеді. Дегенмен ертеде бөрікті дәулетті адамдардың қыздары ғана киген.

1. Жазда оны жаңбырлы бұлт суарған
Күзде оны күн пісіріп шығарған,
Жатыр алда күреңітіп таба нан
Қазақ үшін қасиетті құраннан.
2. Сол аппақ сүт ақ нұрдай,
Тұт ағашқа жайғасқан.
Жаңа піскен тандырдай,
Қызарады айлы аспан.

Теңеу заты болып тұрған тағам атауы – таба нан теңеу образы қызметін атқарып тұрған құран сөзі де қазақ халқының ұлттық дүниетанымына жақын атаулар. Ұлт дастарқанындағы нанның орны ерекше. Нан – қасиетті, киелі ас. Нанды жерге тастамайды, бір қолмен үзіп жемейді. Ақын нан атауын теңеулік құрылымда жай қолдана салмаған, оның құдіреті жайлы тәлімді ой айтады. Табаға салынып, отқа көміліп пісірілетін таба нан түрі мен тандыр сөздерінің диалектілік те өңі бар. Немесе:

*Даланың дастарқанына
Бауырсақтай төгілген.
Күн шымылдық ашқанда
Жер гулейді егінмен.*

Даланының дастарқанына төгілген бауырсағымыз – егін даласындағы астық. Ақынның дала байлығын көрсетуде қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық тағамы, қазақ дастарқанының ажары – бауырсақты алуы – ұлттық өрнекті сәтті қолданыла білу ерекшелігін көрсетеді.

1. Сол жердің жусаны мен жапырағы
Жүреkte жалын атып жатыр әлі.
Оларға қасиетті жалғыз уыс
Тұмардай туган жердің топырағы.
2. Маңдайыңда таңым жатыр атпаған,
Таңдайымда балым жатыр татпаған.
Бір мең жатыр иегінің астында,
Тіл мен көзден тұмарыңдай сақтаған.

Тіліміздегі тұмар да мәдени мәнділікке ие зат атауы. Тұмар тағу – ертеден келе жатқан дәстүрлі әдет. Алғашқы мысалда ақын туған жердің қасиетті топырағын қазақ танымына барынша жақын зат атауы тұмармен

салыстырса, келесі теңеулік құрылымда сұлу қыз иегіндегі мең тұмармен салыстырылып, мағынасы ашыла түскен. Тұмарды таққан адам көз тиюден, бәле-жаладан аман болады деген ұғым ежелгі заманнан күні бүгінге дейін сақталған. Мысалы:

Сақтап көңіл төрінде тұрпатыңды,
Сағынышпен күтермін бір хатыңды.
Мүмкін сенің сол хатың бойтұмардай
Жазар менің сыз шалған сырқатымды.

Теңеулік құрылымдағы теңеу образын атқарып тұрған бойтұмар сөзі тек лингвомәдени зат атауы қызметін ғана атқарып тұрған жоқ, ақын бойтұмардың қорғаушы күшіне ерекше мән бергені байқалады. Тіпті ертеде алысқа сапар шеккен адамдар кейде тұмар ішіне туған жердің топырағын салған. Тіліміздегі лингвомәдени семиотикада дастарқан да қасиетті мүлік. Ақын өлеңдеріндегі теңеулік құрылымда кездесетін дастарқан тура мағынасымен бірге ауыспалы мағынаға да ие болған. Дастарқанның және жанның даладай болуы халқымызға тән – кеңпейілділік қасиетті көрсетуге қызмет еткен.

1. Даласындай дастарқаны,
Айбынындай асқар тауы,
Қазақ елі пейілі кең
Ашылады досқа жаны.
Шетсіз-шексіз мейірімен.
2. Көтерген төбесіне тасты отаудай
Жауырыны қара мұрын қасқа таудай
Таксірет-қасіретке шөгіп қалмай
Досына жанын жайған дастарқандай.

Досына дастарқандай жанын жайған – қара күш иесі Қажымұқан мінезінің кеңпейілділігі туралы айтылып тұрған теңеу. Тіліміздегі дастарқанға байланысты туған «дастарқанның бай болсын» деген бата-тілектер және дастарқанға байланысты «дастарқаннан аттама» немесе «дастарқанды қағазбен сүртпе» деген ырымдар да оның қасиетті екенінен хабар береді.

Қырдың шоқ-шоқ
Алқызыл гүлдеріндей
Қызыл басқұр,
Зер шашақ дөдегесі.
Киіз үй
Көрмедей бір
Алдыма жайып салған жер бедерін.

Ақын қазақтың киіз үйін – жер бедерін жайып салған көрмеге теңеу арқылы ұлттық мәдениетіміздің биік деңгейін аңғартып тұр. «Киіз үй – мифтік ғалам моделінің бір варианты болып табылады» [4, 241]. Киіз үй тек баспана ғана емес, ол қазақтың нағыз қасиетті, киелі орны болып саналады.

Ол – көшпенділердің тез жығып, шапшаң тігуге, яғни көшіп-қонуға ыңғайлы үйі. Ал киіз үйдің ең негізгі, ең киелі бөлшегі – *шаңырақ* болса, ол да ақын өлеңдерінде теңеу образы қызметін атқаруға негіз болған.

Жанып тұрған сағым оттай

Қызыл шака жоталарда,

Доңғалағы шаңырақтай

Салдырайды қокан арба.

Тіліміздегі отбасының береке-бірлігі мен татулығы, ұрпақ жалғастығы – шаңырақ биіктігімен өлшенген. Теңеулік құрылымдағы *шаңырақ* сөзі ауыспалы үлкен деген мағынада қолданылып тұр. Бұл киіз үйдің дөңгелек, үлкен пішініне қарай туындаған мағынасы. Киіз үйге қатысты атаулардың қай-қайсысы болмасын теңеулік құрылымда кездесіп, ақын сөз өнерінің қасиетін арттыра түскен.

Жүгіремін

Аспаннан тамса

Меруерттей мөлдір моншақтар,

Жүгіремін

Жерменен көкте

Керегедей

Тартылса кемпірқосақтар,

Жүгіремін

Алғашқы жауған жас қарға,

Алғысымды

Айтамын сонда ақ қарын берген аспанға.

Қазақ ұғымында ошақ та киелі болып есептеледі. Киіз үйді баспана ретінде қолданған ата-бабаларымыз шаңырақтың астына ошақ орналастырған. Оның себебі ошақ – адамның оты. Шаңырақтың үстінде Алланың оты маздаса, төменде адамның оты лаулайды деген түсінік болған. Қазақтар от пен үй ошағын ерекше құрмет тұтқан. Тілімізде «ошағын, от жаққан жерін көрсету» ырымы біреуді құрметтеу және шаңырақтан дәм таттыруды білдіреді. Қазақ үшін қашанда ошағының бүтіндігі, ондағы оттың маздап жанғаны аса қымбат саналады. Жалпы барлық түркі халықтарында ошақ – бақыт пен бақтың көрсеткіші, зұлымдықтың қарсыласы ретінде қастерленді. Ал С. Мәуленов өлеңінде Теміртау қаласы темір ошақпен салыстырылып берілген.

Қарағанды адырға

Тартылған кемпірқосақтай.

Бөлейді қырды жалынға

Теміртау темір ошақтай.

Жалпы ақын өлеңдеріндегі теңеулер ұлттың бар болмысын көрсете алуымен құнды болып келген. Теңеулік құрылымдағы *домбыра* да ұлттық тілдің таңбасын көрсетеді.

Ата-баба қалдырған

Аманаты соңғыға

Жіңішке шекті әл қылған

Жіліңішкітей домбыра.

Ғалым Н. Уәли айтқандай: «Бұл аталған атаулар өзге тілдерде кездеспейді. Өйткені бұл атаулар – этностың материалдық мәдениетімен бірге қалыптасқан, мәдени мәнділікке ие тілдік бірліктер. Сондықтан болар, бұл атаулардың мән-мағынасы санада қайта өңделіп, тұрақты теңеу, фразеологиялық тіркес, эталон, символ, стереотип т.б. құбылыстарға негіз болады» [3, 65]. Домбыра – қазақтың сүйіп тыңдайтын аспабы, өлең жолдарында ақынның өзі айтып тұрғандай, домбыра – кейінгі ұрпаққа қалған ата-баба аманаты. Қазақты әлемге танытқан домбырада – мәдениетіміздің бір бөлшегі тұр десек қателеспейміз. Ж. Манкеева мұндай лексемаларды лингвоелтану аспектіде зерттеліну қажеттігін айта отырып былай дейді: «...лингвоелтану – этностық дәуірден бастап, адамзаттың рухани және материалдық әлемінде қалыптасқан құндылықтардың тіл арқылы сақталған қоры. Соның негізінде таза ұлттық белгілердің баламасыз тілдік көріністері лингвоелтанымдық аспектіде қарастырылған мәдени константалардың ұлттық нышандары, ұлттық болмыс-бітімі, халықтың мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілері анықталады» [5, 10]. С. Мәуленов өлеңдерінде ұлт тіліне ғана тән теңеулер мол қолданылып, ұлттың мәдениетін, ерекшелігін танытуға қызмет еткен. Бұл теңеулер арқылы ел мәдениеті, ел тарихы, ұлтымызға тән қасиет ашыла түскен.

Ақын қолданған этномаркерлік теңеулер – қазақтың ұлттық мәдени тұрмысында қолданылған материалдық дүниелер болса, ал оларға танымдық тұрғыдан талдау жасау арқылы халықтың дүниетанымы мен болмысынан, рухани мәдениетінен хабар беретін ұлттық құбылыстың мәні ашыла түседі.

Қорыта айтқанда, ақын қолданған – *сәукеле, бөрік, бойтұмар, ошақ, киіз үй, домбыра сөздері* – ұлттық тілімізге ғана тән болып келіп, ұлттың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетін көрсетуде айрықша қызмет атқарған деуімізге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Әмірбекова, А. Б.** Қазақ мәдениетін таңбалайтын этномаркерлік бірліктердің қалыптасуы // Тілтаным. – Алматы, 2009. – № 3 (35). – Б. 88-92.

2 **Манкеева, Ж. А.** Тіл мен мәдениет сабақтастығы // Тілтанымдық зерттеулер (2003-2005 жж.) / Жауапты ред. Н. Уәли, М. Малбақов. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 159 б.

Этнология

3 Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. Ғыл. Докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 330 б.

4 Қондыбаев, С. Қазақ мифологиясына саяхат. – Алматы, 1999. – 304 б.

5 Манкеева, Ж. А. Қазақ этнолексикасын зерттеудің лингвоелтанымдық аспектісі // Тілтаным. – Алматы, 2009. – № 3 (35). – Б. 3-11.

Материал 26.06.15 баспаға түсті.

A. X. Bekbosynova

Этномаркерные сравнения

Костанайский государственный педагогический институт, г. Костанай.
Материал поступил в редакцию 26.06.15.

A. H. Bekbosynova

Ethno-marker comparisons

Kostanay State Pedagogical Institute, Kostanai.
Material received on 26.06.15.

В данной статье рассматриваются особенности этномаркерных сравнений, в которых отражается национальная культура казахского народа.

This article discusses the features of ethno-marker comparisons, which reflect the national culture of the Kazakh people.

Этнология

ЭОЖ 398(4/9); 801.8 (4/9)

Г. Р. Даутова

PhD докторанты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.

МИФТИК ӘЛЕМ

Мақалада «миф» және «мифология» терминдеріне анықтама беріліп, ұлттық және әлемдік мифология мәселелері қарастырылады. Мифтің архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болып, кейінгі мәдениеттерде де сақталып қалғандығы туралы айтылады. Мифтік дүниетанымды дін мен философия ауыстырғандығы жөнінде зерттеуші-ғалымдар пікірлері айтылады. Сонымен қатар мақалада ұлттық және әлемдік мифті салыстыру тәсілі негізінде мысалдар келтіріліп, дәлелденіп сипатталды.

Түрлі халықтар мифтері мен олардың әлемдік көрінісін салыстыра отырып, әлемді қабылдаудың арнайы ұлттық ерекшеліктерін ашуға болатындығы анықталды.

Кілтті сөздер: миф, мифология, архетип, қиял мәтін копустары, архаикалық дәстүр, халықаралық сюжет, мотив.

Мыңдаған жылдар бойы рухани мәдениеттің маңызды бөлігі болып келген «миф» және «мифология» терминдері қазір де жиі айтылып жүр. Осы соңғы он жылдықта біздің қоғамдық өмірімізде «мифтік деңгейдің» жоғарылағаны байқалады. Бірақ мұндай тұжырым жасаудан бұрын «миф», «мифологиялық» терминдерінің мазмұнын анықтап алғанымыз жөн. Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп.

«Миф» сөзінің өзі жиі түсінбеушілікке алып келеді. Ғалымдардың айтуынша «Миф дегеніміз не?» сұрағына жауап берудің өзі оңай емес. «Миф» дегеніміз оқиғалар мен кейіпкерлер туралы әңгіме, құдай, батырлар туралы ескі заманғы ертедегі халықтарда болған ертегі аңыз. Мұндай әңгімелеулер ерекше жанр, ең алдымен фольклорлық жанр ретінде қарастырылады. Миф адамдарға ортадағы бір делдал (шаман, абыз, пайғамбар) арқылы жеткізілетін күдретті сөз. Арығарай киелі білім ұрпақтан-ұрпаққа арнайы сақтаушылар арқылы жеткізіледі. Арнайы сақтаушылар дегеніміз, сол шамандар, абыздар, діни қызметкерлер. Дамыған діни жүйелер киелі (сақралды) мәтіннің сақталуы мен өзгеріске ұшырауын да бақылауға алады. Мифологиялық ақпарат тек вербальды мәтіндер арқылы емес, бейнелеу өнері, архитектура, ландшафт тағы да басқа жолдармен де таратылады.

Америка, Африка, Оңтүстік пен Оңтүстік-шығыс Азия, Австралия, Океания мен Сібірден жиналған мифологиялық мәтін корпустарының саны жүз мыңға жуық – дейді орыс ғалымы Ю. Е. Березкин. [1, 77] Өзара еш байланысы, қарым-қатынасы жоқ халықтар ұқсас мифтерді айтып береді. Керісінше, көршілес жатқан елдердің мифтерінен айырмашылықтар байқалуы әбден мүмкін. Бір нәрсені әр халық, әр түрлі сипаттап беруі бәрімізге мәлім. Планетамыздағы барлық елге бірдей көрінетін аспан объектілерін халықтар түрлі мағынада талқылап жүр. Мысалға, үндістер, Оңтүстік Австралия аборигендері, майя мен мексикандықтар, Оңтүстік Американың кейбір үндістері «Құс жолын» («Млечный Путь») ұзын жылан деп есептесе, вьетнамдықтар, қытайлықтар, жапондар, чукчалар, көне перулықтар аспан өзені деп болжамдайды. Оңтүстік-батыс Аляскадағы ненцтер, якуттар, эвенкилер, эскимостар жолды шаңғы ізі ретінде көреді. Литвалықтар, эстондықтар, саамдар, қырғыздар мен қазақтар «Құс жолы» деп атайды.

Келесі мысалға Ай бетіндегі дақтың талқылануын алайық. Еуразиядан Скандинавияға дейін, сондай-ақ Солтүстік Америка жағалауындағы үндістер Ай бетіндегі дақты суға шелек көтеріп бара жатқан қыз немесе әйелдің сұлбасына ұқсатса, үндістандықтар, қытайлықтар мен Мексика үндістері дақтан қоян сұлбасын көреді. Оңтүстік Америка тұрғындарының көбі, Оңтүстік-шығыс Азия, Австралия мен Оңтүстік Африка халықтары бұл көріністі жай жараят ізі, күйік немесе кір ретінде қабылдайды.

Галатикадағы барлық ұлттардың талқылаулары өзінше ақылға қонымды және түсінікті, бірақ неге осындай нұсқалар ұсынғандығын анықтау қиын. Ай дағының шыныменде неге ұқсайтынын дәлелдеу типті қиынға соқпақ. Ал бір жағынан мұны дәлелдеудің қажеті де жоқ. Тұнық мұхитына жақын орналасқан халықтардың ойына «Құс жолын» өзенмен салыстыру келгені, ал Сібір халықтары өздеріне тән шаңғы ізіне ұқсатқаны дәлелсіз-ақ белгілі. Әрбір ел орналасқан мекен-жайына байланысты мифтің шығу түбін өздерінше құрастырған. Мәдени антропологияның негізін қалаушылардың бірі Франц Боас осы мәселені жүз жыл бұрын көтерген. Ол мәдениетті зерттегенде шеттен алып пайдалану ықтималдығы, мифтердің ұрпақтан-ұрпаққа, бір елден екінші бір елге талай мәрте көшірілетініне, әртүрлі халықтарда ұқсас құбылыстардың еш байланыссыз пайда болуына назар аудару қажет деген қорытындыға келеді.

Ф. Боас өз болжамдарына өте сақ болған. Ғалым да басқа зерттеушілер секілді жер жүзінің түрлі аймақтарындағы туыс емес халықтар түсініктерінің бірдей екендігі кездейсоқтық деген пікірге сүйенді. Мұндай жағдайда ғалыммен келісуімізге тура келеді. Мәселен, аспан шырақтарын әйел немесе ер деп бөлуде мүмкін болатын варианттар көп емес. Жапондықтар мен Парагвай үндістерінің мифологиясында Күн - әйел болғандықтан араларында тарихи байланыс болған деп жорамалдаудың өзі ақылға сыймайды. Алдын-

ала шектеуші варианты жоқ бейнелер мен фабулалар болған жағдайда пікіріміз өзгерер еді [2, 163]. Осы жерде түрлі варианттарға ие, бәрімізге белгілі грек мифологиясындағы батырдың жалғыз көзді Қара дәу үңгірінен аман қалу тарихын мысал келтіруімізге болады. Гомер бойынша бөтен бір аралға тап болған Одиссей мен жол серіктері үңгірге кіреді. Үңгірді Полифем деген жалғыз көзді дәу қойшы мекендейді. Полифем үңгірден шығар есікті ауыр таспен жауып, қонақтардың біреуін өлтіріп, жеп алады да жатып қалады. Қалғандары адам жегіш жалмауыздың көзін күйдіреді, бірақ есік алдындағы тасты орнынан қозғай алалмағандықтан қаша алмай қалады. Сонда Одиссей Полифемнің бір қора малының қалың жүнінің арасына тығылып қалайық деген ұсыныс жасайды. Қара дәу қозы, ешкілерін шығарған кезде адамдар да еркіндікке шығады.

Осы миф XIX ғасырда-ақ Кавказға таралып, көптеген түркі халықтары мен шығыс славяндарға белгілі болады. Кейбір версиялар Гомер нұсқасын қайталаса, ал кейбіреулеріне өзгешіліктер енгізіліп, жақсара түскен. Белгілі кавказтанушы Всеволод Миллер кавказдық нұсқалардың Гомер нұсқасынан емес, көне батыс еуразиялық сюжеттен алынғандығын дәлелдеді.

Біздің қазақ халқында да осыған ұқсап келетін көне аңыздардың нұсқалары сақталған. Сол грек мифінің елесі біздің фольклорда да байқалады. Мысал үшін мына мифке көңіл бөлейік: Батырхан жолдасымен аң аулауға шығады. Жалғыз көзді Қара дәу оларды ұстап үңкірге алып келіп, Батырханға досын өлтіріп, пісіріп қоюды бұйырады. Өзі үңкірден шығар есікті жауып тастап, ұйықтап қалады. Ұйықтап жатқан кезде батыр жалғыз көзді дәудің көзін күйдіріп, өзі мал қораға тығылып қалады. Үңгірден шығу үшін ешкінің терісін оранып алады. Жалғыз көзді дәу малдарын сыртқа шығарған кезде батыр да үңкірден аман-есен құтылады. Еркіндікке шыққан соң, батыр жалғыз көзді дәу деп айқайлайды. Осы қаһармандығы үшін жалғыз көзді дәу батырға малын сыйлайды. Бірақ батыр сыйлықтан бас тартады да, жануарлар жан-жаққа тарап кетеді. Жануарлар дегеніміз, қой, ешкілер емес, жабайы бұғылар, архарлар, құландар болған. Сол кезден бастап далада адамдар аулап жүретін тұяқты жануарлар пайда болыпты [1, 12].

Ал Еуразияның шығысында, Сібір мен Моңғолиядан арығарай орналасқан халықтарда Полифем сюжеті кездеспейді. Кейінірек Солтүстік Америкада үңгірден қашу сюжеті басқа контексте қайта оралады. Мұнда бас қаһарманның қарсыласы бір көзді дәу емес. Көбінесе сан алуан құбыжықтар мен айдаһарлар Азия халықтарына тән ерекшелік. Сонымен қатар америка мифінің соңында бизондар пайда болады. Осы жерде байқайтынымыз, сюжеттің қазақша вариантындағы мал шаруашылығын кеңейту мәселесінің америка мифінде сақталуы.

Бір сюжетті көшіру кемшіліксіз жүзеге аспайды. Мәтін бірнеше мәрте көшірілгеннен кейін түпнұсқа танымастай өзгеріске ұшырайды. Сондықтан

«акпараттық дәлсіздікті» азайту үшін мәдениетте акпаратты нақты жеткізетін жаңа механизм ойлап табуға болады. Мәселен, шатыры жоқ үй салуға болады, бірақ ол үйде ешкім тұрмайды. Ал мифті алатын болсақ, онда кез келген образдар мен сюжеттерді кездестіреміз. Мифте бәрі де мүмкін [3, 57]. Бірақ біз үшін маңыздысы миф сюжетінің сақталуы.

Миф архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болғанымен, кейінгі мәдениеттерде де сақталып қалды. Көбінесе мифті адамның қиялынан туындаған, шындықпен ортақ еш белгісі жоқ құбылыс деп санайды. Бірақ мұндай пікірдегі кісілер қателеседі. Мифтің шығу тегіне адамдардың қиялынан туған ойлар емес, шынайы өмір негіз болып тұр. Мұны біз М. Горькийдің «в общем является отражением явлений природы, борьбы с природой и отражением социальной жизни в широких художественных обобщениях» – деген пікірінде көреміз [4, 172]. Бұл пікірде миф пен шынайы өмірдің тығыз байланыста екендігі айтылады.

Кейін мифтік дүниетанымды дін мен философия ығыстырды. Бірақ ол уақыт ағынында жоғалып кетпей, көмескі сана мен архетиптік жадынан орын алды. Қазақтың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ананы айтпағанның өзінде, түркі халықтарының арғы ата-тек туралы түсініктері тарихтың алыс қойнауларында қалыптаса бастаған. Көк бөрі туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген тотемдер мифтің әсерлі белгілері болып саналады. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тотемдік ұғымдар сақталғанымен, олардың нақтылы көріністері өзгерді. Мифтік уақытты басқа типтер ауыстырған соң да тотемдік түсініктер халық жадында архетиптік қызметін атқарып, басқа рәміздер мен таңбаларға айналды. Мысалы, жаугершілік және бостандық үшін күрес заманында Көкбөрі қайсарлыққа шақырған рәміздік рөл атқарған.

Енді жоғарыда айтқан екінші «мифологиялық» терминіне тоқталайық. Ғылыми еңбектерде «мифологиялық» терминінің анықтамасы рационалды (тиімді) дәлелдерге негізделетін типке қосылады. Позитивті ойдан бөлек, осы анықтама ерекше логикалық құрылымға ие. Мұндай мифологиялық логиканың ерекшелігін ең алдымен француз ғалымдары Леви-Брюлдан бастап Леви-Стросға дейін зерттеген [5, 258]. Негізгі мифологиялық ұғымдар мен бейнелердің мағынасы ретінде байырғы адамдардың өздеріне сай келетін қоғамдастық пен табиғи орта бағытын; олардың базалық эмоциялары (таң қалу, қуану, қорқу, аш қалу т.б.); психологиялық әмбебаптық пен қоғамдық сана архетиптерін салыстыруға болады. Алайда осы ұғымдар жалпы адами қасиетте болған жағдайда ұлттық мифология дәстүрлері мәтін арқылы көрсетіледі де, ал оның бейне құрылымы, мифологиялық мән-мағынасы дәл ұлттық мәдениет ерекшелігіне сәйкестіріледі. Сонымен қатар халықаралық мифологиялық сюжет, мотивтер де архетиптік мән-мағынаға сүйенеді. Бастапқы көне эпостарды алатын болсақ, кейіпкерлерінің аңшылық-

мергендікпен айналысуы, отты бастапқа иесінен табуы, мифологиялық қаһарманның құбыжықпен күресуі, батырдың атына керек кезде тіл бітіп сөйлей алатыны, айшылық алыс жолдарға көзді ашып-жұмғанша жеткізетіні, жыландардың адам кейіпіне айналуы т.б. сюжеттер ұлттық ерекшелігі жоқ, халықаралық сюжет. Сонымен қатар әр халықтың мифологиялық кейіпкерлерінде, жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемінде өзіне тән ұлттық спецификасы да байқалады (мысалға, Индра мен Геракл, Прометей мен Ворон). Архаикалық дәстүрге тек жай мифтік шынайылық қана емес, нақты мифологиялық кейіпкерлер бейнесі де тән. Мәселен, Сібір халқы эпостарында, кейіпкердің елеске айналуы, адам ішіне кіруі немесе адамнан бөлініп шығып елес ретінде көзге көрініп, бірте-бірте адамдар өміріне араласып, оларға аң аулау, емделу кезінде көмек беруін айтуға болады. Архаикалық мифте тірінің өлуге айналуы, адамның түрлі аңдарға құбылуы мифтік сана аясында құбылушылық мақсатты түрде болған деп түсіндіріледі. Орыс ғалымы, фольклортанушы В. Я. Пропп осы феноменді фантазия терминінен қашырып, «екінші елес» деп атауға ұсыныс жасайды [6, 88]. Ал, қазақ мифінде құбылушылық кейбір кезде амалсыздықтан болса, кейбір кездерде кейіпкер өз еркімен басқа затқа немесе жануарға айналып отырған. (Бұны біз «Бабалар сөзі» сериясының 10 томынан көре аламыз.) Бастапқы көне адамдар өздерінің күнделікті тіршілігіне қажет заттарға ғана мән береді. Міне, осының нәтижесінде олар қиялға жүгініп неше түрлі мифтер ойлап табады.

Біздің қазақ фольклоры тұрғысынан қарағандағы миф деп отырғанымыз – әлемдік мифология ауқымынан шықпайтын, тіпті, типологиялық сипаты мен оған сәйкес келетін дүниенің, жаратылыстың әртүрлі құбылыстары мен объектілерінің пайда болуын, аспан мен жердің жаратылуын, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар [7, 207].

Қорыта айтқанда, әлемдік фольклорда миф өзіндік ерекше орны бар көне жанр. Миф ғасырлар бойы ел арасында айтылып, әр дәуірдегі қоғамдық идеологияға, әдет-ғұрыпқа сай өзгеріп, жаңарып тұрған. Бастапқыда мифтер қасиетті әңгіме-шежіре түрінде құпия айтылса, кейінен қиелілік сипатынан айырылып, фольклордың кейбір жанрларына қосылды. Жоғарыда келтірілген анықтамалардан миф пен мифологияның екі бөлек дүние екенін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Березкин, Ю. Е.** Африка, миграции, мифология. Ареалы распространения фольклорных мотивов в исторической перспективе. – СПб., 2013

2 **Lahr, M. M.** Pattern of Modern human diversification: implications for Amerindian origins // Yearbook of Physical Anthropology. –1995. – Vol. 38.

- 3 Thompson, S. The Types of the Folktale. – Helsinki., – 1973 – (FFC, № 184)
 4 Мировая фольклористика. – Т.3 – Алматы, 2008.
 5 Oppenheimer, S. The Real Eve. Modern Man's Journey Out of Africa. – New York, - Carrol & Graf, – 2004.
 6 Пропп, В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград., 1986.
 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Он томдық. – I том. – Алматы, – 2008.

Материал 22.07.15 баспаға түсті.

G. P. Dautova

Мифический мир

Институт Литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы.
 Материал поступил в редакцию 22.07.15.

G. R. Dautova

The Mythical world

M. O. Auevov Institute of Literature and Art, Almaty.
 Material received on 22.07.15.

Данная статья посвящена проблемам национальной и мировой мифологии. В статье определяется содержание терминов «миф» и «мифология». Так же говорится о значениях основных мифологических представлений и образов сопоставленных с древнейшими ощущениями человека. На протяжении тысячелетий важнейшей частью духовной культуры являлись мифы. В них отражались представления людей о себе и мире, пространстве и времени, реальном и сущем. Не обращаясь к мифам, нельзя понять духовный мир древнего человека.

В статье представлены и рассмотрены примеры с национальной и мировой мифологии.

This article is dedicated to the problems of national and world mythology. The article content is determined by the terms “myth” and “mythology”. It also deals with the values of the basic mythological ideas and images contrasted to the oldest human feelings. Over the millennia, myths were the most important part of the spiritual culture. The people's perceptions of themselves and the world, space and time, reality and existence were also reflected here. It is impossible to understand the spiritual world of ancient human without resorting to the myths.

The examples of national and world mythology were presented and considered in the article.

ЭОЖ 82(091)

А. Дәлелбекқызы

PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ДАРАБОЗ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАН БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-дилогиясындағы Абылай хан бейнесі жан-жақты талданған. Абылай хан образы нақты мысалдармен ашылып, ғылыми зерттеулер жүргізілген.

Қазақ хандығының ішіндегі барлық идеялық ұстанымдар мақалада жекелеген образдар арқылы беріледі. Кейіпкерлер арасындағы тартыс, бір шетінен олардың мінезін ашатын көркемдік тартысқа айналуы сөз етіледі. Барлық кейіпкерлерге тән қасиеттерді ашуға нақты мысалдар келтіріледі.

Шығарманың негізгі кейіпкерінің бірі – Абылай ханның ел азаттығын ұран еткен бейнесі ашылады.

Кілтті сөздер: роман, дилогия, образ, портрет, болмыс.

Қазақ әдебиеті көркемдік тәсілдің күдіреті арқылы тарихи романдар жазған көптеген жазушыларды дүниеге әкелді. Ол жазушылар кез-келген заманның тарихи оқиғаларын шынайы, шырайлы жеткізуге болатынын дәлелдеп берді. Тарихта белгілі Абылай хан, Әбілқайыр хан, Бұқар жырау, Қаракерей Қабанбай бейнелерін көркем тілмен суреттеп, әдебиеттің алтын қазынасына қосқан қаламгер, дара жазушы – Қабдеш Жұмаділовтің есімі ерекше. «90-жылдары қазақ елі ежелгі арманына қол артқанда, тарихи роман тың серпін танытып, мұның алдындағы туындыларда жеріне жеткізе қазылмаған, аршылмаған көп-көп жаңалық, ақиқаттарды бүкпелемей, сыздықтатпай, бар дауыспен ашық айтып берді. Бұл ретте алдымен ауызға алынатын шығарма – жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-дилогиясы» [1; 50].

Жазушының «Дарабоз» роман-дилогиясы Жоңғарларға қарсы азаттық соғысының даңқты қолбасшысы Қаракерей Қабанбай батырдың өмірі мен жорықтары баяндалған. Романда үш жүзге хан болған Абылай хан бейнесі де айқын, толық, жан-жақты ашылған. Абылайдың бейнесін: «Отыз жеті мүшелін биыл ғана толтырған, тұла бойында артық ет жоқ, бірақ сүйегі тұтас, сіңірлі келген, сұңғақ бойлы Абылай үстіне іңіріне інжу төккен қызыл қамқа шапан, басына сол түстес айыр қалпақ киіп, қос жанарын манағы бір нокаттан айырмай, қадала қарап отырған-ды. Оның кереметі де – оқтай қадалатын осы екі жанарда. Шаншылып тура қарағанда қаймықпайтын, жанарын бұрып

әкетпейтін пенде баласы, әй, жоқ шығар. Ат жақты ақсұр жүзіне құп жарасқан қалайсыз сақал-мұрты мен екі қастың арасындағы өмірі жазылмайтын қос сызық оның бет-әлпетін әрі сұлу, әрі сұсты етіп көрсетеді. Ол бірден сөйлеп кетуге асықпай, тамағын кенеп, Ордада отырған жұртты тағы да бір рет көзімен шолып өтті» [2; 27] деп Абылайдың көзінің оттылығын, жүзінің сұстылығын, ешкімнен қаймықпайтын өр мінезін жазушы осылай суреттейді.

Қаламгер ең алдымен Абылайды кескін-келбетін баяндаудан бастайды. Денесінің сұлулығын, батырлық келбетін, бітімі бөлек, ерекше жан екенін жеткізеді. Жасы отыз жетіге енді толған Абылайдың «шаншып тура қарағанда қаймықпайтын, жанарын бұрып әкетпейтін жан жоқ шығар» деп қатал, қайсар жан екенін айқын бейнелейді. Абылайдың ештеңеден қаймықпай, биге де, жырауға да ойын еркін жеткізген мінезді екендігін: «Ардақты ақсақалдар! Қадірлі Төке! – деді сонан соң төрде отырған Төле биге бұрылып. – Мана сіз: «Ел қорғайтын ер қайда? Бостандық үшін басын берер батыр қайда?» деп ел ұранын көтердіңіз. Өрендеріңізге өкпе айттыңыз. Орынды. Әдейі, намысқа тиіп, қайрағаныңыз шығар. Бірақ дәл сондай өкпе-назды мына мен сіздерге айтсам не дер едіңіз? Сол жылдары, жаны жәннатта болғыр Тәуке хан о дүниеге аттанғанымен, Орда маңында сол кісі билік басына қойған біраз үлкендер бар едіңіздер ғой. Осыншама сорақылыққа қалай жол бердіңіздер? Халыққа қалқан болу, қауіптің алдын алу, әскерді әзір ұстау – сіздердің парыздарыңыз еді ғой?!» [2; 28] деп жеткізді. Ел билеудің қиындығы, қауіп пен қатердің жақында екендігін болжау жалғыз ханның ғана міндеті емес екенін жеткізеді. Бірлік, ауызбіршілік, береке болғанда ғана қас дұшпанды жеңіп, бостандық туы желбірейтінін меңзейді.

Абылай ханның батырлардың намысын қайрап, өшпенділік отын лаулатқанымен, сабырлыққа шақырып, ұрысты ақылмен шешуге шақырады: «Кішігірім ұрыстарда қалмақты бірде жеңсек, бірде жеңіліп, алма-кезек күй кешіп келеміз. Қырық үшінші жылы амалсыздан теңсіз бітімге барып едік, биыл оның да мерзімі аяқталды. Кәне, жоңғардың жонын тілем, ойрат ордасын талқан етем дейтін кім бар? Жолына кесе көлденең тұрмайық... Бірақ жеңіс кілті – тек аттаныста, қан төгісте ғана ма?! Кейде оңтайлы сәтті күтіп, жаудың аңысын аңду да соғыс амалына жатады» [2; 30].

Қабдеш Жұмаділов Абылайдың ұстанған саясатының дұрыс екендігіне көз жеткізіп, тарихи фактілерді келтіреді. Диалогтар мен монологтар арқылы Абылай ханның болмыс-бітімі ашыла түседі. Оның халық қамын ойлаған кеменгер, ақыл-ойы мен айласы қатар сабақтастырыла суреттеледі. Ханның бейнесі қан майданның алдында, ұрыс үстінде сан қырынан ашылып, шынайы бейнеленеді.

Абылай хан елінің азаттығы жолында жанкештілікпен күресіп, қазақ елінің басына қара күн туып, құрып кету қаупі төнген кезде жанын аямаған. Абылайдың есімі қазақ-жоңғар соғысында жарқ етіп шығып, ерлігі мен

ақылының арқасында қатардағы сарбаздан беделді сардар, батыр қолбасшы, көреген хан дәрежесіне дейін көтеріліп, атақонысымызды жаудан тазартады. Бұл жөнінде ұлы жазушы Мұхтар Әуезов: «Қазақтың дербес ел болуына, әрі-беріден соң, қазақтың қазақ болуына, басы қосылып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруына ерен еңбек сіңірген Абылайдан артық адам болмас» дейді.

Қабдеш Жұмаділов Абылай ханның көреген саясаткер екенін былай суреттейді: «Бізге тек өз күшімізге сүйенуге тура келеді. Сырттағы көрші елдерден көмек күту – қашпаған сиырдың уызы... Осы жұрт «Ойбай, Әбілқайыр хан ақыл тауып кетті! Орыстармен сауда істеп, қару алып, жырғап жатыр» деп дүрліктірген соң, қырқыншы жылы орыс бекінісіне біз де барып көргенбіз, – деді Абылай куәға тартқысы келгендей, тақта отырған Әбілмәмбетке қарап қойып. – Бәрі бекер, алып-қашты әңгіме болып шықты. Үміт үзе беріндер, орыстар бізге жәрдемге андыз әскер де, от қару да бермейді. Дайын соғыс қаруын бермек түгіл, жуырда Ақ патша бұратана жұрттарға суық қару жасайтындай шалғы, орақ, күрек, балта секілді темір бұйымдар сатылмасын деп жарлық шығарыпты. Жай қара темірді қимай отырған олар бізге от қару беретін бе еді?!» [2; 27]. Бұдан біз Абылайдың шын даналығы да бытыраңқы елді ұлы мақсат жолында біріктіріп, беделді батырлар мен билердің әрқайсысымен «тіл тауып», солардың қайраты мен қабілетін орнымен бағалай білгендігін, ешкімге сенбей тек өз күшіне сенуге шақырғанын байқаймыз. Абылай ханның әрбір істі парасат таразысына сала білетіні, асығыс шешім шығарып, ағат қадамдарға бармайтыны, оның әрбір әрекеті халықтың «осылай болса екен» деп аңсап күткен арманына сай туғаны роман-диалогияда шынайы әңгімеленеді. Автор Абылайды өжет, ержүрек, ешнәрседен сескенбейтін, тайсалмайтын тұлға ретінде бейнелейді. Соғыста болсын, елді билеп, ел арасында жүрсін, Абылай айтқанынан қайтпаған. Алдына қойған мақсатына жетпей тынбаған. Әдебиетші-ғалым Н. Жұмаділова өз еңбегінде: «Дарабоз» романында тарихи тұлғаларды сомдағанда, автор үнемі сол тұлғалар жайлы халықтың көзқарасынан, позициясынан алшақ кетпейді. Мақсаты қолдан тарихи тұлға жасау емес, керісінше, зерттеп-зерделей келе, тарихи жырлардағы, тарихи деректердегі негізгі факторларды басшылыққа ала отырып, бүгінгі тарихтың олқы тұстарын толтыру екенін автор үнемі ашық айтады» [3; 51 бет] дейді.

Өмір заңдылықтарына, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа тереңдеп барып, солардың бәрін негізгі идеяға бағындыра білу – Қабдеш Жұмаділовтің негізгі ерекшелігі. Жазушы кейіпкер атынан айтылатын немесе өзі баяндайтын тарихтарды тамаша қиыстырып әкетеді. Сол тұстарды көркем тіл өрнектерімен суреттеп, оқырманның шынайы ықыласына бөленеді. Шындыққа көз жеткізіп, оқиға желісімен сөз кезеңге саяхаттап қайтады. Жазушының «Дарабоз» роман-диалогиясы соның дәлелі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 352 бет. ISBN 5692124584.

2 Жұмаділов, Қ. Дарабоз. Тарихи роман-дилогия. – Алматы : «Ан арыс», 2009. – 1-кітап. – 505 б. – ISBN 5691375465.

3 Жұмаділова, Н. Т. Қ. Жұмаділов шығармаларының поэтикасы. Оқулық. – Қарағанды : «Болашақ-Баспа», 2008. – 202 б. – ISBN 5-691-91375-4.

4 Дәдебаев, Ж. Адам және заман. – Алматы : «Өнер», 2007. – 368 б. – ISBN 5-691-87456-7.

Материал 09.10.15 баспаға түсті.

А. Далелбекқызы

Образ Аблай хана – героя романа-дилогии К. Жумадилова «Дарабоз»

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 09.10.15.

A. Dalelbekkyzy

The image of Ablai khan in the novel-dilogy “Daraboz” written by Kabdesh Zhumadilov

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 09.10.15.

В данной статье всесторонне исследован образ Аблай хана - героя романа-дилогии К. Жумадилова «Дарабоз». Образ Аблай хана раскрыт реальными примерами, при помощи проведенных научных исследований.

В статье все идейные постулаты внутри Казахского ханства переданы посредством отдельных образов. Борьба между героями переходит в художественную борьбу, раскрывающие образы свойственные героям. Приводятся конкретные примеры для раскрытия качеств присущих всем героям.

Раскрывается образ героя произведения – Аблай хана.

This article analyzes the image of Ablai khan - the main character of the novel-dilogy “Daraboz” written by Kabdesh Zhumadilov in a comprehensive way. The image of Ablai khan is studied extensively and scientific studies are made.

All ideological positions spread in the Kazakh Khanate are given in the article through certain images. The battle among characters which

is merged with the artistic fight that shows their behavior are discussed as well. Specific examples are given in order to open all personal characteristics peculiar to the characters.

The image of the main character of the work – Ablai khan under the slogan of freedom is shown.

ӘОЖ 811.1/.8

Қ. С. Ерғалиев¹, Е. Б. Асанбаева²

¹ф.ғ.к., доцент; ² 4-курс студенті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПАТТАРДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада әлемнің тілдік бейнесінің қазақ, орыс және ағылшын тілдері публицистикалық тақырыпаттардағы көрінісі талданған.

Кілтті сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, реципиент, мақала тақырыпаты, публицистика, мәтіннің ұлттық-мәдени өзгешелігі.

Тіл білімінде соңғы кезде ғалымдар тарапынан ерекше назар аударылып жүрген мәселелердің бірі – әлемнің тілдік бейнесі. «Әлем көрінісі» деген терминнің өзін тұңғыш рет өзінің «Логика-философиялық трактат» еңбегінде Л. Витгенштейн қолданған, десе де тіл мен ойлаудың өзара байланысты арақатынасы жайлы алғашқылардың бірі болып неміс ғалымы В. фон Гумбольдт атап көрсеткен болатын. Ғалым тілді тірі ағзамен тығыз байланыста қарап, оны ойды қалыптастырушы мүше ретінде таныған. Ол: «Егер ойлау ішкі жан дүниелік, таза рухани әрекет болса, ол дыбыс пен сөйлеудің арқасында ғана сыртқы әлемге, сезімдерге жетімді болады. Ойлау әрдайым дыбыстаумен, сөйлеумен тығыз байланысты, айтпеген жағдайда ой өзінің айкындығына жете алмай, ойдағы түсінік шынайы ұғымға айнала алмайды», – деп [1], «тілді ойлаудың міндетті алғышарты болып табылады» деген қорытындыға келеді. Келесі бір еңбегінде: «Әрбір тілде өзіндік дүниетаным жатыр. Жекелей дыбыстар зат пен адам арасында қандай қызмет атқарса, сол сияқты жалпы тіл де адамзат пен табиғат арасында оған іштей және сырттай әсер етуші қызмет атқарады. <...> Әрбір тіл өзіне тиесілі халықтың айналасына көрінбейтін шеңбер сызады және жеке тұлға өзге тілді меңгеру арқылы ғана осы шеңбер шегінен шыға алады», – дейді [2].

Неміс ғалымының бұл тұжырымы кейін әлемнің тілші мамандары тарапынан көп талқыланып, өз жалғасын тапты. Б. Л. Уорф және Э. Сепир осы

пікірдің негізінде ХХ ғасырдың 30-шы жылдары «Сепир-Уорф тұжырымы» атанып кеткен теориясын ұсынады. Э. Сепир: «Адамзат қоршаған заттар мен құбылыстардың объективті әлемінде ғана емес, өздері сөйлейтін тілдерінің тікелей ықпалындағы кеңістікте де өмір сүреді. Біз тілдің көмегінсіз-ақ шындық болмысты толықтай тани аламыз немесе тіл сөйлеу және ойлау әрекеттерінің кейбір мәселелерін шешудегі қосалқы, екінші реттік құрал болып табылады деуіміз қате болады. Асылы «шындық болмыс» көп жағдайда осы қоғамдағы тілдік нормалардың негізінде құрылады. Біздің өзімізді қоршаған әлемді басқаша емес, дәл осылай көріп, естіп, қабылдауымыз қоғамымыздағы тілдік әдет-дағдыларымызға байланысты», – десе [3], Б. Л. Уорф бұл пікірді әрі қарай жалғастырып, бензин зауытында өзі куә болған жағдаймен бөліседі: «Бензин цистерналары орналасқан қоймалардың жанында адамдар өздерін сәйкесінше ұстайды: сақтықпен, жан-жағына мұқият қарап жүрсе, «Бос бензин цистерналары» деген жазуы бар қоймалардың қасында олай емес. Мұнда адамдар соншалық абайлағыш емес: олар шылым шегіп, тіпті темекі тұқылдарын жерге лақтыра алады. Бірақ, шын мәнінде, бұл «бос» цистерналар алғашқыларына қарағанда анағұрлым қауіпті болуы мүмкін, себебі онда жарылғыш қасиетке ие буланғыш заттар бар. Шынайы қауіпті жағдайда лингвистикалық анализ «бос», яғни қандай болмасын қауіптің жоғын білдіретін сөзге негізделеді [4]. Ғалымдардың бұл тұжырымы лингвистикалық детерминизм және лингвистикалық салыстырмалылық принциптеріне негізделген. Бірінші принципке сүйенсек, тіл оны тасымалдаушы адамдардың ойлау жүйесін анықтайды, ал лингвистикалық салыстырмалылық қағидасына сай бір тілдегі вербалды өзгешеліктер олардың екінші тілде де барын білдірмейді. Қарапайым тілде айтар болсақ, қазақтар француз не испандықтар сияқты ойламайды, өйткені олардың сөйлеу және ойлау тілі басқа. Осылайша, Сепир-Уорф тұжырымы тіл ойды жеткізуші құрал ғана емес, олардың қалыптасуына және әлем бойынша түрлі халықтар дүниетанымының әр басқа болуының негізі болып табылатындығын көрсетті.

Ал «әлемнің тілдік бейнесі» деген терминнің өзін неміс тілшісі Л. Вайсгербер енгізген болатын, ол «әр тілде оны тасымалдаушының әлемге деген өзіндік көзқарасы ұсынылғандығын» атап көрсеткен [5].

Ф. Боастың эскимос тілдерінде қарды білдіретін ұғымдардың өте көп екендігі, ал Африка елдерінде мұндай сөздер жоқтың қасы екендігін атап өткен зерттеуі немесе Финляндия, Швеция мен Норвегиядағы саам тілдеріне арналған зерттеулерде көрсетілгендей, ондағы бұғымен байланысты мыңға жуық сөздің бары – халықтың ойлау жүйесі оның тілімен тікелей байланыстылығын айқындайтын бірден-бір дәлел.

Израилдік тілші Г. Дойчер осы тақырып төңірегінде өзінен бұрынғы ғалымдардың зерттеулерін саралай келе, «Through the language glass»

атты еңбегінде тіл мен мәдениеттің тығыз байланысына назар аударады. Ғалым орыс мәдениетінде «көк» («синий») және «көгілдір» («голубой») түстерінің ұғымы барын атап көрсетеді, ал ағылшын тілінде мұның барлығы бір ғана «blue» («көк») сөзімен белгіленіп, көгілдір көк түстің бір реңкі болып есептелетіндігіне назар аударады. Іс жүзінде бұл екі түс спектр толқындарының ұзындықтары бойынша ажыратылады [6].

Қазақ мәдениетінде де осы түстерге байланысты мынадай бір ерекшелікті байқауымызға болады: мұнда «көк» және «көгілдір» концептілері болса да, алғашқысы жиірек қолданылып, екіншісінің орнына да жүре береді. Бірақ көкті ешқашан көгілдір деп атамаймыз. Сондай-ақ қазақ мәдениетінде «жасыл» түсті «көк» деп атау да кездеседі. Жайлаудағы жасыл шөп алыстан қарағанда көк болып көрінетіндіктен, осы ұғымды қатар пайдаланып, шөп шыққанда «көк шықты» деп атаудың өзі – тіл мен мәдениеттің тығыз байланысының бірден-бір көрсеткіші.

Әлемнің тілдік бейнесі, тіл мен ойлаудың арақатынасы жайлы атап өтуге тұрарлық келесі еңбек – Л. Бородинскийдің «How language shapes thought» мақаласы. Ғалым тіл біздің қоршаған әлемді тануымызға әсер етеді деген тұжырымды ұсына отыра, өзінің зерттеу тәжірибелерімен бөліседі. Ол Солтүстік Австралиядағы Кейп-Йорк түбегінің батысында Пормпуроу («pormpuraaw») деп аталатын аборигендер мекенінде бес жасар қызбен әңгіме барысында оған солтүстіктің қай жақта екенін көрсетуді сұрағанда, ол мұны еш қиындықсыз әрі дәл көрсеткен. Автор мұны бірнеше рет түрлі жерлерде (ашық кеңістік болсын, жабық болсын) сұраса да, қыз дұрыс бағдарды ойланбастан дәл анықтап отырған. Біраз уақыттан соң ғалым ғылыми қауым отырған Стэнфорд университетінің дәрісханасында бұл сұрақты қайта қойып, отырғандарды көзін жауып (өзгелердің жауабын көрмей, өздері шынайы жауап беруі үшін), солтүстіктің қайда екенін көрсетулерін сұрайды. Көбі бұл сұрақтың жауабын мүлде білмегендіктен, бірден бас тартады, қалғандары біраз ойланып, әркім әр басқа бағытты көрсетеді. Л.Бородинский бұл тәжірибені Гарвард, Пристон, Мәскеу, Лондон және Бейжің қалаларында қайталаса да, нәтиже осындай болып қала берді. Ғалым «Бес жасар қыздың көптеген ғалымдардан асып түскені қалай?» деген сұрақтың жауабын табу мақсатымен тарихқа көз жүгіртіп, жоғарыда атап өткен Сепир-Уорф теориясын негізге алады.

«Әлемде 7 мыңнан аса тіл бар, олардың әрқайсысы өзіне тән тілдік орамдарды қажет етеді. Айталық, мен «42-көшедегі Ваня ағай» фильмін көрдім» дегім келеді. Папуа–Жаңа Гвинеядағы миан тілінде тыңдаушы менің етістікті қандай тұлғада қолдануыма қарап, фильмді жаңа ғана, кеше не одан бұрын тамашалағанымды анықтай алады. Индонезия тілінде, керісінше, етістік конструкциясына қарап, мен оны көрдім бе әлде жаңа ғана көруді жоспарлап отырғаным түсініксіз болады. Орыс тілінде осы етістікке сай

менің жынысым айқындалса, қытай тілінің мандарин говорында мен ағайдың анам не әкем жағынан екендігін, сондай-ақ ол қан бойынша туыс па әлде неке бойынша туыс па екенін анықтап көрсетуім керек – мұнда осылардың әрқайсысына өзіндік ұғымдар бар. Ал пираха тілінде (Амазонканың бір саласында мекен ететін кішігірім тайпаның тілі) мен тіпті «42-көше» деп айта алмас едім: мұнда сан есімдер мүлде жоқ, тек «көп» және «аз» деген түсініктер қалыптасқан.

Пормпуроуга қайта оралсақ, мұндағы тайоре (куук-тайоре) тілінде «сол» және «оң» сияқты кеңістік түсініктері жоқ. Олардың орнына абсолютті бағыттар – солтүстік, оңтүстік, шығыс және батыс ұғымдары қолданылады. Ағылшын тілінде де мұндай түсініктер болса да, олар тек ғаламдық бағыттар үшін қолданылады. Біз ешқашан да «шаңышқы қасықтан оңтүстік-шығыста орналасқан» деп айтпаймыз. Тайоре тілінде, керісінше, абсолютті бағыттар барлық жағдайда қолданылады: мұнда, мысалға, «кесе тәрелкеден оңтүстік-шығыста орналасқан» немесе «Мэриден оңтүстікте тұрған бала – менің ағам» деп айтуға болады» [7].

С. Левинсон мұндай абсолюттік бағыт-бағдарларды қолданатын тілдерді «абсолютті тілдер», ал «сол» және «оң» сынды ұғымдарды пайдаланатын өзге тілдерді «салыстырмалы тілдер» деп атап көрсеткен [8]. Аталған ғалымның және Калифорния университетінің ғалымы Д. Хэвилендтің соңғы ғылыми еңбектері абсолютті тілдерді тасымалдаушылар кеңістікте, соның ішінде танымал жаңа жерлерде де, бағыт-бағдарды жақсы біліп, жөн таба алатындығын көрсетеді. Олардың бұл қасиеті тіпті бір жерде тұрақтайтын өзге тілде сөйлейтін адамдардан гөрі жақсы дамыған. Мұндай таңғажайып қабілеттер тіл ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасуы ықтимал.

Л. Бородицкий кеңістікті қабылдаудағы ерекшеліктер уақытты қабылдауға да ықпал ететіндігін дәлелдеу үшін Калифорния университетіндегі әріптесі Э. Гэбимен бірге тағы бір тәжірибе өткізеді. Олар тайоре тілінде сөйлейтін адамдардың алдына әртүрлі уақытта өтетін оқиғалар – ер жетіп бара жатқан адам, өсіп келе жатқан қолтырауын және желініп жатқан банан бейнеленген суреттерді қойып, оларды белгілі бір уақыттық реттілікпен орналастыруды сұрайды.

Әрбір адам түрлі жерлерде жайғасып, бұл әрекетті екі рет жасайды. Ағылшын тілінде сөйлейтін адамдар – суреттерді солдан оңға қарай, ивритте сөйлейтіндер оңнан солға қарай орналастырады. Осыдан жазу ерекшелігі уақыт құрылымы жайлы түсініктерімізді де анықтайтындығын байқауымызға болады. Тайоре тілінде сөйлеушілерге келер болсақ, олар суреттерді шығыстан батысқа қарай орналастырды. Егер олар оңтүстікке қарап отырса, карточкаларды шығыстан батысқа қарай; солтүстікке қарап отырса – оңнан солға қарай; шығысқа қарап жайғасса – өзіне қарай, батысқа қараса – өзінен кері, жоғары қарай бағытта орналастырған. Тәжірибеге

қатысушылардың ешқайсысына түс бағдарлары айтылмаса да, олар оны өз түйсіктерімен сезініп, тапсырманы соған сай орындаған.

Уақытты қабылдаудағы өзгешеліктер басқа мәдениеттерде де кездеседі. Ағылшын тілінде, қазақ тілінде сияқты, болашақ алда, ал өткен шақ артта деп айтатындығы белгілі. Ғалым 2010 жылы Л. Майлс бастаған бір топ ғалымның тәжірибесін мысалға келтіреді: олардың зерттеуіне сүйенсек, ағылшындар болашақ жайлы айтқанда, түйсікті түрде алға қарай, өткен нәрсе жайлы айтқанда, артқа қарай еңкейетіндігін байқаған. Алайда Анд тұрғындары сөйлейтін аймара тілінде керісінше: болашақ – артта, ал өткен шақ – алда. Сәйкесінше, аймара тілінде сөйлейтін адамдар әңгіме барысында өткен-кеткен жайлы айтса – алға, келешек туралы сөз еткенде алға қарай еңкейеді.

Л. Бородицкий өзінің еңбегінде әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың бір оқиғаны әр басқа сипаттап, сәйкесінше, түрлі нұсқаларда есте сақтайтындығын алға тартады. Мысал ретінде автор баршаға белгілі оқиға – АҚШ-тың бұрынғы вице-президенті Д. Чейни аң аулауға шыққанда, құстың орнына абайсызда жолдасы Г. Уиттингтонды жаралап алғандығы туралы айтады. Бұл оқиғаны түрлі баяндауға болады. Егер «Чейни Уиттингтонды жаралады» десек, бұл бұрынғы вице-президенттің кінәсін ашық көрсетеді; ал «Уиттингтон Чейни тарапынан жарақат алды» дейтін болсақ, бұл сөйлем Чейниді оқиғадан біраз алыстататын сияқты. «Уиттингтон жараланды» деп, Чейниді мүлде оқиғадан тыс қалдыруға да болады. Бұл жайлы Чейнидің өзі айтқан сөзіне назар аударайықшы: «Түптің түбінде Гарриді жаралаған оқ атылған мылтықтың шүріппесін басқан адам менмін». Осындай сөзі арқылы Чейни өзін бұл оқиғадан ұзын-сонар оқиға желісімен ажыратқандай болады. Ал сол кездегі АҚШ-тың бұрынғы президенті Дж. Буш одан да бетер қу тұжырымдаманы алға тартады: «Ол (Чейни) құс қанаттарының даусын естіп, бұрылып, оқ атқан кезде, досының жараланғанын байқады», осылайша ол бір сөйлем арқылы Чейниді айыптыдан жай ғана куәгерге айналдыра білді.

Америкада осы сынды саяси сипаттағы сөз орамдарында жалтарушылық, екі ойлылық қасиеттер жиі кездеседі. Ағылшындар болса, белгілі бір тұлғаның осы оқиғадағы ролін ашық айтуды ұнатады, мысалы: «Джон құмыраны сындырды». Жапондықтар мен испандықтар, керісінше, «құмыра сынды» деген сияқты «агентсіз» құрылымдарды пайдалануды жөн көреді.

Ғалым тілдік ерекшеліктер оқиғаларды есте сақтауға да, қайта қалпына келтіруге де өз ықпалын тигізетіндігін мынадай тәжірибе арқылы анықтады: ағылшын, испан және жапон тілінде сөйлеушілердің назарына екі бейнебаян ұсынылды. Олардың бірінде екі адам әуе шарлары мен жұмыртқаларды әдейі жарып, түрлі сұйықтықтарды төксе, екіншісінде мұны жазатайым жасағандай болды. Бейнебаянды тамашалағаннан кейін көрермендерден оқиғадағы кінәлі адамдарды еске түсіруді сұрады. Бұл әрекетті қасақана жасаған адамдар жайлы үш тілде сөйлейтін көрермендердің барлығы

«Шарды жарған ол» деген сынды агентті құрылымдарды пайдаланды. Ал жазатайым оқиға жайлы сөз еткенде, испан және жапон тілінде сөйлейтін адамдар ағылшындарға қарағанда, агентті құрылымдарды сирек қолданып, айыпкерді есте сақтай қоймаған. Алайда олардың жалпы есте сақтау қабілеті ағылшын тілін тасымалдаушылардан кем емес. Демек, тілдік ерекшеліктер сол тілді тасымалдаушылардың оқиғаны қалай қабылдап, есте сақтауына да тікелей әсер етеді.

Тіл есте сақтаумен қатар білім алуға да ықпал жасайды. Тіпті оның танымдық қыры да бар: 1983жылы Мичиган университетінің зерттеушісі А. Гиора ана тілдері иврит, ағылшын және фин тілдері болып табылатын балалардың үш тобын салыстырды. Иврит тілінде сөйлеу кезінде жынысты белгілеу өте кең таралған («сен» есімдігінің өзі әңгімелесуші адамның жынысына байланысты түрленеді), фин тілінде ол анағұрлым сирек қолданылса, ағылшын тілі бұл екеуінің арасындағы аралық сипатқа ие. Зерттеу нәтижелері иврит тілінде сөйлейтін қоғамда өскен балалар өзінің жыныстық тиістілігін фин тілінде сөйлейтіндерге қарағанда бір жыл ерте түсінген, ал ағылшындар бұл екеуінің арасында орын тепкендігін көрсетті [7].

Л. Бородицкийдің бұл зерттеулерінен тілдің ойлауға ғана емес, есте сақтау қабілетіне, танымдық әрекетке де ықпал жасап қоршаған әлемді тануға өз әсерін тигізбей қоймайтындығына көз жеткіземіз.

Бізді қоршаған әлем барлық ғаламшар тұрғындары үшін, шын мәнінде, бір болса да, оның санадағы бейнесі әр әлеуметтік топта әр басқа, өзгелерге ұқсамайды. Мұндай өзгешеліктер, ең алдымен, әр этностың өзіне тән тілі, мәдениеті мен ұлттық мұрасына байланысты. Бір ұлтты екіншісінен ерекшелендіріп, бірегей ететіндер де – осылар. Осылайша тілді қоршаған әлемді зерттеп, жаңа көкжиектерді ашатын «құрал» ретінде қарастыруға болады. Осындай «құралдарды» мейлінше көп меңгеріп, игеру соншалық көп жаңалықтарға әкелетіні де хақ.

Кейбір ғалымдар әлемнің тілдік бейнесі аңғал болып келетіндігін алға тартады, себебі ол ғылыми көзқарастан алшақ болады. Дегенмен де бұл екі бейне бір-бірімен сыйыса алмайды деуге келмейді. Мысал ретінде «нан» деген сөзді алсақ, қарапайым тілде оған «Бидай ұнына ашытқы салып, су қосып илеген қамыр» деп түсінік беруге болады. Нақтырақ және біршама ғылыми түсінігі: «Ашытқан қамырдан пешке пісірілген төртбұрыш, домалақ пішіндегі құрамында күш-қуат беретін дәрумендері көп тағам». Алайда қазақи танымда ол «құраннан да қасиеті жоғары саналатын, ас атаулының атасы, негізгісі» болып есептелетін қосалқы мәнге ие. Оны халық арасында кең тараған мына бір сөзден де байқауға болады: «Құран биікте тұрып, оның біреуін алу керек болса, Құранды басып тұрып нанды алуға болады, ал нанды басып тұрып Құранды алуға болмайды». Қарап отырсақ, осы тұжырымдардың барлығы да шынайы әрі бір-бірімен өзара бірлікте, қатар өмір сүре алады.

Ғалымдар әлемнің тілдік бейнесінен басқа концептуалды бейнесі де болатынын атап көрсетеді. Адамды қоршаған әлемнің бүтіндей көрінісін беретін бейне концептуалды болып есептеледі. Ол адам санасының негізінде жатады. Әртүрлі адамдардың санасындағы әлемнің концептуалды бейнелері олардың әлеуметтік/жас топтары, өмір сүру кезеңдері, фондық білімдері және басқа да факторларға байланысты ерекшеленуі мүмкін. Тілдік бейнеге қарағанда концептуалды бейне нақты жеке адамның санасында өмір сүреді. Онда жалпыадамзаттық индивидуалдымен, ұлттық сипаттағы жеке баспен қатар өмір сүреді.

Тіл өзінің негізгі қызметтерін осы әлемнің концептуалды бейнесімен тығыз байланысты болғандықтан да атқарып келеді.

Әлемнің тілдік бейнесіне тән тағы бір ерекшелік – оның екі жақты табиғаты: ол адамдардың жүріс-тұрысы, танымы мен өзіндік ерекшелігін тікелей белгілейтін қоршаған орта мен жалпы өмір жағдайларынан көрініс берсе, екінші жағынан, адамның қоршаған әлемді тануы дәл осы тіл арқылы жүреді және ол, өз кезегінде, адамның ойлау жүйесін күн ілгері анықтайды. Бұл тарапта Ж. П. Сартрдің әйгілі «Мен тіл арқылы өзіме әлемді ашқандықтан, ұзақ уақытқа дейін тілді әлем деп қабылдадым» [9] деген сөзін еске түсірмей қою мүмкін емес.

Ю. Н. Караулов, Б. А. Серебренников, В. И. Постовалова, В. Н. Телия, Г. В. Колшанский, Ю. С. Степанов және т.б. бір топ ресейлік ғалым әлемнің тілдік және концептуалды бейнелерін бөліп жарып, екеуін бір-біріне қарсы қояды. Осы ретте А. А. Залевская әлемнің тілдік бейнесі концептуалды бейнені толықтай баса алмайтындығын, тек оның белгілі бір бөлігінен көрініс беретіндігін алға тартады. Дәл осы пікірді Е. С. Кубрякованың еңбектерінде де байқауымызға болады. Ғалым тілдік бейненің концептуалды көріністің бір құрамдас бөлігі екендігін айта келе: «Әлемнің тілдік бейнесі адам санасындағы концептуалды бейненің маңызды құрамдас бөлігі, яғни бір бүтін болып біріккен және қоршаған ғаламды тануда кейінгі бағыт-бағдар беретін жеке тұлғаның әлем жайлы білімдері мен түсініктерінің жиынтығы ретінде қарастырылады», – деген тұжырым ұсынады [10].

Өзге ғалымдарға қарағанда В. В. Морковкин әлемнің тілдік және концептуалды бейнелерін біріне-бірі қарсы қою дұрыс емес екендігін айтып, оны «бұл терминдердің әртүрлі бағыттылығымен» дәлелдейді. «Әлемнің тілдік бейнесі» термині ғалам көрінісінің иесі тіл болып табылатындығын, ал «әлемнің концептуалды бейнесі» термині талқыланып отырған гносеологиялық объектінің қандай элементтерден құралғандығын көрсететінін» алға тартады [11].

Дегенмен әлемнің бұл екі бейнесінің аражігін ашып, бөліп көрсету дүние жүзі бойынша тілші мамандарға қиындық тудырып отырған мәселе болып табылады. Қайткен күнде де, әлем бейнесі қоршаған ортаның адам

санасындағы көрінісі, оның ғалам жайлы түсінігі болса, әлемнің тілдік көрінісі дәл осы ақпараттың белгілі бір тілде «сүзгіден өтіп», тұрақтаған түрі болып табылады. Әлемнің концептуалды болсын, тілдік бейнелерінің болсын иесі, тасымалдаушысы – жеке тілдік тұлға (адам) не тілдік қауым (қоғам).

Шынайы болмыс пен оның адам санасындағы тілдік көрінісі арасындағы күрделі қатынастарды жеке тұлғаның дүниені тану әрекеті адасушылық пен кателіктерден сақталмағандығынан-ақ байқауға болады. Егер концептуалды түсінік қарқынды түрде дамып, жаңарып отырса, әлемнің тілдік бейнесі бұл мұраны ұзақ уақыт бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Қазіргі күнге дейін тіліміздің сөздік құрамында орын алып келе жатқан «күн шықты», «жұлдыз құлады» немесе «жұлдыз ағып түсті», «жаз шықты» деген сынды сөз тіркестері – осының дәлелі.

Көріп отырғанымыздай, жеке тұлға әлем жайлы мәліметтерді түрлі арналардан алады. Ал әлемнің тілдік бейнесі ана тілінің тілдік бірліктері мен формалары арқылы алынған білімге негізделеді. Десе де біз жоғарыда атап өткен тілдік көріністің екі жақты табиғаты жайлы ұмытпауымыз керек: жеке тұлғаның ақпараттық «жүгі» белгілі деңгейде оның тілімен белгіленеді.

Бұл жайлы ғалым В. А. Маслова өте орынды тұжырым жасаған болатын: «Әлемнің тілдік бейнесі» термині бар болғаны метафора болып табылады, өйткені белгілі бір қауымдастықтың бірегей қоғамдық-тарихи тәжірибесі жинақталған ұлт тілінің өзіндік ерекшеліктері осы тілді тасымалдаушылар үшін әлемнің шынайы бейнесінен ерекшеленетін қайталанбас көрінісін емес, аталмыш халықтың өмір сүру салты мен ұлттық мәдениетіне сай туындайтын құбылыстар, үрдістер мен заттардың ұлттық мәнділігімен шартталған осы әлемнің айрықша «бояуын» қалыптастырады» [12, 66].

Қалай болғанда да біз белгілі бір халықтың тілі мен мәдениеті оның ойлау әрекетіне әсер етіп, қоршаған әлемге деген көзқарасын қалыптастырады және түрлі тілдерде сөйлейтін адамдардың дүниетанымдары әр басқа болатыны жайлы тұжырымға қарсы шыға алмаймыз.

Әрбір тіл өзіндік дүниетанымға ие және бұл ерекшелік, ең алдымен, оның лексикалық қабатынан көрініс табады. Бірақ ол тілдің сөздік құрамымен ғана шектеледі деген сөз емес: тілдің морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық және т.б. қабаттары да бұл ерекшелікке ие болады. Бұл еңбекте біз әлемнің тілдік бейнесінің заманауи жаңалықтарға ең бір «икемді» тілдік құрылымдардың бірі – публицистикалық тақырыпаттарда көрініс табу мәселесіне зер саламыз.

Газет тақырыпаттары қоғамдық санаға әсер етіп, жаңа ақпаратты жеткізуде айрықша орынға ие құрылымдар болып табылады. Ол мақала мазмұнынан хабардар етіп, оқырманды оны оқуға еліктіріп қана қоймай, белгілі деңгейді сол тілдің қазіргі уақыттағы қалпынан көрініс беріп, оның өзіне тән ерекшеліктерін де танытады.

Публицистика дамып, мерзімді басылымдар саны артқан сайын журналистер өз мақалаларына бейнелі әрі мейлінше қызықты атау беру мәселесіне ерекше ден қоя бастады. Бұл тарапта мақала тақырыпатының сол тілдік қоғамға тән әлемнің тілдік бейнесінен көрініс беруі де маңызды роль атқарады.

Мәтіннің ұлттық-мәдени өзгешелігінің маңызды белгілерінің бірі ұлттың ойлау ерекшелігімен байланысты анықталатын стереотиптер болып табылады. Әртүрлі этнос өкілдері бір мазмұнды жеткізуде сан алуан лексика-грамматикалық тілдік бірліктерді пайдаланады. Ол үшін салыстырмалы түрде қазақстандық, ресейлік және америкалық басылымдардың бір тақырыпқа – отандық боксшы Г. Головкинге арналған мақалаларды қарастырайық: «Головкин – үздік боксшы» («Егеменді Қазақстан», кейін ЕҚ. – 05.08.2014), «Головкиннің кезекті жеңісі» (ЕҚ. – 21.10.2014), «Қарсыласын шалқасынан түсірді» («Ана тілі», кейін АТ. – 23.10.2014), «Стивенсті сабады» («Сарыарқа самалы», кейін СС. – 05.11.2013), «Күрзі жұдырықты Гена тағы бір әлем чемпионын сұлатып түсірді» (СС. – 28.07.2014); «Казахстанский боксер Головкин в двенадцатый раз защитил титул чемпиона мира» («Аргументы и факты», кейін АиФ. – 19.10.2014), «Геннадий Головкин в бою с Дэниелом Гилом защитил титул WBA» (АиФ. – 27.07.2014); «Nothing can stop Gennady Golovkin, not even a punch to the face» («Washington post», кейін WP. – 27.07.2014), «Runyonesque Flurry Spans Two Arenas» («New York Times», кейін TNYT. – 22.07.2014).

Көріп отырғанымыздай, ана тіліміздегі газеттердің тақырыпаттары көбіне-көп атаулы сөйлемдер түрінде не мақала атауына бейнелілік сыйлайтын әдеби-көркем сөздерді пайдалана отыра құрылса, ресейлік публицистикалық тақырыпаттар «кім не істеді» үлгісі бойынша ақпаратты қарапайым түрде жеткізумен шектелген. Америкалық тілшілер болса, шетелдік боксшының жеңістерін сипаттауда мәрттік танытып, мақала атауының грамматикалық құрылымына баса назар аудара отыра, гипербола және бейнелілік тәсілдерін қолданған.

«Әлемнің тілдік бейнесі барлық қоғамға тән дәстүрлі тілдік элементтерді (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, т.б.) ғана емес, дәстүрлі емес идеологиялық құрылымдар және қоршаған әлем жайлы түрлі салалардан келіп түсетін экстралингвистикалық фактілерді де бейнелейді» [13]. Бір тілдегі әлем көрінісінің өзіндік ерекшелігі, әсіресе, сол ұлтқа тән өзіндік салт-дәстүр, өзге халықтардан бірегейлендіріп тұратын төл мәдениетінің нақыштары негізінде көп орын алады. Мысалы, «Петропавлда «Ана үйі» қорының тұсауы кесілді» (ЕҚ. – 18.12.2014) деген мақала атауындағы «тұсау» деген сөзді, айталық, шетелдік азаматтар ат, түйе т.б. мініс көліктің алысқа ұзап кетпеуі үшін аяғына салынатын қайыстан, жіптен істелген әбзел ретінде түсінуі мүмкін, бірақ қазақ халқының (және онымен

туыстас халықтардың) мәдениетінде ғана «тұсау кесу» деген салт-дәстүр, яғни сәби қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген тілекпен, жүріс-тұрысы ширақ әйелге алдын ала дайындатқан ала жіппен баланың аяғын тұсап қидыратын кәделі ғұрып, ырымның барын білуі екіталай. Ал шын мәнінде бұл салт-жораның қазақ танымына сіңісіп кеткендігі сонша – жаңа ғана өз қызметін бастаған не енді ашылған кәсіпорын, зауыт және басқа да мекемелер жайлы сөз еткенде де, аталған тақырыпаттағыдай, осы сөз тіркесін қолдану машыққа айналған. «Қалдық та кәдеге асады» (ЕҚ. - 23.12.2014) және «Петропавлда «жеңгетайлар» ұсталды» (ЕҚ. – 07.12.2014) деген мақала тақырыпаттарында да төл мәдениетімізге тән сарындарды байқауымызға болады. Осындағы «кәде» ұғымы тұрмыс-салтқа байланысты жасалатын сый-сияпат түріндегі ырым-жораларды қамтыса, «кәдеге жарату/асыру» деген сөз тіркесі халық санасында «бір керегіне жарады, қажетін асырды» деген мағынады кең қолданысқа ие. Ал «жеңгетай» деп қазақ халқының дәстүрлі қоғамында қыз бен жігіттің арасында дәнекерлік жасаушы, әдетте, әйел адамды атаса, уақыт өтіп, заман өзгерген сайын қоғамда жаңадан пайда болған әрекет – жезөкшелікпен айналысуға арналған топтар мен арнаулы орындарды ұйымдастырып, зинақорлық жасаушы адамдарды өзара кездестіретін және сол арқылы пайда табатын адамдарды да осы сөздің астарлы мағынасымен атап кеткен. Осы сияқты сөздер бір қарағанда күнделікті қолданыстағы тілдік бірліктер болып көрінсе де, ана тіліміздің, қазақ мәдениетінің өзіндік ойлау жүйесінен, оның санасындағы әлем бейнесінен көрініс беріп тұрғаны анық.

Қазақ халқы ежелден жаз жайлауға, қыс қыстауға көшіп, ат үстіндегі көшпелі де жауынгерлік өмір салтын ұстанған халық екені белгілі. Осыған орай тіліміздің лексикалық қабаттарында төрт-түлікке, әсіресе, жылқы малына, көшпенділікке байланысты ұғымдар ұлан-ғайыр. Сөздік қорымыздың осындай байлығын ақын-жазушылар да, публицист тілшілер де өз шығармаларында жиі қолданады. Мысалы: «Жігіттің де азаматы, аттың да қазанаты бар» (ЕҚ. – 23.12.2014) («қазанат» – дене бітімі ірі, ұзақ жолға шыдамды, мықты ат), «Қайта түлеген кешен» (ЕҚ. – 19.12.2014) («түлеу» – көктем кезінде жан-жануардың жүнінің не қауырсынының түсуі; ауыспалы мағынада – жаңару, жандану); «Көптеген мәселенің көбесі сөгілді» (ЕҚ. – 03.12.2014) («көбе» (көнерген сөз) – бүкіл кеудені қорғау үшін қола не мыс, кейде алтын мен күміс табақшаларды қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасаған қорғаныш киім, «көбесі сөгілді» – жоқ болды, құрыды).

Әлемнің тілдік бейнелеріндегі айтулы айырмашылықтарды Ресейде және Қазақстанда жарияланатын орыс тілді мерзімді басылым беттерін оқып отырып байқауға болады. Жергілікті қазақтармен ұзақ уақыт бойы бір аспанның аясында өмір сүру, қос халықтың мәдениеті мен ділінің өзара әрекеттесуі Қазақстанда мекендейтін этникалық орыстардың ойлауы мен

әлемді қабылдауына өз ықпалын тигізбей қоймады. Келесі мысалдарды қарастырайық: «Мы ждем медалей от наших палуанов: В Лондоне нашу страну будут представлять семь борцов вольного стиля» («Казахстанская правда», кейін КП. – 28.06.2012), «Этноаул у «Хан Шатыра» (КП. – 07.07.2012), «Да будет той! Торжества и корпоративы глазами артистов» («Караван», кейін К. – 28.11.2014). Бұл тақырыпаттарда тілшілер орыс тілінде баламасы бола тұра, қазақ тіліндегі сөздерді қолданған: палуан – борец, аул – деревня, той – праздник.

Сонымен қатар мақала атауларында лақуналар, яғни аударылатын тілде баламасы жоқ сөздер жиі кездеседі. Бұл да екі халық мәдениетінің тығыз байланысымен түсіндіріледі. Мысалы: «Курт с приставкой «био» (КП. – 16.08.2012), «А был ли альчик?» («Экспресс К», кейін ЭК. – 11.12.2014), «Байга! Как много в этом слове...» (КП. – 20.05.2011).

Кейде бір ұлтқа тән әлемнің тілдік бейнесі басқа елде де қолданылуы мүмкін. Мысалы, ресейлік «Московская комсомольская правда» басылымында шыққан мына бір мақала: «Назарбаев снова елбасы*» (КП. – 26.04.2015). Қазақстан халқы ел президенті Нұрсұлтан Әбішұлын Елбасы деп атап кетіп, бұл сөздің қоғамда сіңісіп кеткені сонша – оны көршілес елдердің азаматтары да танып, түсінеді. Публицистикада мұндай қадамға екінің бірі бара бермейді. Алайда бұл мақаланың авторы осындай шетелдік танымға сай сөзді оқырмандар түсінеді деген сеніммен қолданып, десе де бұл сөздің мағынасын білмей қалуы мүмкін адамдар үшін мәтін соңында жұлдызшамен белгілеп, мәнін ашып көрсеткен. Осылайша, көршілес екі халықтың дүниетанымы бір-бірімен жымдасып, өзара байланыста болуы олардың күнделікті тұрмысында да, публицистикасында да көрініс табатындығын байқауымызға болады.

Әлем бейнесін сипаттайтын тағы бір құрал – прецедентті мәтіндер. Көбіне-көп бұл – мақал-мәтелдер, накыл сөздер, фразеологизмдер, т.б. Ресейлік газеттердің тақырыпаттарын қарап көрейік: «Цена высокого полета» («Российская газета», кейін РГ. – 21.04.2009), «Кличко пришел, увидел, победил» («Комсомольская правда», Ком. П. – 08.07.2014), «Работа не волк» (РГ. – 20.01.2011). Дәлосындай прецеденттік құрылымдарды қазақстандық мақалаларда да кездестіруге болады: «Музы высокого полета» (ЭК. – 10.12.2014), «Пришел, увидел, отследил» (ЭК. – 09.12.2014), «Жамбылская область. Работа – как волк: не догнать, не поймать» (К. – 06.12.2014).

Дей тұрғанмен, қазақстандық мақала атауларында тек біздің елде ғана «жалпы халықтық танымал» сипатқа ие прецеденттік құрылымдар кездеседі. Мысалға: «Важно для тебя – важно для страны» (КП. – 14.01.2012), «Построим будущее вместе! Казахстан – 2020» (КП. – 19.03.2011), «Кто вы, Коркыт-ата?» (КП. – 21.01.2011). Қазақстандық және ресейлік реципиенттердің мұндай тақырыпаттарды оқығаннан кейінгі әсерлері әртүрлі

болады, өйткені Ресей азаматы аталмыш тақырыпаттардың астарында біздің елде танымал партиялық және стратегиялық ұрандар және әйгілі кинофильмнің атауы жасырынғандығын түсінбейді.

Қазақстандық мерзімді басылымдардың журналистері көп жағдайда мемлекеттік тілдегі сөздер мен ұғымдарды олардың орыс тіліндегі аудармасы не мағыналас түсініктерімен қатар қолдану негізіндегі тілдік ойынды іске асырады, айталық: «Коррупция – «жолжосқ» (КП. – 11.08.2012), «Болашақ» – *устремленный в будущее*» (КП. – 17.04.2013), «Шектеу» *ограничит должников*» (КП. – 27.10. 2011). Автордың мұндай «қулығын» бәрі бірдей түсіне бермейді, дәлірек айтқанда, оны ұғыну үшін Қазақстанда тұратын орыс халқының әлемнің тілдік көрінісіне ие болу керек.

Тілшілердің мұндай сөздер мен ұғымдарды мақала атауында пайдалануының тағы бір себебі – мұның негізінде реципиент өзінің осы қоғамға (тілдік қауымдастық) тиесілі екендігін, оның басқа мүшелері сияқты аталмыш сөздердің мәнін түсінетіндігін және Ресейдегі қандастарына қарағанда мұндай тілдік «кедергілерді» оңайлықпен айналып өтетіндігін сезінеді. Осылайша, автор реципиентке өзін бірегей тілдік тұлға болып сезінуге мүмкіндік беріп, адресат пен адресант арасындағы арақашықтықты анағұрлым қысқартады.

Отандық және ресейлік газеттерді оқи отыра байқалатын тағы бір қызықты жайт – қазақстандық журналистер, әдетте, тілдік нормаларды ескерсе, олардың ресейдегі әріптестері тайсалмай, ана тілінің тілдік құралдарын сан алуан жағдайда пайдалана отыра, тілдік ойын және окказионализм тәсілдерін жиі қолданады: «*Недореформаторы. Украинским правительством будет руководить Сорос?*» (АиФ. – 09.12.2014), «*Пристрелите доллар!*» *Как Иран «устаканил» свою валюту в условиях санкций*» (АиФ. – 11.12.2014), «*Крым отфутболили?*» (АиФ. – 11.12.2014). Ресейлік оқырмандар үшін бұл қалыпты жағдай болып көрінгенімен, басқа мемлекеттердегі орыс тілді реципиенттер үшін мұндай құбылыс үйреншікті емес, тосын, тіпті ерсі көрінуі мүмкін.

Байқап отырғанымыздай, әлемнің санадағы көрінісі сол әлемді зерттеп тануға құрал болған тілге тікелей байланысты. В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Л. Уорф бастаған бір топ ғалымның тіл ойлауды қалыптастыруда маңызды роль атқарып, белгілі бір халықтың мәдени мұрасы мен өзіндік танымы оның дүниетанымында көрініс табады деген тұжырымы әбден орынды болып, оны Л. Боролицкий, В. А. Маслова сияқты ғалымдар өз еңбектерінде терең зерттеп, дәлелдеген. Түрлі этностардың қоршаған әлемді қабылдауындағы ерекшеліктер, ең алдымен, олардың тілі, ділі мен мәдениетіне байланысты. Одан басқа, біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, бір ұлт, бір тілдік топқа жататын, бірақ әртүрлі географиялық нүктелерде мекендейтін тұлғалардың дүниетанымында да қарама-қайшылықтар мен айырмашылықтар болуы

мүмкін. Бұл – ойлау мен әлемді қабылдаудың белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік әрекетімен байланысты екендігінің тағы бір дәлелі.

Әлемнің тілдік бейнесі жетекші бұқаралық ақпарат құралдарының бірі – газет-журналдардың маңызды элементі болып табылатын мақала атауларында да көрініс табады. Журналистер өз мақалаларына атау бергенде, оны мазмұнды әрі бейнелі етіп қана қоймай, әлеуетті оқырмандар қауымының дүниетанымы мен ойлау ерекшеліктеріне сай етіп те құруға тырысады.

Қазақстандық және ресейлік мерзімді басылымдардан келтірілген мысалдар белгілі бір халықтың мәдени тұрмысы оның әлемнің тілдік бейнесінде көрініс табатындығын айқын көрсетті. Олар бір тілде жазылса да, лексика-семантикалық тұрғыда да, этнопрагматикалық сипатта да өзгешеліктерге ие. Тіпті көршілік елдердің де дүниетанымдары мен мәдениетінің бір-бірімен тығыз байланысы олардың күнделікті тұрмысында да, публицистикасында да көрініс табады.

Осылайша, біз қазіргі газет-журналдарды оқи отыра, тақырыптың оқырманды мақала мазмұнынан хабардар ететін публицистикалық мәтіннің ерекше лексика-семантикалық құрылымы болып табылатынын ғана емес, сонымен қоса әлемді қабылдаудағы этномәдени ерекшелікті сипаттайтын қосымша қызметке ие екендігін де байқауымызға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Гумбольдт В. фон.** О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода: Введение во всеобщее языкознание. / Пер. с нем. – Изд.2. – Либроком, 2013. – 376 с.
- 2 **W.von Humboldt.** On Language, On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. Edited by Michael Losonsky, Cambridge: CUP, 1999.
- 3 **Sapir, Edward.** Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace, 1921, 258 p.
- 4 **Whorf, B. L.** Language, thought, and reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf [2nd ed.]: introduction by John B. Carroll; foreword by Stephen C. Levinson. (J. B. Carroll, S. C. Levinson, & P. Lee, Eds.). Cambridge, MA: MIT Press. (2012). 448 p.
- 5 **Вайсгербер, Л.** Родной язык и формирование духа. / Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко. – Москва, 1993.
- 6 **Deutscher, Guy.** Through the language glass: why the world looks different in other languages / 1st ed. Metropolitan Books Henry Holt and Company, LLC. 2010. 314 p.
- 7 **Boroditsky, L.** “How language shapes thought”. Scientific American, 2011, February: 63-65-p.

8 Levinson, S. C. Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: CUP. 2003. 414 p.

9 Jean-Paul Sartre. The Words, Bernard Frechtman (Translator), Mass Market Paperback, 1981. Vintage (first published January 1st 1963) 256 p.

10 Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – С. 141-172.

11 Морковкин, В. В., Морковкина, А. В. Русские агнонимы. – М., 1996. – 415 с.

12 Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

13 Pajdińska, A. & Tokarski, R. (2010). Jazykovýobrazsvěta a kreativní text [Linguistic picture of the world and creative text] Slovo a slovesnost, (71, 4), 288-297.

Материал 07.09.15 баспаға түсті.

K. S. Yergaliyev, Y. B. Asanbayeva

Отражение языковой картины мира в публицистических заголовках

Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 07.09.15.

K. S. Yergaliyev, Y. B. Asanbayeva

Reflection of a language picture of the world in publicistic headlines

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 07.09.15.

В статье рассматривается отражение языковой картины мира в публицистических заголовках на материале казахского, русского и английского языков.

The article deals with the reflection of a language picture of the world in publicistic headlines on the material of Kazakh, Russian and English.

ЭОЖ 811.512.122

А. Е. Ерланова

магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

МӘШҲҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКА

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы аңшылық-саятшылыққа байланысты заттық этномәдени лексика қарастырылып, шығу тегі анықталады.

Кілтті сөздер: этномәдени лексика, этнолингвистика, этимология.

Әр халықтың тұрмысының, мәдениетінің өзгешеліктері, ерекшелігі – сол ұлттың да ерекшелігі. Мұндай айырмашылықтарды сол халықтың заттық және рухани мәдениетінің, әсіресе, қоғамдық, отбасылық тұрмысынан, мінездерінен, салтынан, әдет-ғұрыптарынан айқын көруге болады.

Сондай ерекшеліктердің қатарына халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы т.б. кіреді.

Қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігінде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығынан басқа аңшылық-саятшылыққа да көп көңіл бөлінген. Көшпелі халықтың өмірінде маңызды орын алған осы кәсіп жайында жазылған еңбектер қатары баршылық. Әріден айтар болсақ, аңшылық-саятшылықтың қасиеті туралы Н. Я. Бичурин, Г. Е. Грумм-Гржимайло, Хиуа ханы Әбілғазы, Г. С. Саблуков, В. В. Радлов сияқты тарихшы-ғалымдардың еңбектерінде жазылған. Түрколог М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінен де аңшылық пен саятшылық туралы мағлұматтар мен тілдік деректерді кездестіреміз.

Осы тақырып аясында жазылған этнографиялық еңбектерді атап өтуімізге болады. Олар: Ж. Бабалықов, А. Тұрдыбаев «Қырандар». – Алматы, 1983; Б. Кәмәләшұлы «Қазақ халқының дәстүрлі құсбегілі мен атбегілігі». – Алматы, 2006; Б. Мүптекеқызы «Қазақ құсбегілері». – Алматы, 2006.; Б. Хинаят, Қ. М. Исабеков «Саятшылық – қазақтың дәстүрлі аңшылығы». – Алматы, 2007. Аталған еңбектерде аңшылық-саятшылық өнері этнографиялық, әдеби-танымдық тұрғыдан болса, Е. Қосбасаровтың бүркітшілік терминдері жайлы, Н. Уәлиұлының қазақ тіліндегі зоонимдер жайлы мақалалары тілдік тұрғыдан өте құнды. Сонымен қатар, тілдік тұрғыдан қорғалған Айтмұқашева Аида Айтмұқашқызының «Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика» [1] атты ғылыми жұмысын және Асыллова Раушан Омарқызының

«Аңшылық пен саятшылыққа қатысты атаулардың лингвомәдени мазмұны» [2] атты диссертациясын ерекше атап өтуге болады.

Сонымен қатар, мәшһүртанушы, профессор А. Қ. Тұрышевтың 4 томдық монографиясы осы салада құнды еңбектердің бірі әрі бастамасы деуге болады. Себебі, Мәшһүр Жүсіп шығармаларына осы еңбекте этимологиялық тұрғыдан тұңғыш рет талдау жүргізілген [3].

Профессордың «Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы заттық мәдениет лексикасы» [3] атты бірінші томының «Қару-жарақ атаулары» деп аталатын тарауында біздің жұмысымызға қажетті кейбір сөздерге талдау жасалынған. Мәселен, қамшы, садақ, мылтық, арқан, қорамсақ сөздері талдауға түсіп, этимологиясы ашылған.

Зерттеуші Р. О. Асылванның ғылыми жұмысы екі тараудан тұрады. Екінші тарауы аңшылық пен саятшылыққа қатысты атаулардың семантикалық топтарына арналған. Біздің ғылыми жұмысымызға қатысты бөлігі осы аталмыш тарауда қарастырылған. Бұл ғылыми жұмыстың негізгі ғылыми жаңалығы қазақ тіліндегі АС қатысты атаулар жинастырылып, бірінші рет тақырыптық топтарға қарай бөлініп, лексикалық құрамына қарай анықталуы болып табылады. Сонымен қатар, АС қатысты атаулардың лексикалық құрамы анықталғанын; АС қатысты атаулардың лексика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалу ерекшеліктері жан-жақты зерттелініп, талданғанын, қазақ тіліндегі АС атаулардың уәжілік жүйесі ашылғанын, АС қатысты алдыңғы буын ғалымдар еңбектеріндегі АС атауларының этимологиясы жинақталып, жүйеленуін, АС қатысты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерге талдау жасалынғанын зерттеу жұмысының басты жаңалықтарының қатарына қосамыз.

Бұл жетістіктер біздің ғылыми жұмысымыздың бірінші тарауының жазылуы барысында ескеріліп, басты нысанға алынады.

Зерттеуші Р. О. Асылова АС қолданылатын құрал-жабдықтарды жасалу ерекшелігіне, қолдану аясына қарай төрт топқа бөліп қарастырған:

1. **Ұрып-соғу, ату құралдары:** мылтық, садақ, шоқпар, сойыл, қамшы, қанжар, атқы, сақпан, айбалта, қатыр, саржа, семсер, сембе, таяқ, сүңгі т.б.

2. **Жүннен, матадан, қылдан жасалатындар:** арқан, арқамшы, тор, ау, сүзу жіп, шыжым, құсбау, бау (балақ бау, аяқ бау, шыжым бау, ірге бау\желі бау) т.б.

3. **Аң-құстарды үркіту үшін қолданылатындар:** дабыл, сақпан, шың, дауылпаз, дудыға, қоңырау т.б.

4. **Арнайы жасалатын құрал-жабдықтар:** қақпан, түтік, бүркіт құндақ, биялай, тұзақ, бүркіт балдақ\қолдық, аяққап, ырғақ, жезтұяқ\мыстұяқ, жем қалта, жемсауыт, тұғыр\құсағаш, томаға, құсқода, шырға, шәңгек, қанжыға, қыран үйі\талуышкі\құсхана, иыққап, таңдай ағаш т.б. [2, 60 б.].

Біз өзіміздің зерттеу жұмысымызда осы бөліністі сақтауға тырыстық. Жоғарыда көрсетілгендерден біздің жұмысымызда төрт топтағы атаулардың барлығы болмаса да, бірсыпыра сөздер талданылады.

АС қатысты қолданылатын құралдың бір түрі – пышақ. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Төрттағандар» өлеңінен мысал келтірелік:

Мырзалық – қонаққа пайда, малға қас,

Батырлық – жолдасқа пайда, жанға қас!

Өтірік сөз – дауға пайда, иманға қас!

Өткір **пышақ** – қолға пайда, қынға қас! [4, 24 б.].

ПЫШАҚ зат. 1. Кесуге, турауға, мал союға лайықты жүзі өткір, үшкір, сабы бар құрал [ҚТТС, Т.VIII. 28 б]. Пышағынды қайрап жүр, не соярыңды білесің, Жауабыңды сайлап жүр, жолдасыңның не сұрарын білесің. Пышақ АС кәсіпте жекпе-жекте аңды есіп, орып өлтіру үшін қолданылатын ең қажетті құрал. Пышақ сөзінің түбірі – піш. Ол пішетін, кесетін құрал. Тұрмыста жиі қолданылатын пышақтың түрлері өте көп: *семсер, селебе, ақинақ, қанжар, құжанты, бұйда пышақ, кездік, от пышақ, бәкі (шанпа), ұстара, қандауыр*.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде **быч** – кесу, шабу мағыналарын білдіреді. Қазіргі тілімізде «пішу», «кесу» етістіктерінің арасында мағыналық реңк бар екені байқалады. «Пішу» етістігінің ертедегі мағынасы бір ғана іс-әрекетте (еркек малды піштіруге) сақталған. Кесу мен пішудің алғаш синоним болғандығына тіліміздегі «кесіп-пішу» қос сөзі дәлелдейді. Пышақ сөзінің төркіні – «піш» [5, 230 б.].

АС кәсібінде жиі қолданылатын аспаптың түрі – **дабыл**. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Көрұғлы» дастанында:

Арғымақ атты жайлатып,

Қос-қос *дабыл* қақтырып,

Түрікпен халқын бақтырып, құс салып, сайран етерсің,

Һудак деген көлдерге! [4, 189 б.].

Халқымыз ертеден-ақ дабылмен қалың тоғайда мекендейтін құстарды, аңдарды үркітіп, қыран құстармен не басқа да айла-тәсілмен аулаған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде дабыл сөзіне былайша анықтама беріледі: **ДАБЫЛ**. Зат. 1. Көне. Жаугершілікте, жорықта, той-думанда халықты бір жерге жию үшін, сасаткершілік құрғанда аң үркіту үшін пайдаланған аспап [ҚТТС, Т.III. 25 б]. Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте дабыл – 1) барабан (екі жағы сірі керген, іші қуыс цилиндр пішінді соғып ойналатын музыка аспабы); 2) барабан қағу (дыбыс беру); 3) ауыс. хабаршы [АПТС. 8 б].

Р.О. Асылова қазақ музыка аспаптарының атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеген Т. Жаубасованың **дабыл** атауының тілдік табиғатына қатысты екі пікірі бар екенін айта келе, біріншісі: «дабыл түркі тілдері негізінде қалыптасқан аспап» деп қарау. Олай деуімізге себеп – бүгінгі

түркі тілдерінде, соның бірі – қазақ тілінде де сирек қолданылса да *дап > даб деген ілкі түбір бар. Міне, сол түбірден даб > дабыр, дабыл, дабылдап – дау > дауыл, дауылда сияқты тұлғалар туындаған. Бұл – қазақ т.б. түркі тілдеріндегі имитативті лексиканың сөзжасам модельдеріне тән құбылыс: *шаңқ > шаңқылда, * қаңқ > қаңқылда, *дар > дарыл, *сар > сарыл т.б. екіншісі: кейбір түркі тілдерінде, мысалы ұйғыр тілінде – дап, дап – думба, өзбек тілінде – дап «барабан» мағынасында кездесетін шығу төркінін иран тілдері деп қарайтын *дап аспабының жоғарыдағы «дап» (*дап > дабыл) түбірімен сәйкестігі және дауылпаз сөзінің қазақ тілінің сөзжасамдық құрылысына сай жасалғаны және қазақ даласында дүниеге келген көне кәсіби құрал деп қарағанды жөн санаймыз деген қорытынды шығарады [2, 64 б.].

АС аң-құстарды қолға түсіру үшін әртүрлі айла-амалдар қолданылады. Соған байланысты тілімізде көптеген атаулар мен тілдік бірліктер бар. Жыртқыш аңдарды аулағанда пайдаланылатын әдістердің түрлері сан алуан болса, онда қолданылатын құралдардың түрлері де өте мол. Мысалы:

1. Аумен, тормен ұстау – аң-құстарды қолға түсіру үшін ау не тор қолданылады.

2. Тұзақпен аулау – аң аулағанда тұзақтар қолданылады.

3. Құмқақпанмен аулау – түлкі, қарсақ аулағанда аң інінде болғанда қар аралас құмды інге нығыздап, аузын үлкен жалпақ таспенибастырып қойып аулауда қолданылады.

4. Қақпанмен аулау – аңдарды қақпан қойып аулау. Аңшылықта қақпанның түрлері көп қолданылады. Мысалы: орқақпан, құмқақпан, тасқақпан, темірқақпан.

Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Шора батыр» дастаны:

Құдайдың құба жонында,

Таяғы бар қолында

Қақпан құрған шал жатыр [4. 291 б.], – осы үзіндідегі қақпан сөзіне былайша талдау жұмысын жүргіздік:

ҚАҚПАН зат. 1. Аң аулау үшін темірден жасалған, шаппалы құрал [ҚТТС, Т. V. 570 б].

Қақпан сөзінің шығу төркіні жайында академик Ә. Қайдар еңбегінде айтылады, «қақ [қақ] YI (тжч қап): қақпа < қақ+па ворота; қақпан < қақ+пан (метатеза п ~ қ) қақпан. Ср.уйгр. қапқан қақпан» [6, с. 215]. Ә. Нұрмағамбетов сөздің түбірі «қап» немесе «хап» болғандығын якут, татар тілдерінен байқауға болады дейді. «Ұстап алу», «шап беріп» ұстау» мағыналарында қолданылады. Осы түбіге – қан жұрнағы жалғану нәтижесінде қақпан атауы туған. Ал «қақпан» болып өзгеруі тіліміздің дыбыстардың өзара орын алмасу заңдылығынан туындайды. Мысалы, «дорба», «айналу» сияқты сөздер кейде «дорба», «айлану» болып айтылады [5, 25 б].

Аң-құстарды аулауда қолданылатын құралдың бір түрі – **тұзақ**. Мысалы:
О заманда бар екен жалғыш киік,
Тамам кәпір аттанды тұзақ жиып.
Тұзағына кәуірдің (кәпірдің) киік түсіп,
Тартып үзіп кете алмай, қалды киік [4, 129 б.].

ТҰЗАҚ зат. Әртүрлі құстарды ұстау үшін, қылдан есіп жасалатын аңшылық құралы. Тұзақ құрды. а) Құс жолына тұзақ байлады. ә) Ауыс. Айла, амал жасады, пәле ойлады. Тұзаққа түсті а) тұзаққа ілініп қалды. ә) Ауыс. Алдауға түсті, ұсталды [ҚТТС, Т.IX. 264 б.].

Бұл мысалда тұзақ сөзі тура мағынада қолданылған. Яғни, аң аулау мақсатында аңшылардың тұзақ құруын білдіреді.

Зерттеуші Р.О.Асыллова өзінің жұмысында тұзақ пен тұсау сөздерінің шығу төркіні бір деп көрсетеді. Мәселен: Аң құстайын ұшайын, Аяғыңды тұсайын (Сүйінбай). Тұсамыс пен тұзақ мағынасы бір-біріне жақын. Ә. Қайдар тұс [tus]Y: тұсау < тұсау+ау// тұсамыс < тұс+амыс//тұсақ < тұс+ақ диал.путь; тұса < тұс+а налагать нуты. Ср.түз > тұзақ. Ұйғыр тілінде **түз** ау деген мағынада қолданылады. Қазақ тілінде тұзақ сөзімен мағыналық жағынан жақын тор деген сөз қолданылады. Түз > тұзақ > тұсау > тұсамыс > тор мағыналары жақын сөздер. ТҰЗ// ТОР шығу генетикасы бір сияқты [2, 66 б.].

АС аңдарды аулағанда не тосыннан жыртқыш кездескен жағдайда *қамшыны* да пайдаланған. Мысалы:

Жолдасы жоқ жанында

Сөйткенмен кімнен сасады?!

Ойына келмей дәнеме

Ғиратқа *қамшы* басады [4, 197 б.].

ҚАМШЫ зат. 1. Көлікті айдап жүргізу үшін қолданылатын, таспадан әр түрлі нұсқада түйіп өріп, тобылғы немесе басқа затқа саптап жасаған құрал; ер-тұрманның бір құрамы [ҚТТС, Т.V. 617 б].

Профессор А.Қ.Тұрышев өзінің монографиясында **қамшы** сөзінің қам түбірі башқұрт, татар тілдерінде «қайғы», «уайым» мағынасында қолданылатынын айтады. Зерттеуші Н. Уәлиевтың еңбегінен: «Ал орта ғасыр түркі тілдерінде, сондай-ақ, қазіргі туыстас тілдердің кейбірінде (Тува, тоғалар, Алтай, Сары ұйғыр, хакас т.б.) **қам** «**бақсы**» дегенді білдіреді. Қарапайым тілде де қамшы сөзі шаман мағынасында жұмсалады. Бұл салыстырулардан бақсы мағынасын білдіретін сөздің бірде **қам**, бірде **қамшы** түрінде айтылатындығын байқаймыз» мысал келтіреді. Сонымен қатар А. Янушкевич жазбасына сүйене отырып, бақсының ғана емес, қамшының да емдік сипаты болғанына тоқтала келіп, қам (қам+шы), бақсы (бақ+сы) бағу) семантикалық мағынасы бір сөздер деген тұжырымға тоқталады [3, 201 б.].

Аңшылық пен саятшылықта аң-құстарды арқан, шыжым, тор, ау сияқты құралдармен де аулаған. Аtpен қуып жеткен аңды салма ұстап алу үшін арқанды пайдаланған. Мысалы, Мәшһүр Жүсіптің «Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары» атты өлеңде арқан сөзі кездеседі:

Байлаулы атқа пішенім,

Матаулы атқа кісенім.

Ат арқандар қазығым,

Балаларға азығым! [4, 38 б.].

АРҚАН. Зат. 1) Мал, аң айлау, жүкті буып-түю, киіз үйдің қаңқасын таңып-бекіту үшін жүннен, қылдан т.б. жасалған жуан, ұзын жіп түріндегі шаруашылық құралы. 2) Малшар. Көбінесе қылдан, жүннен жасалатын, мал байлауға арналған ұзын, жуан жіп, байлап-матау құралы. 3) Киіз үйді таңып-бекітуге арналған бау-шуы. 4) Жүкті буып түюге арналған таңып-бекіту құралы, ұзын, жуан жіп. [ҚӘТС, Т.І. 619 б].

Берілген үзіндіде арқан сөзі мал байлауға арналған ұзын жуан жіп, байлап-матау құралы ретінде қолданылып тұр.

Профессор А. Қ. Тұрышев өзінің монографиясында арқан сөзінің этимологиясына талдау барысында **Арқан*** – веревка из овечьей шерсти, заплетенная конским волосом – дейді Тверитин. В.В. Радлов **арқан** 1) толстая веревка, канать; 2) веревка изъ конскихъ волосъ – дейді (Том I. Часть 1. 1893: 288). **Арқан** – толстая веревка, канать (Будагов, 30). **Кемэндъ** п. Укрюкъ (кұрық – А. Қ.) силокъ, арканъ съ крючкомъ на концъ, накинуть на концѣ , накинуть арканъ, поймать силькомъ (Будагов, 138) деп дәлелдер келтіре отырып, «**Арқан бойы** ұзындық өлшемі болған. Арқан, қайыс, шыжым жіпті, шылбырларды **желі** мен **керме** тартуға пайдаланады. Бұлар ат әбзелдеріне жатпағанмен жасалу жолы, тәсілі бар. Ұлттық өнер, салт-дәстүрдің түрік жұрты ойлап тапқан бір түрі. Тазалық үшін мәні зор. **Арқан** > **желі** мағынасы бір сөздер. Тұрмысқа қатысты заттың атына ауысып кеткен» деп қорытынды жасайды [3, 206 б.].

Түркітанушы Э.В.Севортян еңбегінде арқан сөзінің этимологиясы берілген. «Арқан – отглагольное производное со значением названия орудия (или предмета\результата) действия от глагола **арқы** – (ср.тув.**арғы**), **арка** – (ср.хак.**арға**) «плести», «сплестать», «вязать» + отглагольно-именной афф. – н со значением орудия\средства или объекта\результата действия. Возможен и другой анализ **арқан** как отглагольного производного на – кан от указанных глоголов в исходной форме, т.е., ***ар-қан**» [7, 205 б.].

Біз өзіміздің зерттеу жұмысымызда АС қатысты пышақ, дабыл, қақпан, камшы, тұзақ, арқан сөздеріне этимологиялық талдау жұмыстарын жүргіздік. Осы келтірілген мысалдардан басқа АС қатысты көптеген сөздер Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалар жинағында кездеседі. Олардың бәрін бұл мақаламызға сыйдыру мүмкін емес.

Зерттеу барысында Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің көп томдық шығармалар жинағы тілдік тұлғаларға бай құнды еңбек екеніне тағы бір мәрте көз жеткіздік. Өлі де қарастыратын, талдайтын атаулардың қатары мол. Біздің жұмысымызға дейінгі жазылған ғылыми еңбектерде назардан тыс қалып қойған атауларды толықтырып, талдап, қарастыру біздің басты мақсаттарымыздың бірі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Айтмұқашева, А. А.** Ф.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтикалық семантика. Алматы, 2007. – 36 б.

2 **Асыллова, Р. О.** Аңшылық пен саятшылыққа қатысты атаулардың лингвомәдени мазмұны. Филол., ғыл., ғанд., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2009.

3 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы заттық мәдениет лексикасы. Монография. 1 том. – Павлодар : Кереку, 2008. – 273 б.

4 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 5 том. Павлодар : «ЭКО» ГӨФ, 2005. – 410 б.

5 **Нұрмұғамбетов, Ә.** Бес жүз бес сөз. – Алматы : Рауан, 1994. – 304 б.

6 **Кайдар, А.** Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы : Арыс, 2005. – 304 с.

7 **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – 556 с.

ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі

Материал 24.07.15 баспаға түсті.

А. Е. Ерланова

Охотничья этнокультурная лексика в произведениях Машхур Жусипа

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 24.07.15.

A. Yerlanova

Ethnocultural vocabulary of hunting in Mashkhur Zhusip's works

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 24.07.15.

В настоящей статье рассматривается охотничья этнокультурная лексика в произведениях Машхур Жусипа и определяется этимология слов.

In this article the author analyzes the ethnocultural vocabulary of hunting in Mashkhur Zhusip's works and also learns its etymology.

ӘОЖ 81'342, 801.615

Г. Т. Ерсұлтанова, А. Х. Сейдуллаева

магистрлар, аға оқытушылар, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.

М. ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЭФФЕКТ

Бұл мақалада сөздердің фонетикалық өзгермелілігі, дыбыстардың қайталану түрлері және дыбыстардың семантикалық қарым-қатынасы қарастырылды.

Кілтті сөздер: ырғақ, қабысу заңдылықтары, эстетикалық әсер, үндестік, буын жылысу заңы.

Кез келген көркем – әдебиет туындысы, мейлі ол поэтикалық болсын, прозалық болсын сөзбен өрнектеледі, демек, ол да бірнеше дыбыс тізбегінен тұрады. Шығарманың музыкалық эстетикалық әсері тек жеке дыбыстар арқылы көрінбейді, яғни дыбыстардың сөз мағынасымен байланысына да көңіл бөлінеді. Тіл дыбыстары мағынадан алшақ болмайды. Көркем әдебиет туындысының дыбыстық жағы ырғақпен мағыналы бірігіп көрініс беру арқылы оқырманға әсер бере алады.

Шығарманың дыбыстық жағы әсерлі болу үшін бір белгісімен ерекшеленіп, сол арқылы өзіне назар аударта алу керек. Негізінде, қиялдан туған көркем шығармада оның барлық элементтері әрекет үстінде болады.

Поэтикалық шығармаларды оқығанда, ол оқырманға әсерлі болу үшін, басты назар сөздің мағынасына ғана емес, оның фонетикалық стиліне де ауады. Мәселен әрбір жолдың, бастапқы сөзінің бір әріптен басталуы, өлеңді оқу үстінде сөздің соңындағы дауысты дыбыс пен келесі сөздің бастапқы әріпінің дауысты дыбыстан басталуын айтуымызға болады. Ондай жағдайда дыбыстың үндесуіне орай бір әріптің түсіріліп айтылуын айтуымызға болады. Жоғарыда айтқандарымызға М. Шахановтың өлеңдерінен мысал келтіре аламыз. Әрбір өлеңді оқығанда әрбір дыбыстың үйлесімді келуі, екпіннің дұрыс қойылуы, бәрі-бәрі оқырманға тікелей әсер етеді. Дыбыстардың қайталанып келуі, қатаң

дыбыстардың бірнеше рет қайталануын да дәлел келтіріп айтуымызға болады. Өлеңдегі әрбір дыбыстан автордың көңіл-күйін: қуанышын, ренішін, өкінішін, таңданысын тағы да басқа сезімдерін байқауға болады. Енді М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы» атты поэмасының үзіндісі «Компьютербасты жарты адамдар» өлеңіне талдау жасайық. Біз оның әрбір жолына мән бере қарастырымыз. Бұл үзінде көбіне өлең түрінде емес, оқып отырғанда прозалық шығарма іспеттес. Шығарманың алғашқы жолынан бастайтын болсақ:

«Елге ұстаздық еткен қарттан алғыр, құйма құлақты» – деген жолында орфоэпиялық заңдылықтарға сәйкес, оқып қарасақ ұстаздық еткен деген сөздерді оқығанда алғашқы сөздің соңындағы қатаң қ дыбысы ұяң ғ дыбысына ауысады. Және де құйма құлақты деген сөздерді оқығанда екінші сөздің басқы әріпі қатаң қ дыбысы ұяң ғ дыбысына ауысып тұр.

– Аға неше балаңыз бар соңыңыздан самғаған? – деген жолдағы соңыңыздан деген сөздің бір буыны – ны түсіріліп айтылады.

Мұндай буын санының кеміп, артып кетуі әрине өлең өлшеміне, өлең ырғағына әсерін тигізеді. Өлеңдегі дыбыстардың түсіп қалуын Қ. Жұмалиев жылысу, қабысу заңдылықтары деп, өлең ырғағын анықтауда басты құрал болатынын өзінің еңбегінде атап көрсетті [1, 125 б.].

– Бір жарым! – деп тіл қатыпты әлгі адам, деген жолда тіл қатыпты сөздерінде екінші сөздің басқы әріпі қатаң қ дыбысы тағы да ұяң ғ дыбысына өзгеріп тұр, және де әлгі адам сөздерінде алғашқы сөздің соңғы дыбысы мен екінші сөздің басқы әрпі дауысты і және а әріптері, оқылған кезде і дыбысы түсіріліп оқылады (әлгі адам). Яғни, буын жылысу заңына байланысты кеміп тұр. Тармақтағы буын саны дауысты дыбыс бойынша 12 болса, айтылу барысында 11, қара өлең өлшемімен жазылған болып есептеледі. Өлеңде осы заңдылық басым қолданылған.

Бұл жолдар арқылы М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы» поэмасындағы фонетикалық эффектті көрсетіп отырмыз.

Өлең – еркін сөйлейтін жай сөздер тіркесі емес, ырғағы мен ұйқасы белгілі қалыпқа түскен, шумағы мен бунағына дейін белгілі тәртіпке бағынған нақты сөздер тізбегі, өлеңдегі әр сөз адамның жан жүйесімен, көңіл күйімен, сезім толқындарымен өзекті байланыста: ұйқас пен ырғақ та, шумақ пен бунақ та, – бәрі осыдан туған. Өлеңдегі әрбір тыныс, үн, үзіліс адам жанын жұлқып-жұлқып та қалады, сілкіп-сілкіп те алады. Өлеңнің әр ырғағы мен бунағындағы көл-көсір сыр ұялап, сезім шалқып жатады. Өйткені, өлеңдегі әр дыбыс мәні сөз мәнін әрі толықтырады, әрі ауыстырады. Нағыз ақынның күдірет күші сондай ол өзі жазған өлеңдегі «бір ғана образбен, бір ағна сөзбен, қаласа тіпті бір ғана дыбыспен... өмірді өзгеше құбылыс қалпында, қозғалыс үстінде әркімнің көз алдына әкеле алады (Некрасов). Өйткені нағыз ақын «сөз бен дыбысты үндестікке әкеледі. Өйткені ақын үндестік ұлы. Үндестік – күллі дүние жүзілік күштің кепілі, әлемдік өмірдің әрі мен әсемдігі» (Блок).

Біздің қолымыздағы М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы» атты поэмасынан үзінді келтірейік. М. Шахановтың ұлттық сипатқа терең бойлай алатынын Б. Кәрібаева атап көрсеткен болатын. Осы тұрғыда «Компьютербасты жарты адамдар» атты өлеңіне назар аударайық [2, 45 б.].

Елге ұстаздық еткен қарттан алғыр, құйма құлақты

Қонақтары сұрапты:

– Аға, неше балаңыз бар соңыңыздан самғаған?

– Бір жарым! – деп тіл қатыпты әлгі адам, –

Ал, дәл айтсам, үш ұлым бар зерек әрі білімді,

Үшеуі де ғылым қуып назарға ерте ілінді.

Сол үш ұлдың бірі ғана қайсар, ұшқыр арманынын,

Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын

Өз ұлтының сан ғасырлық, рухына жалғады,

Содан шуақ, қуат алып, ғалымдық ой толғады,

Екі ұлымның тағдырында бұл өзгеріс болмады.

Екеуі де жалаң білім шеңберінде сорлады.

Рухы, жаны аласаның зорлық жатар парқында,

Сондықтан қос перзентімді санаймын мен жарты ұлға.

Мейлі, мейлі, екі ұлымды қақса да уақыт арқадан

Нағыз ұлым біреу ғана, ана екеуі – жарты адам!

Автордың бұл жырында өлең мен көркем қара сөздің өзара жақындығымен қатар, айырмасы да үлкен. Оқушылардың ой-сезіміне сурет арқылы әсер етеді. Автор өмір құбылысын әдеби образдардың көмегімен таныстырып, тәлім-тәрбие береді. Эстетикалық сезімімізді оятады.

Ақынның өлең құрылысы, яғни қазақ поэзия тілі секілді силлабикалық өлең құрылысына жатады. Демек, қазақ тіліндегі өлең шығарудың негізгі шарты буын санын бірдей келтірумен орындалады. Өлшеуіші буын, бірақ бұл өзгермей бекіп қалған нәрсе емес. Өзгеруі мүмкін нәрсе сөйтсе де, қазіргі дәуірде әлі буын заңы күшті. Біз енді сол буын құрылыс заңдарына тоқтаймыз.

Автордың өлең құрылысы әр түрлі. Сондықтан өлеңнің сыртқы құрылыстарына біраз тоқтап өтуге тура келеді. Бірнеше жолдар мағына жағынан, дыбыс үйлестілігі (ұйқас) жағынан қиюласып келіп шумақ құрайды. Өлең сөйлемдеріндегі синтаксистік бір ойдың бітуін шумақ деп атайды. Шумақ болу үшін өлең жолдарының көбі не аз болуы шарт емес, синтаксистік бір ойдың бітуі шарт.

Әр шумақта бірнеше тармақ болады. Шумақта тармақ екеуден кем болмайды. Ал М. Шахановта сұрау, арнау түріндегі бұл өлең ұйқас, ырғақ динамика жағынан лирика, тіл тақырып актуальдылығы, дыбысталуы жағынан публицистика. Табиғатында ерікті ұйқас дәстүрлі өлең ұйқасында алшақтамайды. Бұл стилистиканың тәсілі негізгі идеяға тікелей бағынышты,

соған қызмет етіп, жатқандықтан өзінің экспресивтік мәнінде тұрып-ақ дара стильдің өзіндік функциясын атқарып тұрады.

Ия, бізді қайда апармақ мына заман ақпалы?

Ұлан-байтақ жерімізді жарты адамдар қаптады.

Қайда барсаң көз алдында өнеге боп жарқылдар

Жарты ұстаздар,

Жарты қыздар,

Жарты ұлдар.

Жүрек отына орап айтқан осы жолдар да әлгі пікірімізді дәлелдейді. Тағы да сол стиль, жалынды риторикалық сұрау стилі. Алғашқы шумақтың сыртқы пішімінің өте ұқсастығына қарамастан айырма бар. Мұнда публицистік пафос ішкі монологпен қабысады. Ырғақ, экспрессия, өр сезім авторда ішкі монолог, философиялық талдау бүгіндік сипатымен ерекшеленеді.

Стильге ықпал ететін поэтикалық пішімнің бірі ұйқас мәселесінде М. Шаханов көп ізденіске түскен. Жоғарыда келтірілген шумақтарда бұл бағыттағы ізденіс-жаңалығы айқын байқалады. «Компьютербасты жарты адамдар» өлеңінде ты, ын, ды, ар, сөздеріне түскен екпіннен ішкі монолог үлгісі басым. М. Шаханов та иір-қиыр тарихтың, ит жығыс арпалыстың талай заңдылығына жетік, түптің түбінде әділдік айдыны ғана азаматқа құт мекен екенін пайымдау бар. Алайда, бұл үгіттік үлгі емес. Уақыттың өзінен туған поэтикалық үлгі. М. Шахановтың сөзі жаңа дәуірімізге лайықталған қаратпа сөз.

Біз қанша мың жас өскінді аттандырдық шет елге:

Білім алып келсін дедік,

Жер, ел танып көрсін дедік.

Бірақ осы ізгі үмітті жалаң білім өтер ме?

Зұлымдық та білім – қызға ғашық болып сүйісті,

Кім тежемек, кім қайырмақ бұл пенделік күйісті?

Жалғыз жол бар:

білім әркез рухани байлыққа

Терең тамыр жіберуге тиісті.

Бұл жолдар да М. Шаханов поэтикасында дара стильге тән иірімдерден анық елестетін жолдар жоқ. Алғашқы үш жолы – лирикалық «менің» тұжырымы жалаң алынбай, белгілі оқиға желісімен сабақтасып тұр. Яғни, М. Шаханов лирика мен эпиканы поэзия биігінде табыстыруда деген пікірді Д. Кәрібаева атап айтқан болатын [3, 67 б.]. Қазіргі таңда «ұлттық» мәселенің айрықша назарға ілінуі тегін емес. М. Шахановтың өлеңдері ең алдымен ел тағдырын толғаумен қатар, жастарға ой салатын арнау түрлерімен де жазып отырады.

Сен жас қанат ғаламзатқа болмақ үшін өтімді,

Түнгі оттарды іздеп ұшар көбелектер секілді,

Қасиетті ата қоныс, өзен-тауын жерсінбей,
Ойын тұсап ессіз, көзсіз еліктеудің жарқылы,
Тек батыстық даңғаза өнер толқынында қалқыды.

Бұл шумақ қара өлең ұйқасына жатады. Автордың лирикаға тән асау сезім қызуы басылмайтын, монолог үлгісінде көрініп отырған ақын сезімі сенімге айналып, сенімі сезімге ұласып лирикалық толғаныс түрін туғызады, жанрды жаңалайды. Өлең үдемелі жолымен (градация) өрістейді. Алғашқы шумақтағы «сен жас қанат ғаламзатқа болмақ үшін өтімді», «Қасиетті ата қоныс, өзен-тауын жерсінбей» деген сөз түйіні толғаныс түрінде қалыпты ойлану, байыпты бағдарлау сипатын танытып, кең тыныс берсе, ең соңғы шумақтағы «Тек батыстық даңғаза өнер толқынында қалқыды» арқылы ақын сезімі ширғып ең жоғарғы нүктеге көтеріліп ақын әр жолдарда өз ойын айқын жеткізіп сабақтап отырады.

Жалпы М. Шаханов осы үдемелі тәсілді көбірек қолданады. Француз зертеушісі Ф. де Соссюр «Шындығында да Мұхтар өлеңдерінің әсерлілігі – мағынасы тереңде жатқан сөздің қайталанып контекстік қызмет атқара алуында» деп айтқан болатын [4, 5 б.].

Жоғарыдағы өлеңге қайта үңілейік:

16, 7, 15, 12, 15, 16, 15, 14, 16, 17 т.б. Бұл өлеңде жалпы 7-8 буынның қалпына түсірудің, яғни бір жолдан екі жол жасаудың мүмкіндігін шеберлікке төселген ақынның 7-8 буынды өлең түрін жалғыз жолға сиғызуы деуімізде негіз жоқ. 7-11 буын аралас келген тармақпен бірде 7, бірде 6, бірде 4 жолдан тұратын шумақ қалыпты қара өлең ырғаққа қамалмай, еркін құралған. Оның өлеңнің құрылысы да, мазмұны да дәлелдеп тұр. Яғни жоғарыдағы буын, тармақ шумақ сандарының өзі-ақ айқындап тұр.

Соссюрдің айтқанындай, М. Шахановтың жоғарыдағы өлеңінде сазды сарын мағынасы сөздердің дыбысталуына ғана емес, мағыналық сөйлемдердің бірдей дыбысталуына күрделеніп тұр. Мысалы, ортадағы екі шумақтағы

«Білім алып келсін дедік,
Жер, ел танып көрсін дедік».

Мағыналық жағынан бір-бірін толықтырып тұрған сөйлемдердің күрделі баяндауыштардың дыбысталуы бірдей. Контексте бір-ыңғайластық туып тұр.

Сандық жағынан сәл төмен мына бірыңғайластық сөйлемдер де, сол себепті өлеңде бірдей дыбысталады:

Ал, дәл айтсам, үш ұлым бар зерек әрі білімді,
Үшеуі де ғылым қуып назарға ерте ілінді.

«Білімді, ілінді» дыбысталуы бір болғанмен өзінің алдыда тұрған шумақтардағы біз келтірген мағыналас сөздерге қарсы мәндес.

Сонымен бірге барлығында шырқау шегіне көтеріледі. Субъект әрі кеңістік айқындала түседі. Я, үдемелі дамыту үлгісіндегі өлеңнің соңғы

жолы аса ұтымды шыққандықтан өлеңнің тұтас тынысын айқындап тұр. Ең алдымен контексте бұл сөйлемнің символдық мәні айрықша роль атқарады. Халқының үлкен болашағын аңсаған ақынның жүрек жарды арманын аңғарту қиын емес.

Оян, Данте, Фирдаусидің және Абайдың айбыны!
Бөгей алмау ғасырға сын бұл таскынгөй қайғыны.
Қол қусырып көнеміз бе,
Үнсіз жата береміз бе,
Робот-түйсік арқаланған,
Мейірімі тұл жарты адамдар
Жердің бетін түгел жаулап жеткенше?
Дөңбекшиді көңіл-ғалам,
Бүгін өлу жеңіл маған,
Осы рухсыз жеңістердің ертеңіне сенгенше...

Тіл қашан да ойдың көрінісі, ақын тілінде сол нәзік иірімдер, батыл ырғақтар ақын жаңашылдығымен сабақтас. Екіншіден, ұйқасты сөз ғана емес қосарланған тіркес, тұтас сөйлем құрап тұратын кездері болады [Абайға тән – Б. К.] Мысалы «көңіл – ғалам, жеңіл маған» тұтас тіркес әрі грамматикалық тұлғасы жағынан екі сөз табы. Ұйқас құрайтын сөздердің әр түрлі келуін В. Жирмунский тарихи жағынан кештеу пайда болған деп атап көрсетті [5 с. 292]. Бұған қарап ақын өлеңіндегі сөздің дыбысталуы жағынан үндес сөздер не грамматикалық бір тұлғадағы жеке сөздер ұйқас құрауға қатыспайды деп ойлауға болмайды. Он тармақтан тұратын өлеңнің қалған алты жолы кәдуілгі егіз ұйқаспен «деп» етістіктің қайталануы арқылы ұйқас құрайды. Ақын белгілі бір тәсілмен қалып қоймайды «Өркениеттің адасуы» поэмасында әр шумақтарда өлеңнің тілдік жанарын кеңітті, акустика-құраудан арылып, өлеңді ауыз екі сөйлеу тіліне жақындатты. Өзгеріске түсетін ендеше, фонетика ғана емес лексика да екен. Зерттеуші Д. Самайлотовтың «Ұйқас синтаксистік жолымен емес, морфологиялық жолмен ғана жасалады» – деуі сондықтан болуы керек.

«Слог – это единица низшей степени. Более крупной единицей является слово, еще более крупной – фраза» – дейді Б. Томашевский [6, 122 б.]. Ендеше, өлең табиғатындағы логикалық екпін түсетін сөз, әсіресе сөйлем ескерулері керек болар жоғарыдағы өлеңнің жаңаша интонациялық құрылымы жаңа ырғақтың тынысқа тең мүмкіндік тудыратыны белгілі. Мәселен, «Қол қусырып көнеміз бе, үнсіз жата береміз бе» дегенде өзгеше тыныс беріп тұр. Ендеше, алғашқы тармақтағы екпін қол «қусырып» сөзіне интонация түссе, ал логикалық екпін «бе» тіркесіне түсіп тұр. Сондықтан буынға негізделген қара өлең ырғағына келмейді, айрықша жігермен, сөздерге екпін түсіре оқуды талап етеді. Екінші жол буынға негізделгендіктен белгілі әуенмен оқуға көнеді. Үшінші жол қайтадан мағыналық екпінге ауысады. Бірақ өлеңнің

реті бір қалыпты емес, ойдың бітіуіне орай шарықтап, кейде бәсеңдей, бірде үдеп отырады. Сөйтіп толқын-толқын ырғақ, шумақ осылайша бір-бірімен байланысты тұтастық алады.

Жалпы алғанда М. Шаханов поэзиясының көркемдігі жоғары. Қазіргі таңда өзі қатарлы ақындардан озық тұрған, ойы орынды, тілі жүйрік ақындардың бірі. Ақын болғанда шыншыл ақын. Өзі өмір сүрген ортаның кем-кетігін, жаман әдеттерін көрсеткен ақын. Өлеңдерінің мазмұны бай, көрнекті, тіл ұстарту өнері қалыптасқан, қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар ақын. Шығармалары шет тілдерге аударылып әлем әдебиетінде өзіндік орнын қалыптастырды. Әйтсе де дейтұрғанмен ақын өлеңдерін өзге тілге аударғанда өзге тілге аударуда түрлі жіберілген қателіктер бой көрсетіп қалады.

Ақынның буын, тармақ, шумақ, ұйқас түрлері аудармада бір қатармен беріліп, кейбір өлшемдер азайып, буын өлшемдері мен ұйқастар жоғалып отырған. Бір тілден бір тілге аударғанда фонетикалық дыбыстардың өзгеріске ұшырауын ескере отырып, М. Шахановтың шығармаларының өзге тілдерге, соның ішінде ағылшын тіліне аударылуы біз үшін құрмет деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұмалиев, Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы : Мектеп, 1969. – 125 б.
- 2 Шаханов, М. Өркениеттің адасуы. – Алматы : Өлке, 1999
- 3 Кәрібаева, Б. Қара өлең және лирика (оқу құралы). – Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, Алматы, 2001. – 67 б.
- 4 «Ана тілі» журналы. – №9. – 2000.
- 5 Жирмунский, В. Теория стиха. Ленинград : «Сов. Писатель», 1975. – 292 б.
- 6 Томошевский, Б. В. Стих и язык. – Москва, 1959. – 122 б.

Материал 04.09.15 баспаға түсті.

G. T. Ersultanova, A. X. Seidullaeva

Фонетический эффект в поэзии М. Шаханова

Алматы-Менеджмент-Университет. г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 04.09.15.

G. T. Ersultanova, A. Kh. Seidullayeva

Phonetic effect in poetry of M. Shakhanov

Almaty Management University, Almaty.

Material received on 04.09.15.

В этой статье были обсуждены фонетические изменения слов, виды повторения звуков и семантическое отношение звуков.

Phonetic variation of the words, kinds of sound repetition and semantic relation of sounds are discussed in this article.

УДК 81.44.

Б. К. Жумабекова

к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СИСТЕМЫ И СРЕДЫ В ВЫСКАЗЫВАНИЯХ С СЕМАНТИКОЙ УГРОЗЫ

В данной статье рассматривается взаимодействие системы и среды в высказываниях с семантикой угрозы в сопоставительном аспекте (на примере казахского и немецкого языков).

Ключевые слова: семантика угрозы, речевая среда, высказывание, вербальные и невербальные средства экспликации, контекст.

В интерпретации семантики высказываний важную роль играет речевая среда. А. В. Бондарко, рассматривая взаимодействие системы и среды, трактует среду, как «...множество языковых (в части случаев также и внеязыковых) элементов, играющее по отношению к исходной системе роль окружения, во взаимодействии с которым оно выполняет свою функцию». И дальше «роль среды выполняют элементы контекста и речевой ситуации; к среде относятся лексические значения и лексико-грамматические разряды слов, влияющие на данную категорию, а также элементы «категориального окружения» – другие грамматические категории, взаимодействующие с категорией, рассматриваемой как исходная система» [1, с. 194-196].

Угроза – запугивание, обещание причинить кому-нибудь неприятность, зло [2, с. 734].

Доминантным средством выражения семантики угрозы является глагольная форма 2-го лица – центральная форма императивной парадигмы.

Атасы ауыр жүк көтерген адамиша алқынып бар дауысымен ақырды:

– Ұрып көр, төр көзді үйден орын тауып берейін! (Б. Нұржескеев)

В обеих частях данной полипредикативной конструкции употреблены императивные формы, эксплицирующие значение угрозы; в первой части она выражена деепричастием с суффиксом -ып и повелительной формой

от глагола *көрү*, а вторая часть – 1-ым лицом единственного числа. Здесь побудительное значение сопровождается семантикой последовательности действий.

Streng drohte sie mir mit dem Finger. – Sei ruhig. Fang nicht wieder davon an. (W. Dirie)

В данной речевой ситуации актуализаторами семантики угрозы в словах автора являются глагол *drohen*, значение которого явно эксплицирует семантику угрозы и паралингвистическое средство – помахивание пальцем. Р. К. Потапова, В. В. Потапов, исследуя паралингвистические средства в немецком языке, описывают паралингвизм, имеющий коннотативное значение угроза: указательный палец полусогнут, остальные прижаты к ладони, однократное движение рукой вперед – назад; указательный палец выпрямлен, ладонь повернута к говорящему, покачивание рукой от себя к себе [3, с. 131].

Артынан құда шығып: – Келерсің, бәлем, үйге! – деп жұдырығымды түйемін. (С. Мұратбеков)

Прагматическую установку угрозы эксплицируют будущее предположительное время, междометие *бәлем* и невербальное средство – помахивание кулаком в воздухе. Краткость высказывания подчеркивает высокую степень его категоричности.

Г. В. Колшанский объясняет использование неязыковых средств двумя причинами: избыточностью выбора вербальных средств и материальной конкретностью коммуникативного процесса. Ученый пишет: «... В принципе языковая система сама по себе всегда достаточна для того, чтобы внутренними средствами выразить любое мыслительное содержание, включая чувства, волеизъявления и различного рода эмоции. Однако возможная избыточность языка при полном вербальном раскрытии какого-либо содержания в естественных условиях снимается по разным причинам путем элиминирования чисто языковых средств и одновременного включения в коммуникацию экстралингвистических средств, подкрепляющих абсолютную однозначность конкретного речевого акта.

Снятие избыточности речевого высказывания, диктуемого определенными целями коммуникации, может быть доведено до такой степени, когда фактически разрушается словесная коммуникация. Именно в этих условиях паралингвистические средства и компенсируют недостающий минимум вербальной структуры высказывания» [4, с. 7].

– Ich werde dich verprügeln, und dann schau mal, ob dir das gefällt, – schrie sie und kam drohend auf mich zu. (W. Dirie)

Семантика угрозы заложена уже в содержании первой части высказывания и дополняется семантикой следствия во второй части. Важное место отводится в этой ситуации контексту: действиям говорящего (*schrie*,

kam auf mich zu), вводящее слово *drohend* усиливает данную прагматическую установку.

Семантику угрозы презентуют также сложноподчиненные предложения, в которых используются часто императивные формы глагола.

Повелительные формы употребляются в сложноподчиненном предложении, «где выполнение одной ситуации обуславливается выполнением другой, например, в условных и уступительных придаточных, обозначая теоретически допустимую ситуацию, при осуществлении которой реальной становится и ситуация, обозначаемая в главном предложении» [5, с. 48].

– Жуынып келмесең, төсекке жатқызбаймын. (F. Мүсірепов)

При невыполнении условия, вербализованности в придаточном предложении, может стать реальной ситуация угрозы, обозначенная в главном. Повелительная форма образована следующим образом: к основе глагола присоединяются суффикс отрицания -ба, суффикс будущего времени -й и личное окончание -мын.

– Wenn Sie uns nicht in Frieden lassen, knöpflich sie mir einzeln vor, – drohte Wolzow. (D. Noll)

Угроза, выраженная в данном сложноподчиненном предложении, подтверждается также словами автора, а именно – полнозначным глаголом *drohen*, семантика которого определяет данную прагматическую функцию высказывания. Адресат при этом находится в зависимом от адресанта положении. Побудительная семантика в сложноподчиненных предложениях в сопоставляемых языках дополняется семантикой условия.

– Әй, Жаман, енді тыныш жат, әйтпесе, басыңды да көмін тастаймын тұшықтырып. (С. Мұратбеков)

Holt sagte drohend: Du nimmst sofort das Bein weg, oder es setzt was! (D. Noll)

В обоих высказываниях в сопоставляемых языках угроза эксплицирована сложносочиненными предложениями: с противительными союзами *әйтпесе* и *oder*. Угроза, выраженная во второй части высказывания, становится реальной при невыполнении условия, высказанного в первом предложении. Здесь побудительное значение пересекается с кондициональным. Социальный статус говорящего выше статуса слушающего.

– So erfahren Sie denn, mein Herr, unser letztes Wort! Falls ihr Beauftragter mit der Störung einer öffentlichen Veranstaltung, wie eine Theatervorstellung es ist, nicht aufhört, sind wir entschlossen, die bewaffnete Macht gegen ihn zu Hilfe zu nehmen, – dabei entfernte er sich (der Advokat) weiter, rückwärts und eilig. (H. Mann)

В данной речевой ситуации угроза выражена двумя следующими друг за другом высказываниями. В реализации семантики угрозы в первом высказывании участвуют лексические средства: частица *denn*, презентующая уверенность говорящего в своей правоте; наречие *so* характерно для

ситуации, где прослеживается статусная дистанция между адресантом и адресатом. Вокатив *mein Herr* звучит в этой ситуации несколько иронично, адресат использует его, понимая свое явное преимущество. В сложноподчиненном предложении, где при невыполнении обозначаемого в условном придаточном, становится реальной ситуация, высказанная в главном предложении. При этом говорящий (адвокат) своим поведением дистанцируется от адресата, что актуализировано в словах автора. Речевая ситуация характеризуется еще и тем, что социальный статус говорящего выше статуса слушающего.

В работе Г. Е. Блинушовой рассмотрено взаимодействие вербальных и невербальных средств при реализации побудительных речевых действий. Как отмечает исследователь, побуждения связаны с невербальным действием адресата теснее, чем любой из других видов речевых действий, т.к. в большинстве случаев адресант побуждения ожидает невербальной реакции адресата. Описывая вербальные и невербальные средства выражения побуждения и особенности их взаимодействия, ученым выделяется также национально-культурный компонент в использовании кинем [6, с. 21].

Как мы видим, семантика угрозы выражается чаще всего сложными предложениями. «Специфика речевого акта угрозы состоит в том, что по форме это сложное предложение, в котором есть требование и обещание негативных последствий в случае невыполнения этого требования. Части сложного высказывания с угрозой семантически противопоставлены. Семантика второго элемента модели речевого акта угрозы всегда отрицательна, т.е. имеет знак «плохо» для адресата» [7, с. 73].

В данных высказываниях выражена угроза адресату с тем, чтобы не допустить определенного действия адресата. В прохибитивных предложениях каузируется неисполнение контролируемого действия, и они имеют значение запрета [5, с. 35].

Прагматическое воздействие данных предложений состоит в том, что неисполнение прескрипции будет иметь серьезные последствия для адресата (адресатов).

Каждое из приведенных выше высказываний имеет свою специфику, «... определяемую социальным статусом коммуникантов и их прагматическими установками, временной соотнесенностью предписаний с вербальными и другими действиями адресата» [8, с. 76].

Таким образом, семантика угрозы в казахском и немецком языках выражается сходными средствами выражения. Доминантным средством являются высказывания с эталонной формой 2-го лица повелительного наклонения. Семантика угрозы представлена также формами глагола-сказуемого в форме настоящего и будущего времени изъявительного наклонения; сложноподчиненные предложения с придаточными условия

и уступки, сложносочиненные предложения с сочинительными союзами. Речевая среда (контекст и речевая ситуация) использована в качестве фона функционального описания языковых средств выражения угрозы.

Различия заключаются в том, что в средствах экспликации семантики угрозы немецкого языка представлены такие конструкции, как модальные глаголы **müssen, sollen** в сочетании с инфинитивом смыслового глагола; односоставные предложения, выраженные инфинитивом, партицип 2; глагол-сказуемое в пассив настоящего времени; смысловый глагол в инфинитиве; псевдопридаточные предложения, что является следствием грамматических особенностей языков. Высказывания с семантикой угрозы сопровождаются побудительной интонацией.

Актуализаторами семантики угрозы выступают контекст, речевая ситуация, вводные слова *drohend, drohen*, невербальные действия адресанта.

Средства экспликации угрозы в сопоставляемых языках очень многообразны и могут быть как вербальными, так и невербальными. В рассмотренных выше высказываниях семантика угрозы пересекается со значениями требования, в то же время сопровождается значением негативного для адресата результата при невыполнении поставленных адресантом условий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Бондарко, А. В.** Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка. Языки славянской культуры. – М., 2002. – 736 с.
- 2 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. – М., 1999. – Т. 1. – 924 с.
- 3 **Потапова, Р. К., Потапов, В. В.** Язык, речь, личность. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 986 с.
- 4 **Колшанский, Г. В.** Паралингвистика. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 96 с.
- 5 **Груздева, Е. Ю.** Типология императивных конструкций. – СПб. «Наука» : С. – Петербургское отделение, 1992. – 304 с.
- 6 **Блинушова, Г. Е.** Взаимодействие вербальных и невербальных факторов при реализации побуждения в современном немецком языке. АКД на соискание уч. степени к.ф.н. – М., 1994. – 21 с.
- 7 **Ерофеева, Е. В.** Прямые и косвенные способы выражения речевого акта угрозы во французском языке //Филологические науки. – 1997. – № 3, С. 73-79.
- 8 **Матезиус, В.** О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. М. : Прогресс, 1967. – 226 с.

Б. К. Жұмабекова

Сөйлеудегі жүйе мен ортаның бірлескен іс-әрекетіндегі семантикалық қауіптер

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 10.08.15 баспаға түсті.

B. K. Zhumabekova

The interaction between the system and the environment in the expressions of the semantics of the threat

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 10.08.15.

Мақалада сөйлеудегі жүйе мен ортаның бірлескен іс-әрекетіндегі семантикалық қауіптер арқылы салғастырмалы аспектісі негізінде қарастырылады (қазақ және неміс тіліндегі мысалдар арқылы).

This article considers the interaction between the system and the environment in the expressions of the semantics of the threat in comparative aspect (on the examples of the Kazakh and German languages).

УДК 821.0:512.122 (075.8)

Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

¹д.ф.н., профессор; ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ПОНЯТИЯ «ДВЕРЬ», «ЗЕРКАЛО», «МОРЕ», «НИТЬ», «КЛЮЧ», «БЕЛЫЙ» В СТИХОТВОРЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА

В данной статье рассматриваются такие понятия как «дверь», «зеркало», «море», «нить», «ключ», «белый» в стихотворениях Машхура Жусипа.

Ключевые слова: тюркская поэзия, лирический герой, индивидуальный стиль, метонимия.

В целом, в тюркской поэзии наблюдается тенденция к расширению значения слова, усиления выразительности мысли путем использования

какого-нибудь определенного эквивалента. Это присуще и эквиваленту «дверь» («есік»):

1. Тірілерді баққан ажал – бір есік,
Түбі бәрің бұл есікке кіресің!
Юсуф Баласағуни – XI в. [с. 67, 147, 186].
2. Ырза болып, Елік жиі шақырды,
Құты тасып, бақ есігі ашылды.
Там же.
3. Ғашық есігін Мәулім ашты маған сыйлы,
Топырақ қылып, әзір бол деп мойнымды иді.
Кожә Ахмет Яссауи – XIII в. [с. 60, 18, 83].
4. Тариқаттың сарайында тайрандадым,
Хақиқаттың есігін аштым, достар.
Там же.
5. Махаббаттыңның есігін мен бірінші аштым,
Сондықтан да есігіңнің тұтқасында сақина секілдімін.
Хорезми – XIV в. [1, с. 109].
6. Двери в мир открыла песня для тебя.
Песня провожает в землю прах, скорбя.
Абай – XIX в. [2, с. 93].
(«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен»).
7. Қолы ашық бұл дүниеде мырзаларға
Ұжмақтан періштелер есік ашар.
Машхур Жусип [3].
8. Жолаушы жатқан өгіп, бұл бір – тесік,
Шығады мыңнан біреу тауып есік.
Біле алмай қайсысынан шығарымды,
Болып тұр мұны айтудан тілім тесік.
Там же.

В самом начале слово «дверь» («есік») употребляется в своем основном значении, во втором примере, сочетаясь с отвлеченным понятием «счастье, удача» («бақ»), приобретает переносное значение, тем самым, расширяется значение данного слова. В третьем и четвертом отрывках, сочетаясь с другими отвлеченными понятиями, слово приобретает эмоциональную окрашенность. В подтверждение тому – выражения «двери любви» («ғашық есігін»), «двери истины» («хақиқаттың есігін»). У Хорезми благодаря сочетанию слова «дверь» с отвлеченным понятием «любовь» («махаббат») расширяется значение анализируемого слова, тем самым, расширяются возможности человека. Абай и Машхур Жусип продолжали эти традиции, придавая художественной литературе особую выразительность.

Машхур Жусип успешно продолжал традиции Хорезми в использовании образа «зеркало» «айна»:

Сүйіктімнің жүзін көргенде,
«О, жанымның айнасы» - деймін.
Хорезми – XIV в. [1, с. 115].

1. Биязы сөзі жатық, майда болар,
Кеудесі – көңілі зерек – айна болар.
Асылдың асыл затын тануменен,
Өзінде жақсы құлық пайда болар.
Машхур Жусип [4].

2. Айна қыл өзінді - өзің түзетуге,
Бұ жүрген жақсы, жаман көп адамды.
Там же.

Как мы видим, в творчестве Хорезми сочетание отвлеченного понятия «душа» («жан») с образом зеркала служит для выражения внутренних чувств лирического героя. Что касается Машхур Жусипа, в первом примере настроение героя подобно зеркалу, что определяет возможности познания истины. В последнем отрывке человек, по мнению акына, чтобы избавиться от своих недостатков, должен представить себя в качестве зеркала. Благодаря этому усиливается сила воздействия произведения на читателя.

Обращает внимание на созвучие Юсуфа Баласагуни и казахских акынов XVI-XIX вв. в использовании образа «море» («теңіз»):

1. Как море, душа человека бездонна,
В ней жемчуг познания лежит потаенно
Юсуф Баласагуни – XI в. [с. 67, 69, 134].

(«Кісі көңілі-түпсіз теңіз, ойласаң,
Білім – інжу, түбінде – анық, қойма сан»).

2. Білімділік – шым бүркеген бір теңіз,
Бұрқырар су, аяқ басып жүрсеңіз.
Там же.

3. Темір еді ханымыз,
Теңіз еді халқымыз
Тебірлерге қалғанда
Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз.

Шалкииз Тиленшиулы – XV-XVI вв. [5, с. 76].

4. Сердце – море, а радость его – жемчуга.
Жизнь для сердца, без радости – не дорога!
Море сердца становится морем печали,
Гаснет пламя в глубинах и глохнут его берега.
Абай – XIX в. [2, с. 306].

(«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас»).

5. Қуандық, Сүйіндік пен егіз еді,
Ақылға – Мұса – Арғынның теңізі еді.
Машхур Жусип [6, с. 298].

Итак, в первых двух отрывках конкретное понятие «море» («теңіз») использовано акыном для раскрытия образованности человека, его души. В третьем примере анализируемое слово используется в значении множественности. В творчестве Абая данный образ показывает глубину и разнообразие человеческих чувств. У Машхур Жусипа этот образ выражает мудрость того или иного деятеля.

В творчестве Юсуфа Баласагуни в качестве связующего элемента чувств используется образ нити («жіп»). Что касается Машхур Жусипа, то в его творчестве нить разрывает чувства. Эти явления свидетельствуют о разнообразии художественно-выразительных средств в литературе, о преемственности традиций:

Кешірдім де, жалғадым сөз – жібімді,
Айтқын – неге теріс бурдың жүзіңді?
Юсуф Баласагуни – XI в. [7, с. 107]

1. Қайрат қыл, жалқаулықтың жібін үзіп,
Көрген жан түңілмесін күдер үзіп.
Машхур Жусип [с. 23, 94, 131].

2. Дүние үшін бірін-бірі көрмей безіп,
Ағайын – татулықтың жібін үзіп.
Там же.

Говоря о расширении значения слова, его силе воздействия на читателя, следует обратить внимание на сочетание слова «ключ» («кілт») с отвлеченными понятиями «радость» («шаттық»), «слово» («сөз»):

1. Айран-асыр, тамаша, аң-таң қалдық,
Тіл-кілт, сөз-асыл тас, кеуде-сандық.
Машхур Жусип [6, с. 223].

2. Шат болсаң, шаттықтың да кілтін ашар,
Өлген үміт тіріліп, өрге басар.
Там же [6, с. 271].

3. Пайғамбар қиын сөздің кілтін ашты,
Шат болып періштелер таңырқасты.
Там же [6, с. 297].

4. Жел сөздің тұнып жатқан кілтін аштым,
Әр түрлі тоқтау айтып, көңілін бастым.

Бұрынғыдан, соңғыдан түк қалдырмай,
Уатып, жұбату ғой менің қастым.

Там же [с. 223, 231].

Для чего служат все эти образы? Нельзя определить индивидуальный стиль акына, не сравнив сферу применения слова с богатой традицией, не раскрыв его образного выражения. Акыны использовали образные выражения, которые встречались в творчестве акынов, живших до них. Это раскрывает возможности для продолжения традиций, расширения научных поисков. В результате этого мы можем разносторонне выявить индивидуальный стиль того или иного акына, в нашем случае, - Машхур Жусипа. Для полного определения индивидуального стиля акына нельзя ограничиваться анализом эпитета, сравнения, метафоры, требуется специальное исследование расширения сферы использования метонимии. В этом контексте важна точка зрения Б. Хасанова: Одно из значений слова «белый» («ақ») образовано на основе метафоризации цвета. Это – собирательное обозначение продуктов из молока, таких, как айран, шубат, кумыз. «...Мал семілер, ақ пенен ас көбейер, //Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.» (Абай) [с. 82, 35]. Эта точка зрения Б. Хасанова свидетельствует о хозяйственной жизнедеятельности казахского народа. Этим объясняется частое применение слова «белый» (ақ). Обращаем внимание на уместное использование анализируемого слова в качестве метонимии:

Тура жүр де, зұлымдықты жебеме,
Қараны – аққа, қараға – ақты теңеме!
Юсуф Баласағуни – XI в. [7, с. 172].

1. Ақты кара қылғандар: ол тамұкка түседі
Кожа Ахмет Яссауи XIII в. [8, с. 86].

2. Ынсапсызға не керек,
Істің ақ пен қарасы.

Абай – XIX в. [2, с. 73].

3. Мал семілер, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.
[2, с. 156].

4. Бір туар тірі болса күн мен айы,
Болысар анық аққа бір құдайы.
Машхур Жусип [9, с. 76].

5. Ақыл-ақ: кіршіге жоқ, ашу – күйе,
Сақтауға күйелемей, керек ие.
Аққа күйе жұққан соң, оңбағаны,
Онан соң таусылмайды күйе-күйе.
[9, с. 203].

Использование метонимии «светлый» («ақ») направлено на мысль «Путь Всевышнего – путь праведный» («Алла жолы – ақ, әділ»). Следовательно, говоря о стиле Машхур Жусипа, о своеобразии словоупотребления им, следует отметить, что тот или иной образ используется не для уточнения какого-либо понятия, а для наставления человека на путь истинный.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Хорезми. Оғыз-наме. Мұхаббат – наме. – Алматы : Ғылым, 1986. – 208 б.
- 2 Абай. Шығ., – 1-том. – Алматы : Ғылым, 1977. – 454 б.
- 3 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – Б. 211 б. және 2-том. – Б. 17.
- 4 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. - Павлодар : ЭКО, 2003. – Б. 156 және 4-том, 2004. – Б. 118.
- 5 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы : Ғылым, 1982. – 240 б.
- 6 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – 436 б.
- 7 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы : Жазушы, 1986. – 616 б. (Ауд. А. Егеубаев).
- 8 Қожа Ахмет Иассауи. Диуани Хикмет. – Алматы : Мұратас, 1993. – 262 б.
- 9 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 4-том. – Павлодар : ЭКО, 2004. – 535 б.

Материал поступил в редакцию 20.07.15.

Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «есік», «айна», «теңіз», «жіп», «кілт», «ақ» ұғымдары

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 20.07.15 баспаға түсті.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

The concept of “door”, “mirror”, “sea”, “thread”, “key”, “white” in the poems of Mashkhur Zhusip

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 20.07.15.

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «есік», «айна», «теңіз», «жіп», «кілт», «ақ» ұғымдары жан-жақты қарастырылады.

This article discusses the concepts such as “door”, “mirror”, “sea”, “thread”, “key”, “white” in the poems of Mashkhur Zhusip.

УДК 821.0:512.122 (075.8)

Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

¹д.ф.н., профессор; ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ПОНЯТИЯ «ХОРОШИЙ», «НЕВЕЖЕСТВЕННЫЙ», «СКАКУН», «ЗАБЛУДИТЬСЯ, ЗАБРЕСТИ», «СПАТЬ», «ПРОСНУТЬСЯ» В СТИХОТВОРЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА

В данной статье рассматриваются такие понятия как «хороший», «невежественный», «скакун», «заблудиться, забрести», «спать», «проснуться» в стихотворениях Машхура Жусипа.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, тюркские акыны, стиливое своеобразие, идея.

На первый взгляд кажется, что акыны, жившие и творившие до Машхур Жусипа, использовали эквивалент «хороший» («жақсы») для положительной характеристики человека. Однако, если проведем связь между значением этого слова и главной идеей произведения, с индивидуальным стилем акына, то мы заметим, что в произведениях ведущую позицию занимает мысль «Праведный путь Всевышнего» («Алланың ақ жолы»):

1. Хорошие люди – гора, куда не взлетает сова,
Умрут – но хорошие их остаются слова.
А людям плохим – так я думать привык –
Самим же во вред их болтливый язык.
(«Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке»).

Шалкииз Тиленшиулы – XV-XVI в. [1, с. 79-80].

2. Жақсысы кеткен ауылдың
Артынан жақсы шықпаса,
Өртеніп кеткен жермен тең.
Ахтамберди Сарыулы – XVIII в. [1, с. 100].
3. Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,

Жарамды бір теріге алғасыз.

Махамбет Утемисов – XIX [2, с. 33].

4. Жақсылар өтіп кетті бұрын бізден,
Біз адастық жақсылар салған ізден.
Ешкімге өкпе қылу дұрыс емес,
Не берсе, берді Құдай, пейілімізден!
Машхур Жусип [3, с. 180].

5. Ниетің болу керек хаққа дұрыс,
Өркіммен жасай берме жанжал ұрыс,
Зынданда жалғыз жатқан сен емессің,
Өр түрлі жақсылар бар қылған қоныс.
[3, с. 222].

6. Жуандар жіңішкерді болып қылдай,
Жақсыға – күн, жаманға – дәл бір жылдай!
[4, с. 70].

7. Жігіттер, жақсы қайда үлгі шашқан
Жүдеген мұңлылардың көңілін ашқан?!
[5, с. 4].

8. Шын жақсы ішкі өнерін жасырмаса,
Халқынан бойын биік асырмаса.
[5, с. 25].

9. Жаз өтіп, қыркүйекте болады күз,
Жақсыға осындайда ереді сөз.
[5, с. 111].

В творчестве Машхур Жусипа употребление слова «хороший» в качестве метонимии не ограничивается лишь положительной коннотацией, в последних трех примерах мы наблюдаем подчинение оценки человека идее «Праведный путь Всевышнего» («Алланың ақ жолы»), то есть наблюдается направляющая сила индивидуального стиля акына.

Известно, что слову «хороший» («жақсы») противопоставляется слово «плохой» («жаман»), в то время как слову «образованный» («білімді») – «необразованный» («білімсіз»), «невежественный» («надан»). Говоря о мусульманской религии, следует отметить, что тюркские акыны использовали эквивалент «невежественный» не как показатель незнания тайн природы, а как показатель недостаточности познания Всевышнего:

1. И все, что на свете любезно науке,
Невежде лишь повод для брани и скуки.
Юсуф Баласагуни – XI в. [6, с. 68].
(«Білімсіздер блімдіге жау болды,
Надандардың аңсағаны дау болды»).

2. Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса, тозақ та одан қашар.
Кожа Ахмет Яссауи – XIII в. [7, с. 46].
3. Мастерство и правда – в этом цель певца,
Чтоб раскрыть не только очи, но сердца,
Дать примеры юным, просветить невежд,
Даже нет в мыслях – забавлять глупца!
Абай Кунанбаев – XIX в. [8, с. 94].
(«Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпак,
Наданның көзін қойып, көңлін ашпак»).
4. Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
[8, с. 176].
5. Наданның өз басына қылған ісін
Қылмайды ақылды адам дұшпанына!
Машхур Жусип [5, с. 116].

Образы, которые нашли применение в творчестве Машхур Жусипа и акынов, живших до него, имели национально-своеобразную окраску. Одним из показателей этого является слово «скакун» («жүйрік»):

- Түменді бұзған ер де бар,
Суын түсті жүйрік бар
Суырылып шабар батыр бар.
Естерекулы ер Шобан – XVII в. [1, с. 89].
1. Жүйрікті елде көрдім топтан шыққан,
Бәйгеден келеді екен талмай шапқан.
Шал Қулекеулы – XVIII в. [1, с. 166].
2. Хикаят сөз бастайын әуел бастан,
Бұл күнде жүйрік қайда таптан асқан?!
Машхур Жусип [4, с. 19].
3. Аруақты шақыртатын жерлер келсе,
Тілектес жүйріктерде шабыс болсын!
[5, с. 17].
4. Төренің жүзін көріп зиаратқа
Жүйрігі Сүйіндіктің қадам басқан.
[4, с. 221].

Рассматривая стиливое своеобразие произведений Машхур Жусипа, мы изучали особенности использования им эпитета, метафоры, сравнения, метонимии и пришли к выводу, что все они характеризуют благие деяния человека во имя Всевышнего. Одним из средств выражения национального своеобразия в творчестве Машхур Жусипа является олицетворение. К примеру, слово «заблудиться, забрести» используется для того, чтобы

показать хозяйственную деятельность казахского народа: казахи верхом на лошадях пасли скот и т.д. Следовательно, перед нами национальный образ. Однако анализируемое слово используется не только в прямом значении, но и в значении «сбиваться с пути, ошибаться»:

1. Халайыққа жарық берер жарасып,
Жол көрсетер кейі[н] кетсең адасып.
Юсуф Баласагуни - XI в. [6, с. 61].
2. Сөз сөйлеген жаңылар һәм адасар,
Есті естісе, түзеп – оңдап қарасар.
[6, с. 69].
3. Төрт жасымда Хақ Мұстапа берді хұрма,
Жол көрсеттім, адасқанды салдым жолға.
Кожа Ахмет Яссауи – XIII в. [7, с. 22].
4. Зар жылаңыз, зар еңіреңіз рахым келсін,
Адассаңыз рахымы түсіп жолға салсын.
[7, с. 65].
5. Мағрипаттың майданында адасқандар.
Күндіз-түні көзінің жасын көлдей қылар.
[7, с. 107].
6. На разных дорогах враги и родня
Обманным своим предавали меня.
Абай Кунанбаев – XIX в. [8, с. 55].
(« Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн арамның сөзін ұқпақ»).
7. Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық –
Бозбастық,
Адастық.
Там же [8, с. 163].
8. Сколько можно тебе бездорожьем брести?!
Твоя правда – на торном широком пути.
Там же [8, с. 219].
(«Адасып алаңдама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай»).
9. Адасып қалды жұртың бассыз қойдай,
Дүниеге кете бардың көңіл қоймай.
Болжалсыз ажал – тағдыр келіп қалып,
Шарапат дуаңызға қалдық тоймай.
Машхур Жусип [3, с. 233].

10. Жалғанда әрбір түрлі қылған істің,
Адасар: оң – терісін пенде білмей.
Там же [4, с. 6].
11. Жылқыша изеп басын, ақылдасқан,
Біреудің адасуын біреу қоттап.
Там же [5, с. 5].
12. Қылады әркім мазак ғылым жоқтан,
Надандар адасуда білім жоқтан.
Там же [5, с. 18].
13. Жұрт білді оқуға үйір – шүйірімді,
Таяндым бала күннен бүйірімді.
Адасып құлынымда туған жұрттан,
Сонан соң таба алмадым үйірімді.
Там же [5, с. 206].

Примеры со словом «заблудиться, забрести» («адасу») представляют собой образцы олицетворения. Безусловно, речь идет не о том, что герои заблудились на природе, а о том, как лирический герой сбивается с правильного пути. Следовательно, анализируемое нами слово употреблено в переносном значении. Акыны, тем самым, наставляют своих героев на путь истинный – путь Всевышнего. Встать на путь праведный – главная идея в творчестве акынов. Особенность творчества Машхур Жусипа заключается в развитии данной идеи. В конце XIX – начале XX вв. в мусульманских странах, которые находились в подчинении России, преследовались акыны, общественные деятели, поддерживающие исламскую религию. Это послужило поводом для того, что в произведениях Машхур Жусипа лирический герой находится в состоянии печали, отчаяния. Вначале проанализируем слово «спать» («ұйықтау»): лирический герой очень пассивен, он не ищет праведного пути, не борется, не стремится, все время бездействует и, конечно же, его все время ждут неудачи.

Қатты ұйқыда бақытым қанша жатқай,

Кездесу шығысында таң да атқай.

Хорезми – XIV в. [9, с. 97].

1. Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Абай Кунанбаев – XIX в. [8, с. 254].
2. Көпке дейін қалдық ұйықтап, ойланып, көз ашайық,
Ояна сап, өнер-білім өріне қадам басайық.
Габдолла Токай – 1905 г. [10, с. 31].
3. Оянбас сұм жүрегім ұйықтап жатқан,
Күнәға мұңлық басым күнде батқан.
Өткіздім ұзын түнді ұйқыменен.

Малдай боп бауыздалмай арам қатқан.

Машхур Жусип [3, с. 127].

4. Өмірімде ұйықтап өттім, болмай ояу,
Көп артық жаман аттан – жүрген жаяу.
Кісіге күтіп кимес киім болып,
Өң берген неше түрлі кетті бояу.
Там же [3, с. 133].

В слове «спать» («ұйықтау») иносказательно выражается равнодушие героя к жизни: он не борется за справедливость, не стремится встать на путь праведный. Слово «проснуться» («ояну»), напротив, выражает борьбу за справедливость, поиск истинного пути. Это свидетельствует о том, что литературное направление, в котором творили тюркские акыны, индивидуальный стиль Машхур Жусипа нельзя рассматривать обособленно, они связаны с требованием времени, национально-освободительной идеей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы : Ғылым, 1982. – 240 б.
- 2 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003.
- 3 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – 436 б.
- 4 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 2-том. – Павлодар : ЭКО, 2003. – 384 б.
- 5 Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 4-том. – Павлодар : ЭКО, 2004. – 535 б.
- 6 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы : Жазушы, 1986. – 616 б. (Ауд. А. Егеубаев).
- 7 Қожа Ахмет Иассауи. Диуани Хикмет. – Алматы : Мұратас, 1993. – 262 б.
- 8 Абай. Шығ., 1-том. – Алматы : Ғылым, 1977. – 454 б.
- 9 Хорезми. Оғыз-наме. Мұхаббат – наме. – Алматы : Ғылым, 1986. – 208 б.
- 10 Габдолла Токай. Көңіл жұлдызы. – Алматы : Жазушы, 1986. – 180 б. (Ауд. Төкен Әбдірахманов).

Материал поступил в редакцию 20.07.15.

Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «жақсы», «надан», «жүйрік», «адасу», «ұйықтау», «ояну» ұғымдары

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 20.07.15 баспаға түсті.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

The concepts of “good”, “ignorant”, “fast”, “get lost, wander,” “sleep”, “wake up” in the poems of Mashkhur Zhusip

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 20.07.15.

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «жақсы», «надан», «жүйрік», «адасу», «ұйықтау», «ояну» ұғымдары жан-жақты қарастырылады.

This article discusses such concepts as “good”, “ignorant”, “fast”, “get lost, wander;” “sleep”, “wake up” in the poems of Mashkhur Zhusip.

ӘОЖ 8 82.151.212.2

А. Ф. Зейнулина

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ

ИЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ МЕН ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ СУРЕТТЕЛУ КӨРКЕМДІГІ

Аталмыш мақалада Илияс Есенберлин романдарындағы қазақ хандығының дәуірлеу кезеңдері мен тарихи тұлғалардың бейнелену көркемдігі туралы қарастырылады. Жазушының авторлық идеясы мен шығармашылық көркемдік әлеміне талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: тарихи роман, қазақ хандығы, көркемдік әдіс, авторлық идея, тарихи тұлға, роман – хроника.

Әдебиет әлемінде тарихи дәуірлер мен оқиғаларды көркем бейнелеп елестеткен шығармалар шоғыры аз емес. Бұл ретте А. Толстойдың, М. Әуезовтің, М. Айбектің, В. Шишковтың, В. Янның, Д. Демирчянның, Қ. Гамсахурдианың, Ш. Айтматовтың т.б. шығармаларын атап кетсек орынды болар. Осы топтағы туындылардың молдығы және бір-бірінен өзгешелігі соншалық – олардың өзі тарихи жанрдың түрлі тарамдарын құрайды. Мәселен, тарихи проза жанрының ішінен тарихи роман, тарихи -биографиялық роман, тарихи-революциялық роман, роман-хроника, тарихи-ұлттық роман деген сияқты салалармен қарастырылатыны белгілі.

Бұлардың бәріне ортақ ұқсас сипаттар да, материал мен авторлық идеяның аңғарына байланысты елеулі ерекшеліктері де болады. Шығарма талдағанда тарихи жанрдың өз ішіндегі айырмашылықтарды елемей, бір ғана өлшеммен жалпылама қарау шындықты ашуға көмектеспейді. Оған тарихи факті, дәлелдемелер қажет және ол шындыққа сай болғанымен ерекшеленеді. Осы заңдылықты қатаң сақтаған, тарихи үрдіс шежіресін жетік білген талантты жазушымыз – Илияс Есенберлин. Ол тарих шындығын кез келген уақыт мүддесіне қарамай, тек ұлт болмысының тарихи шындығын жаза білген ақиқатшыл қаламгер. Ол сол үшін де сөздің семсеріне ілікті, қоғамның қуғын – сүргініне ұшырады.

Әдеби, оқырман жұртшылықтың назарын аударған жазушы Илияс Есенберлиннің тарихи шығармалары «Алмас қылыш» (1971) романы І. Есенберлин қаламынан кейінгі жылдары туған «Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар», «Қаһар», «Алтын құс» тәрізді романдар көтерген тың мәселелерімен де, көрсеткен адам тұлғаларымен де қызығалықты, елеулі шығармалар екені әркімге аян. Бұл шығармалары арқылы жазушы тарихи тақырыпты игеру жөнінде батыл жаңашылдық көрсетті. Аз жылда тақырыбы, проблемасы түрлі-түрлі оншақты роман жариялау фактісінің өзі І. Есенберлиннің шығармашылық қуатының мықты мен жазушылық тынысының кең екендігін көрсетті.

І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романы көне тарихтың көмескі тұстарын қайта жаңғырта көрсетуге арналған. Романның оқиғалық негізіне сонау XV ғасырдағы біртұтас қазақ хандығын құру жолындағы әрекет, күрестер, кейіпкерлер ретінде аты тарихқа белгілі хандар, ақын, жыраулар, қарапайым халық өкілдері алынуы бұл шығармаға деген заңды қызығу тудырады. Өйткені әдебиетіміз қанша өсіп, дамығанымен, бізде соңғы кезге дейін XIX ғасырдан ілгерідегі оқиғалар мүлде дерлік суреттелген емес. Мұндай жағдайда халық тарихындағы аса жауапты, ұрымтал тұстарды тұңғыш рет таныстырған шығармаларға әділдік пен ықыласымыз да айрықша болуға тиіс.

Қазақ ұлтының адамзаттық рухани қазынасына қосқан үлесін танып білуді өзіне парыз санауы қажет, себебі тарихын білмеген ел мәдениетті ел болып саналмайтынын жақсы түсінуіміз қажет. Тарихқа деген көзқарастан адамның білімділігі мен надандық парқы ажыратылады деп ертедегі даналар бекер ескертпеген болса керек.

«Алмас қылыш» романы — тарихтың аса қызық та ғибратты бір дәуірін көркемдікпен танытуға негіз болған кең ауқымды шығарма. Шығарманы дәл осылай бағалаған филология ғылымының докторы Мырзабек Дүйсеновтің «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған мақаласын және басқа көптеген әдебиеттанушылардың пікірлері, І. Есенберлиннің шығармаларының көркемдік палитрасын кеңейте түседі.

Біздің ойымызша, І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романының жұртшылық үшін ең маңызды жері – Өзге мамандар түгіл тарихшылардың өзі де әлі күнге дейін жете зерттеп болмаған кезең – XV ғасыр оқиғаларын роман-хроника түрінде тұңғыш рет жүйелі өріп, аса көп керекті мағлұмат бере алатындығында. Қалың оқырман бұл кезге дейін XV ғасырда Жәнібек пен Керей бастаған қазақ рулары Сарысу, Шу, Талас өзендерінің алқабында, Мойынқұм бойында алғаш рет қазақ хандығын құрды деген қысқа деректен басқа деректі біле бермейді. «Алмас қылыш» тарих кітаптарында жазылған өте аз тұжырымдардың тасасында қаншама хикмет жатқанын даңқты, тарихқа белгісіз оқиғалардың хронологиялық ізіне түсе отырып, кеңінен баян етеді. Бұл шығарманың ақиқаты түрлі кітаптар, қолжазбалар, шежірелер арасында шашырап жатқан анық фактілерден құралғандықтан және оқиғалардың жылнамасы сақталғандықтан, мұны роман-хроника депте атасақ, дау туғызбайтын сияқты. Дәл осындай жанр, форма әдебиетте өмір сүруге, орнығуға сөзсіз мүмкіндігі бар. Жанрдың келбетін тек автордың субъективтік ниеті белгілей бермейтін, кейде объективтік материал өзіне сай форма іздететінін көреміз. Егер «Алмас қылыштың» осындай жанрлық анықтамасымен келіссек, шығармаға да сол жанрдың талабымен қарау керек сияқты.

Тарихи шығармаларды талдау кезінде «Алмас қылыш» туралы жазылған кейбір мақалаларда романның жазылу болмысы ескерілмей жүргені байқалады. Үлкен әлеуметтік-психологиялық романдарға қойылатын шартпен қарап, «Алмас қылыштан» өзіне тән емес қасиеттер іздеу ақиқатқа жеткізбейді. Шығарманың жетістігін де, кемшілігін де жанрдың ішкі заңдылықтары тұрғысынан зерттеген жөн. Роман-хроникада тарихи оқиғалардың тізбегі күрделі орын алуы табиғи. Мұнда жеке қаһарманның жай-күйін бастан-аяқ түгелдеп айтып шығу бірден-бір шарт бола бермейді. Тарихи оқиғалардың ағынын белгілі адамдар, топтар өмірімен табиғи бірлікте әңгімелей білу, сол арқылы әрі тарих, әрі шығарма міндетін «қатар» алып бару бұл жанрдың ерекшелігі болып саналуы керек. І. Есенберлин, біздің түсінігімізше, осы талап деңгейінде өз міндет – мақсатын орындай білген қаламгер. Автор бұл шығармасында тарихшылық пен беллетристікті әдемі ұштастыра алған. Жанр жағынан алып қарағанда да «Алмас қылыш» әдебиетімізге өз нақышымен қосылған жаңа роман, жазушылық үрдісте жаңа позиция деп тануымыз қажет.

Романда Дешті Қыпшақтың қаһарлы ханы Әбілхайырдың қарауында келген қазақ руларының жеке қазақ хандығы қол астына топталу процесі, бұл құбылыстың себебі, мен салдары, бір жағы Әбілхайыр, екінші жағы Жәнібек, Қерейлердің тақ пен тәж үшін таласы, өздерінің мансаптары үшін халық бұқарасын пайдалану тәсілдері, хан ордасындағы шытырман қайшылықтар, алдау мен зорлықтар тізбегі романның екі бөлімінде толық кең баяндалған. Осы тарихи шығарманың бірінші бөлімінде Әбілхайыр ұлысының екіге

бөліну жағдайын көрсетуге арналса, екінші бөлімінде жаңа қонысты мекен еткен қазақ хандығының ішкі-сыртқы жауларымен кескілескен күрес үстінде шынығып, ширау процесі, бұл жолдағы қыруар кедергілер мен қиындықтар көрсетілген.

Міне, мұның өзі Ілияс Есенберлин шығармаларының шындық пен деректіліктілігінің дәлелелі үндестігін байқаймыз.

Аталмыш романда қадау болған басты идея – қазақ руларының бірлесу, бір хандық шеңберінде ынтымақ құру. Жазушы тарихи фактілерге берік сүйене отырып, мұндай бірліктің аса қатал өмір сынында, өлім мен өмір кезек алмасқан алмағайып, аласапыран ауыр жағдайда жүзеге асқанын, қазақтың жеке хандығын орнатқан күштер кім, сатылғыш, дүниеқоңыз дұшпандар бейнесі мен олардың мінез – құлқын психологиялық тұрғыда терең суреттейді. Ұлт тарихының көп мәселелерінен бейхабар оқырман үшін мұндай мағлұмат өте қажет, келешекте де қажет бола бермек. Бұл айтылғандар тарихи шығарманың танытқыштық мәні зор екенін дәлелдей түссе керек. Сонау XV ғасыр оқиғаларын, оның алдындағы бірнеше жүз жылдық Шыңғыс хан әулетіне қатысты дерегін бір шығарма көлеміне сыйғызып айту оңай шаруа емес. Автор, әлбетте, сол замаң шындығын түрлі дәрежеде жазып кеткен бұрынғы-соңғы шежірешілердің мағлұматына сүйенген. Шығыстың, батыстың бұл тақырыпқа қатысты көп кітаптарын қарап шығу, орыстың, қазақтың шежірелерін ақтару, қазіргі тарихшылардың ізденістерін есепке алу көп уақыт пен қажырды керек ететін жұмыстар. Ілияс Есенберлин бұл жолда да өзінің жазушылық талантын ерекше таныта алған.

Романда ортақ қаһармандар ретінде хан, сұлтандар жүретіні рас. Бірақ бұған қарап ел билеушілері бірыңғай дәріптелген деуге әсте болмайды. Қаһарманның бойындағы қасиетін ірілеп көрсету – оны мадақтау болып саналмайтынын әрбір сауатты оқырман білсе керек. Шығармада неғұрлым айқындалып шыққан тұлға – Әбілхайырды алсақ, автор оның ерлігін де, қулығын да, қаталдығын да қалдырмай айтып, күллі қайшылығын ашады. Сондай-ақ Жәнібек, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық мінездері де диалектикалық ақиқатымен берілген. Автор белгілі бір қаһарманды не әдейі жақсы көрсету, не нақақ қаралау мақсатын көздемей, оқиға мен мінездің объективтік ағысын қаз қалпында көрсетеді. Бүкіл Дешті Қыпшақты билеген Әбілхайыр бір жағынан айлакер, ақылды, арынды ел басшысы болса, екінші жағынан, өз мақсаты жолында ешбір арамдық, азғындықтан тайынбайтын қанды қол, мейірімсіз екенін нанымды етіп көрсете білген. Өзге қаһармандары бойынан да бейненің жан-жақтылығын көреміз. Демек, «хандарды дәріптеді» делінетін кейбір қаңқу сөздер мен пікірлер көркем шығарманың табиғатын елемеуден туған көрініс деп ойлаймыз.

І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында халықтың тарихтағы шешуші ролі көрінген деп санаймыз. Шығармада тап тартысы емес, хандар,

билеушілер арасындағы тартыс шындыққа орай алғы кезекке шыққан. Соның өзінде автор оқиғалар мен тұлғаларды талдауға, бағалауға әлеуметтік тұрғыдан келген. Бұл – мәселенің бір жағы екенін көруге болады. Онан соң романда еңбекші адамдардың ісі де, күші де бірсыпыра шындыққа сәйкес екендігін көрмеуге болмайды. Әбілхайыр хан нақақтан жазалаған кедей жылқышы Орақ, тұлғасы романның көп жерлерінде қайталап елес беріп отырады. Орақты қолдайтын кедей Қаптағай батыр да, Асанқайғының Бердібек пен Әбілхайырға арнап айтылған әрі нақыл, әрі қатал сын сөздерінде де нағыз халық өкілдерінің талабы жатыр.

Шығарманың екінші бөлімінде бұл әйгілі жыраулар тағы да үлкен елдік әңгіме үстінде көрінеді. Жазушының халық рөлін төтелеп ескертіп отыратын орайы шығарманың өн бойында кездеседі. Әбілхайырдың Монғолстанға көшкен Керей мен Жәнібек елін шабамын деген екпінін қарауындағы халықтың наразылығы су сепкендей басады. Осы тұста, Орысбай, Қоқыш, Тәкежан, Күйгенбай секілді қарапайым адамдардың қайсарлығы танылады. Немесе Саян бастаған кекті жігіттердің «бекзадалардың малын талау» әрекеттері де ханға қарсы халық айбарының көрінісі деп санаймыз. Тіпті, Әбілхайырға адал қызмет етіп жүрген Оспан қожаның сөздерінен де халықтың қасиеті елес береді. «Жоқ, алтын періштеге де, құлға да керек емес, алтын хандарға керек» – дейді ол. Жазушының оқиғаны суреттеуі кейде диалог, кейде монолог, кейде тікелей түсіндірме түрінде өрілген. Бұл тарихи шығарманың халықтық айқындамадан жазылғанын көрмеу, сыпайылап айтқанда, автордың дүниетаным дұрыстығын бұдан артығырақ етіп айту қиын.

Романда кейбір көрнекті кейіпкерлермен бірге мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ секілді ұнамды бейнелер қатары тарихи шындықтың дәлелі екенін көруге болады. Бұлардың әрқайсысы өз орнында мәнді, қызғылықты. «Алмас қылыш» тек мазмұнымен ғана емес, нысандық ізденістерімен де маңызды шығарма. Автор, мәселен, Әбілхайыр әулетінің әріден келе жатқан үстемдігін, содырлы-сойқан істерін өткенді шолу ретімен мәлімдейді. Жүздеген жылдарға созылған Шыңғыс хан үрім-бұтағының озбырлық саясатын, тынымсыз талас-тартысын қайта елестету үшін дәл осындай тәсіл оңтайлы келген.

Ал қазақ даласының тарихи болмысын Қазтуған мен Қотанның айтысы арқылы көрсетуі жаңаша көркемдік әдіс деуге болады. Екі ақын бетпе-бет келіп айтысқанда шындықтың түп-тереңіне дейін ашылатыны белгілі. Сон-дай-ақ Қотан мен Қазтуған айтысы қазақ елінің сан ғасырлық өмір, күрестерінің сыры мен сипатын екшеп көрсетуге жараған. Оқиғаларды баяндай отырып, кейініректе болатын жайлардан хабар айту тәсілін жазушы қазақ әдебиетінде алғашқы қолданушылардың бірі. Мәселен, Мұхаммед Шайбанидің бала кезін көрсеткен тұста оның келешектегі мансабы імен атағын да қоса ескертіп қою шығармаға оқушы ықыласын өсіре түседі.

Мұның өзі «Алмас қылыш» өз жанрында елеулі туынды, мазмұны мен нысаны біртұтас үндескен сүбелі туынды екенінде дау жоқ.

Әдеби теориялық және эстетикалық бағаның даму барысында қалыптасқан теориялық категориялар «көркем қиял» мен «көркемдік болжам» өнердің әр дәуірдегі даму процесінде күшті өзгерістерге түсетін құбылыс екені белгілі.

Әдебиет жайлы айтылған пікірлердің тарихына көз салсақ, сонау қайта өрлеу кезеңінен бастап, өнертанушылардың әлемдік өкілдерінің пайымдауынша, көркем образ жасаудың бірден-бір тәсілі – сол қиял. Бұл орайда тарихи романдардың дүниеге келуіне байланысты көркем қиял мен болжал жөнінде арнайы әңгіме ету – уақыт талабы. Ол жөнінде пікірталастар әлі күнге толастаған жоқ, бұдан былай да жалғаса берері сөзсіз. Өйткені дүниеге келген әрбір нағыз көркем шығарма өзінше әлем, әр үлкен суреткер көркем қиял мен болжалды пайдаланудың өзінше үлгісін жасамақ. Осыған байланысты әр шығарма жөнінде сөз еткен кезде зерттеушілер өзінше жаңа бір әлемге кез болып, жаңа ойлар айтады, тың тұжырымдар қорытады. «Бұл құбылыс халық өмірінің, ел тарихының құнарлы кенін қопарған тегеурінді дарын» [3, 302-6.] - І. Есенберлиннің тарихи эпопеясына да тән көркемдік өрім.

Тарихи роман жөніндегі зерттеулердің байыптауларына көз салғанда оларда шығармадағы көркем қиял мен тарихи шындықтың арақатынасы мәселесіне ылғи да назар аударылып отырады. Бұл жұмыстарда «қиял мен болжалдың» жалпы теориясы, оның әдебиеттегі рөлі, жанрдың типологиялық белгілерін анықтаудағы қызметі өте зор.

Көркем қиял – дүниені өнерде, өнер әлемінде бейнелі түрде танудың өзіндік құралы. Өмірлік негіз бен көркемдік қиялдың тоғысынан тұратын көркем образ өнер құбылысы болып табылады. Бұл тұрғыда көркем қиял – өнердің табиғатын анықтайтын басты сипат. Сондықтан да шығарма жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында жүйелі образ туғызуды, содан соң барып оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды. Айталық жазушы өзінің шығар-масына өмірде нақты болған тарихи тұлғаны кейіпкер етіп алып, жазып отырған күннің өзінде, сол тарихи адамның сипатын шығармаға өмірде болған күйде көшірмейді, оның басты қасиеттерін, өміріндегі үлкен әрекеттерін негіз ете отырып, өз прототипін көркемдік құралдың құзырына бағындырып, жаңа әдеби тұлға жасайды. Көркемдік болжал тарихи шығарма табиғатына етене жақын, алайда көбіне құжаттық шығармаларға тән болып келеді. Бұл категориялар жайында белгілі әдебиетші А. П. Александрова өз ойын былайша білдіреді: «Көркем қиял – шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы енеді, сонымен қатар романның құрылымы, оның образдарының жүйесі типтендірудің мәні – объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, мұнда көркем

болжал бар және сонымен қоса жасалған әлемнің мәнін айқындауға бағынады. Суреткер өзінің көзқарасын төтелі айтып салмай оқиғалар мені характерлерді ауанына жіберіп, еркін сөйлеткен. Сондықтан да оқырман автор ұсынған шындықтың күнге, теріскейін түгел шолып, бағдарлап, бағалауға мүмкіндік алған. жатқанын танымыз.

Илияс Есенберлиннің тарихи шығармасы «Қаһарда» патша отаршылдарының қысымына наразы елдің қозғалысы, халықтың осындай серпінін пайдаланып, Ұлы Қазақ Даласында тәуелсіз хандық орнатуды мақсат еткен Кенесарының кектескен сұлтандар мен патшалық бекіністеріне шабуылы, ата-бабасынан мирас боп келе жатқан елі мен жерінің бостандығы үшін жанталасып күресуі, Кенесары дұшпандарының ұйымдасқан іс-әрекеті, сан алуан адам мінездері көрсетілген.

Автор тарихи адамдардың талай тайталас күрестерін нақтылы көрсете білген. Кенесары Қасымов көтерген ту астына халық неге ерді деген сұрақтың жауабы романның алғашқы екі тарауында нанымды берілген. Шұрайлы жерден айырылып, патшаның әкімдерінен қысым көрген ел бастаушы болса, соңынан еріп кетерлік жағдай туғанын тарих мысалдары да бүгінгі таңда дәлелдеп отыр. Жазушы қай құбылыстың да ішіндегі қайшылықты, қарама-қарсы күштердің қақтығысын қатар алып, шындықты толық ашуға ұмтылған. Арқадан Оңтүстікке беттеген күшті суреттейтін алғашқы тараудан да осыны көреміз. Патшалық тепкісінен қаша көшкен елдің бастаушысы Сейтен батырдың қасында келе жатқан серігі Ожар тыңшы, екі жүзді адам екендігі бірден сезіріледі. Бұдан қазақ еліне деген тұзақтың әр жерден құрылғанын да көруге болады. Елдің намысын жыртытын аңғал батырлар жанында көлеңкедей қалмай сансыз сатқындар да жүру отарлаушылықтың көнеден келе жатқан әдісінің бірі екені мәлім. Қапыда қолға түсіп мерт болған Сейтен бағыр тағдыры бұл күрестің қиындығынан да хабар береді.

Илияс Есенберлиннің тарихи роман қазақ халқының қиын ахуалының сан түрлі қырларын кең қамтып елестетеді. Соның бірі – Қоқан, Хиуа хандықтарына ұзақ уақыт тәуелді боп тұрған оңтүстік қазақтарының жағдайы. Түбінде Ресей патшасынан қауіп келе жатқанын сезгенімен, Орта Азия хандары қазақ халқымен одақтасуды ойлау былай тұрсын, қайта оны талан-таражға салатын сәтті күтіп отырған. Бегдербектің жәрдем, кеңес сұрап барған Есенкелді, Саржанды қасындағы нөкерлерімен опасыздықпен өлтіріп жібергенін суреттейтін тарау осы ақиқатты тереңінен ашады. Әрі қорқақ, әрі қу, тырнағына дейін сатқын, дүниеқор Қоқан әкімінің шыншыл бейнесі жасалған деуге болады.

«Қаһар» романында Кенесарының және оның сенімді серіктері – ру басыларының, батырлардың өмірі мен іс-әрекеті мол шындығымен көрінген. Әсіресе Кенесары тұлғасы анықтыққа жеткенін атап айту керек. Суреткер кейіпкер басындағы шытырманды тарихи шындыққа сәйкес ашып көрсете

алған. Халықтың патшалыққа қарсы наразылығын пайдалана білген, намыс үшін қандай құрбандықтан да тайынбай-тын Кенесарының қайшылықты келбетін деректі дәлелдей білген.

Автор Кенесарының жеке басындағы ерлік пен парасатты бірнеше жерде көрнектендіріп ерекше аңғартады. Мәселен, ол Саржан мен Есенкелдінің құшбегі Бегдербек қолынан қапыда мерт болғанын естіп, «Ташкентті шабу керек» деген Қасым төренің тілегін іштей қабылдай тұрса да, соғысқа шығуға ертерек екенін түсініп, жоспарды кейінге қалдырады. Ақмола бекінісін алғанда көрсеткен ерлігі, баласы Садықтың батылдығын сынаған тұсы, өзіне ерген баһадүр ерлердің бірі – Байтабынның көңілін риза ету үшін Наурызбайдың қолындағы құсты аттырып билік айтуы сияқты тұстар бұған дәлел. Кенесары бастаған қозғалыстың белгілі батырлары: Ағыбайдың, Иманның, Төлебайдың, Басықараның, Жанайдардың, Бұхарбайдың ерлік шежірелері зор көркемдікпен беріледі.

І. Есенберлин романы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, танығыштық, тәрбиелік мәні зор туынды. Биыл Қазақ хандығының 550 жылдығы ұлт тарихында саяси – тарихи, мәдени – әдеби тұрғыда зерделеніп жатқанда, ХХІ ғасыр тоғысында Илияс Есенберлиннің тарих – әдеби еңбегін жалғастырып, сабақтастырар туындылардың жазылатынына сеніміміз зор. Жаңа тарихи дереккөздерімен роман жазу бүгінгі жазушылар еншісінде деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Алпысбаев, Қ.** Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: танымдық және көркемдік. – Алматы, 2008. – 5136 б.

2 **Сыдықов, Т.** Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Силь. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика). Филология ғылымдарының докторы диссертация. – Алматы, 1997. – 290 б.

3 **Есенберлин, І.** Соңғы жылдар жазбаларынан // Қазақ әдебиеті, 1980. 10.09.

4 **Есенберлин, І.** Он томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы : Жазушы, 1984.

Материал 14.09.15 баспаға түсті.

А. Ф. Зейнулина

Художественность изображений исторических личностей и эпохальной летописи в произведениях Илияса Есенберлина

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 14.09.15.

A. F. Zeinulina

Artistic image of historic people and epochal chronicle in Iliyas Esenberlin's works

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 14.09.15.

В данной статье рассматриваются художественность изображений исторических личностей и эпохальные периоды казахского ханства в романах И. Есенберлина. Анализируются авторская идея и художественно-творческий мир писателя.

The given article considers artistic image of historic people and epochal chronicles of Kazakh khanate in Iliyas Esenberlin's novels. It analyzes the author's idea and writer's artistic-creative world.

УДК 37. 017+82 – (574)

А. Ф. Зейнулина

к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ПОРТРЕТ ЭПОХИ И ИСТОРИЯ НАРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ КАРТКОЖА ТОГАНБАЕВА

Обобщается многогранная литературная, педагогическая и общественная деятельность выдающегося поэта, переводчика, публициста Карткожа Тоганбаева. Выделяется познавательное и воспитательное значение изучения творческого наследия поэта – просветителя для современного подросткового поколения.

Ключевые слова: казахская литература, литературная критика, авторская позиция, внутренний мир героев, литературная эпоха.

Его образ увековечил в своем бессмертном произведении Жусипбек Аймауытов. Роман «Карткожа» построен на реальных исторических событиях, однако и по сей день для многих фигура главного героя этого произведения – не более чем художественный вымысел.

Сегодня мы приподнимаем завесу тайны над личностью одного из талантливейших сынов казахского народа, ставшего как и многие его современники, жертвой ужасных сталинских репрессий.

Соцопрос

Готовя материал к публикации, мы то и дело задавались вопросом: какой процент жителей нашего города знаком с личностью Карткожи Тоганбаева? Для масштабного социологического исследования у нас не было ни времени, ни возможностей, но даже небольшой опрос (в числе респондентов были представители разных возрастов и профессий) позволил убедиться: не знает, можно сказать, никто. Молодые люди – практически поголовно, отвечали: «нет, не слышали». Представители среднего возраста (главным образом, из среды интеллигенции) иногда предполагали: возможно, это – прототип романа Жусипбека Аймауытова. И всего несколько опрошенных – в основном это специалисты в области казахской литературы – отметили, что Тоганбаев – реально существовавшее историческое лицо...

Между тем Карткожа Тоганбаев – один из выдающихся деятелей своего времени и народа, достойный того, чтобы встать в один ряд со своими ближайшими товарищами и сподвижниками – Миржакыпом Дулатовым, Алиханом Букейхановым, Ахметом Байтурсыновым...

Начало

Карткожа Жананулы Тоганбаев родился в 1896 году на территории Баянаульского округа (ныне – Баянаульский район Павлодарской области). Баянаульская земля – один из «духовных оазисов» на территории Великой Степи – родила и вскормила не одного выдающегося деятеля науки и искусства Казахстана. Не стал исключением и Карткожа. Тем более перед глазами постоянно был пример: родители Карткожи общались с Мусой Шормановым – мудрым старшим султаном округа, горячим сторонником идей просветительства, с Машхуром Жусипом Копеевым...

Первоначальное образование Карткожа получил у аульного муллы. Уже тогда он выделяется среди прочих сверстников своим острым живым умом, сообразительностью, хорошей фантазией.

Бедность не позволяет пока продолжать обучение, а в 1916 году грянул гром: в июне этого года был опубликован знаменитый царский указ, согласно которому казахи в возрасте 19-43 лет отправляются на тыловые работы для создания оборонительных сооружений в районе действующей армии. Карткоже уже исполнилось двадцать, поэтому он попадает под мобилизацию.

Вернется уже другим человеком – полным планов, полным желания учиться...

Журналист

Тоганбаев занимается активной общественной деятельностью: становится сотрудником Баянаульского Совета, членом ревкома. Имея уже

неплохой опыт работы педагогом, Карткожа едет в Омск, где в 1927 году заканчивает рабфак. Теперь он журналист – квалификация по тем временам, надо сказать, редкая и престижная. Жажда знаний велит учиться дальше: подтверждая разносторонность своего ума, в 1931 году Карткожа Тоганбаев оканчивает Томский технологический институт. Карткожа – высокообразный человек: помимо родного, знает русский, латинский, арабский, татарский языки, прекрасно рисует, владеет искусством каллиграфии.

Дальше – активная работа в газетах «Серке», «Қазақ елі», «Қазақ». Коллеги, товарищи Тоганбаева – Беимбет Майлин, Сакен Сейфуллин, Ахмет Байтурсынов и другие известные представители казахской интеллигенции. Славное, плодотворное время! Исследователи полагают, что газета «Қазақ» стала общенациональным изданием и способствовала национальной консолидации казахов.

Алихан Букейханов, один из основателей газеты, писал: «Мы должны стермиться к свету, просвещению и сохранить нашу национальную традицию... тогда мы сможем сохранить свое настоящее имя, имя «қазақ». Идеи просвещения движут и Тоганбаевым: в своих публикациях на страницах газет он разрабатывает темы образования, учебы, духовно-нравственной культуры подрастающего поколения, расширения кругозора молодежи за счет чтения, познания мира. В этом, полагает Карткожа Тоганбаев – залог дальнейшего развития казахской культуры.

Педагог

Он не остается идеалистом: все свои теоретические концепции разрабатывает на практике – учит, преподает. Можно сказать, всю свою жизнь Тоганбаев посвятил педагогическому труду. Так, еще в 1926 году он трудится в качестве преподавателя на учительских курсах в Кызылжаре. И потом, будучи уже практикующим переводчиком, журналистом, не оставляет этой стези: в летнее время учительствует в аулах Баянаульского округа; начиная с 1933-го и до последнего года жизни преподает в Высшей Коммунистической сельскохозяйственной школе Алма-Аты. Среди воспитанников Тоганбаева – ряд людей, которые внесли свой весомый вклад в развитие отечества. В их числе – известный писатель, драматург, талантливый переводчик Зейтин Акишев.

Переводчик

В истории Карткожа Тоганбаев останется и как блестящий переводчик. В документальных материалах Казахского государственного издательства имеются следующие сведения о переводах Тоганбаевым учебной и другой литературы с русского языка на казахский. При этом поражает разносторонность интересов Тоганбаева: «Сборник задач по физике», «Санитарная подготовка красноармейца в поле», «Обществоведение», «Систематический курс геометрий», «Механизация сельского хозяйства»,

«Научно-техническая литература по электричеству и физике», «Программа по физкультуре для начальной школы», «Комбайны», «Слесарное дело» и даже «Паровоз» - все эти пособия открыл для казахскоязычной аудитории именно Карткожа Тоганбаев!

Но он – не только переводчик: его перу принадлежат авторские курсы по технике безопасности, русско-казахский терминологический словарь, возможно – еще ряд произведений, о которых мы просто пока не знаем.

Алаш-ординец

С 1917 по 1920 год Карткожа Тоганбаев – в числе славных сынов отечества, деятелей партии «Алаш». Он общается, тесно сотрудничает с Алиханом Букейхановым, Ахметом Байтурсыновым, Жусипбеком Аймауытовым, Миржакыпом Дулатовым, Сакеном Сейфуллиным. Алаш-ординцы мечтают об объединении казахского народа под знаменами единого государства. Почти все в дальнейшем за эти свои взгляды станут жертвами режима, Тоганбаев – не исключение...

Известно, что в 30-х годах прошлого века Карткожа непосредственно работал с корифеем казахской литературы Мухтаром Ауэзовым – по просьбе писателя занимался сбором фактического материала для будущих произведений. В своем дневнике, который чудом сохранила супруга Тоганбаева Шейла, в одной из записей он отмечает: Мухтар Ауэзов очень доволен предоставленным материалом, говорит, что этот материал может послужить сюжетной основой для художественного произведения. Вполне вероятно, что Карткожа Тоганбаев предоставил писателю как раз таки материал об «Алаш-Орде» - как активный участник партии...

Он был расстрелян в самом расцвете сил, в 1938 году. Причина – естественно, членство в партии «Алаш». Обвинение – абсурдное, высосанное из пальца: шпионаж в пользу Японии – якобы с целью создания пантюркского государства под эгидой Страны восходящего солнца.

Он до конца сохранил верность педагогическому призванию, общественной работе: его и растреливали-то, когда он находился по пути на крупный педагогический форум, в котором планировалось участие Мирзояна.

Местонахождение могилы Карткожи Тоганбаева неизвестно. Надеемся, пока.

Прототип

Роман Ж. Аймауытова «Карткожа» – одно из первых художественных произведений казахской литературы, отвечающее европейским требованиям жанра. Он впервые был опубликован в 1926 году в Кызыл-Орде. Карткожа Тоганбаев – товарищ и коллега Аймауытова – стал прототипом главного героя романа. При этом следует отметить, что трактовка образа Тоганбаева предполагает наличие значительной степени художественного вымысла. Посредством изображения личности Карткожи Аймауытов стремился

создать собирательный образ интеллигента, который «сделал себя сам»: вышедший из бедных слоев населения, этот человек постепенно прозревает, устремляется к свету знаний – и благодаря просвещению, становится в ряды героев новой эпохи.

Жусипбек Аймаутов, обладая осмысленным подходом к жизни и талантом, данным свыше, первым решился приступить к созданию такого сложного жанра в казахской литературе, как роман. Опираясь на внутренние законы развития литературы, он пишет первый свой роман «Карткожа». Академик С.Кирабаев в монографии «Жусипбек Аймаутов» так отозвался об истинности, достоверности романа Ж.Аймаутова «Карткожа»: «Попытки создать в казахской литературе жанр романа имеют свое начало в середине двадцатых годов. Первый его образец сделал Жусипбек Аймаутов. Его роман «Карткожа» – не только первое произведение этого жанра, но и свидетельство зарождения собственного, оригинального казахского советского романа. [5,15] Он вышел в печати отдельной книгой в 1926 году в Кызылорде. Через год был опубликовано произведение Сакена Сейфуллина «Тар жол, тайғақ кешу». Но оно написано в форме мемуаров. В нем изложены документальные факты, отражающие социальную борьбу, в которой принимал участие сам автор во время революции. Сакен Сейфуллин сознательно отказался от художественных приемов изображения событий. Он стремился показать достоверность, историческую правду, документальную точность происходивших событий, свидетелем которых он сам являлся. В этом и состоит главное различие между двумя произведениями – «Карткожа» и «Тар жол, тайғақ кешу» – несмотря на то, что они создавались и вышли в печать почти в одно и то же время. А формально они оба являют собой пример больших по объему прозаических произведений.»

В свою очередь, в романе «Карткожа» идет описание чувств и настроений Карткожи, косвенно раскрывается его психология. Писатель, погружаясь в духовный мир героя, доводит до сведения читателей его мысли и размышления посредством монолога.

Вот Карткожа одолевает жаждой мести: «...Едет и думает: «На свете не может быть злодея хуже волостного. Дармен был прав! Все правильно он говорил. Нет и не может быть никакого снисхождения к этому псу». Сама собой возникла мысль: «Он заслуживает смерти». Прежде он боялся и подумать об убийстве. «Но кто же должен вынести смертный приговор волостному? Конечно, бедные джигиты. Только они же не знают, что он здесь. Надо их предупредить. Пусть разорвут его в клочья». С этими мыслями он направил коня в сторону горы Алгабас».

А в этом отрывке автор передает другой настрой героя: «...Есть две вещи в этом мире, способные показать нам всю радость жизни: первое – деньги, второе – наука...».

В произведениях Жусупбека Аймаутова четко прослеживаются поведение персонажа, его характер, через них раскрывается внутренний мир героев, также они служат для пояснения тех или иных событий повествования. Кроме этого, в повествовании особое место занимает описание настроения героя, его влияния на других, его физиологического состояния. При этом прослеживается четкая взаимосвязь размышлений героя, его взаимодействия и противоречия с другими людьми с событиями в произведении, действиями в нем. Для того чтобы показать всю глубину вышесказанного, автор умело использует описание жестов, знаков, мимики и других инструментов вербального общения.

Кроме изображения слов, размышлений героев, писатель использует и другие средства, имеющие ярко выраженную психологическую направленность, для раскрытия внутреннего мира героев. Намек, недосказанность – один из психологических средств для передачи созвучия речи и поведения героев, их характеров, мыслей, настроений, а также для придания эмоциональной окраски повествованию. Это дополнительное средство для описания тонко подмечанного автором соответствия мимолетного взгляда, взмаха руки, движений, в целом, речи героя, его рассуждениям.

В произведениях Жусипбека Аймаутова прослеживается мастерство в использовании в романе элементов лирики, содержательных монологов, совершенство в создании пейзажных зарисовок, портретных описаний, его творчество отличает развернутое изложение материала, острота поднимаемых социальных проблем, наличие четкой авторской позиции. Писатель, со свойственной ему независимостью, оригинально изображает окружающий мир, общество, события в своих произведениях. Автор в своем повествовательном контексте показывает разнообразные конфликтные ситуации, в которых оказывается человек, и те противоречия, которые проявляются в характере, поведении, поступках людей в подобных условиях.

Вместе с тем трагическое время, в которое жил и боролся Карткожа, описано Аймаутовым со всей достоверностью: это и классовый антагонизм, и тяжелая жизнь бедноты в казахских аулах, и жестокий указ царского правительства о мобилизации в солдаты мужчин-казахов. Автор убедительно показывает: Карткожа не загорелся бы подлинным огнем зананий, если бы не все эти испытания...

Потомки

У Карткожи Тоганбаева осталось трое детей – два сына и дочь. Чудом они и супруга Тоганбаева Шайла сумели выжить, будучи членами семьи «врага народа...»

Старшего сына уже, к сожалению, нет в живых. Майки Тоганбаев жил в Джамбульской области, работал в сфере телекоммуникации. Единственная дочь Шолпан Тоганбаева в свое время трудилась директором детского дома в

Караганде. Ныне она живет в том же городе. Младшему сыну Толешу не было и года, когда растреляли отца. Толеш Карткожаевич – кандидат технических наук, был доцентом Казахского государственного сельскохозяйственного института г. Алматы.

Как видим, дети Карткожи Тоганбаева стали, можно сказать, продолжениями многогранной личности своего отца: старший сын трудился в технической сфере, дочь посвятила себя педагогике, воспитанию подрастающего поколения, а младший сын соединил в себе оба этих начинания.

Внуки и правнуки Карткожи Тоганбаева продолжают его дело – стремятся к свету знаний. Благо сегодня для этого созданы все условия – а значит, идеи Карткожи и его соратников не пропали впустую.

Пожелание

Исследование жизни, творчества и идейного наследия Карткожи Тоганбаева только начинается. Своим исследованием мы, смеем надеяться, заложили часть фундамента для последующего вхождения этой, без сомнения выдающейся личности в число пеердовых деятелей культуры нашей страны.

Федор Достоевский устами одного из героев своего произведения говорил: «Всякий из нас пред всеми во всем виноват». Страшная сталинская эпоха не пощадила Карткожу Тоганбаева. Сегодня наша общая задача, наш долг – чтобы его имя, растопив лед забвения, засияло с новой силой на небосводе великой казахстанской культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Акишев, З. Жүсіпбек және оның «Қартқожасы». – Жұлдыз. – № 8. – 1990.
- 2 Бектуров, Ж. Ж. Аймауытов және «Қартқожа» / Коммунизм жолы, 13 мая, 1989.
- 3 Сагаев, А. «Қартқожа» романы жөнінде. / Қазақ әдебиеті, 1990. – 7 декабрь.
- 4 Тимофеев, Л. И. Теория литературы. Основные принципы о литературе. – М. : Учпедгиз. тип. 1978. – 384 с.
- 5 Кирабаев, С. С. Ж. Ж. Аймауытов. – Алматы : Жазушы, 1989. – 85 с.

Материал поступил в редакцию 14.09.15.

А. Ф. Зейнулина

Қартқожа Тоганбаев шығармашылығындағы дәуір тынысы мен халық тарихы

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 14.09.15 баспаға түсті.

A. F. Zeinulina

Portrait of an era and people history in the works of Kartkozha Toganbayev

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 14.09.15.

Мақалада ақын, аудармашы, публицист Қартқожа Тоганбаевтың әдеби, педагогикалық және қоғамдық – қайраткерлік қызметі туралы айтылады. Бүгінгі таңдағы ұрпаққа оның шығармашылық мұрасының танымдық және тәрбиелік – тағылымдық мәніне талдау жасалынады.

The many-sided literary, pedagogical, and public activities of an outstanding poet, interpreter, and publicist Kartkozha Toganbayev are generalized. The informative and educational significance of the study of the poet's and enlightener's heritage is marked.

UDK 81-2

G. K. Ismagulova¹, D. Y. Kapanova²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Foreign Languages, Kostanay State Pedagogical Institute, Kostanay; ²Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Foreign Languages, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar

ZUM PROBLEM DES GENDERSILBEN SPRACHGEBRAUCHS IN KASACHSTAN (KASACHISCH UND RUSSISCH) AUSGEHEND VON DER DEBATTE IN DEUTSCHLAND

In diesem Artikel werden die Genderpolitik in Kasachstan die nationale Kommission zu Fragen der Frauen und Familie betrachtet. Die Genderpolitik ist ein Bestandteil der sozialen Politik eines demokratischen Staates.

Stichwort: Die Genderlinguistik, anfangen, die Chancengleichhe koordinieren.

Die Sprache spiegelt gesellschaftliche Wertstellungen wieder und fixiert je nach Verwendung Symmetrien oder Asymmetrien, Gleichheiten oder Chancenungleichheiten. Eine geschlechtergerechte Sprache ist heute unter anderem

eine Grundvoraussetzung, um Chancengleichheit in der Gesellschaft zu leben. Veränderungen in der Sprache tragen zu gesellschaftlichem Wandel bei.

«Also Sprache ändert sich, weil wir unsere Sprache ändern, wenn sie unseren Bedürfnissen nicht mehr entspricht. Wir können sie auch bewusst ändern und wir müssen sie ändern» (S. Trömmel-Plötz, 1992. S. 136-137). Das Prinzip der Gendergleichheit ist also die unentbehrliche Voraussetzung der modernen Gesellschaft und das gendergerechte Formulieren soll entsprechend den Anforderungen der Zeit und Gesellschaft ein Grundprinzip der schriftlichen und mündlichen Kommunikation in allen Sprachen sein.

Ende der 60er Jahre des 20. Jahrhunderts entstand in der Sprachwissenschaft (hauptsächlich in den USA, Australien und Deutschland) eine Richtung, bezeichnet als feministische Sprachkritik oder feministische Linguistik. Im Rahmen der feministischen Bewegung der 70er und 80er Jahre wurde die enorme soziale Bedeutung der Geschlechtszugehörigkeit eines Individuums hervorgehoben. Die Debatten und Anforderungen der feministischen Linguistinnen, Frauen sicht- und hörbar zu machen, besonders im öffentlichen und veröffentlichten Sprachgebrauch, und dadurch zu ermöglichen, dass sowohl Frauen als auch Männer dem Themenkontext zugeschrieben werden (z.B. Mitarbeiterinnen und *Mitarbeiter oder Team; Leserinnen und Leser*), haben schon in den USA und in Europa ihre Früchte getragen.

Die feministische Linguistik im deutschsprachigen Raum ist den Professorinnen für Sprachwissenschaft Senta Trömmel-Plötz und Luise F. Pusch dankbar, die das öffentliche Bewusstsein dafür geschärft haben, dass es zwei Geschlechter gibt und das Maskulinum nicht mehr generisch für Bezeichnung der beiden Geschlechter ist. Ihre langjährigen öffentlichen Debatten über politische und soziale Handlungs- und Durchsetzungsfähigkeit der Frauen und daher deren Leistungen verhalfen der Repräsentation der Frauen in allen Bereichen. (Pusch L. 1984; Trömmel-Plötz S., 1988).

Die zahlreichen Beispiele aus verschiedenen Gebieten des sozialen und politischen Lebens sind ein Beleg dafür, dass sich moderne Sprachen sehr gewandelt haben. So liegen für das Englische und das Deutsche verschiedene Analysen der wichtigsten sprachlichen Veränderungen vor. 1972 entstanden in den USA die ersten Richtlinien «Guidelines for Equal Treatment of the Sexes in Social Studies Textbooks», während 1974 und 1975 in Deutschland Richtlinien der Großen Lehrbuchverlage und der Großen Berufsorganisationen erschienen.

Seit Gründung des Wiesbadener Frauenkommunikationszentrums 1990 wurden die Fragen des geschlechtsspezifischen Sprachgebrauchs noch tiefer hervorgehoben, z.B. Probleme in der Rechts- und Verwaltungssprache, Männer und Frauen im politischen Diskurs, KommunalpolitikerInnen zum Sprachgebrauch (Hans Bickes, Margot Brunner, 1992, I. Auflage). Unter den aktiven AnhängerInnen sind Senatorin Prof. Dr. R. Süßmuth, Land Berlin,

Stadträtin E. Mikfeld, Sprachwissenschaftlerin Prof. Dr. L. F. Pusch, Prof. Dr. G. Drosdowski, Leiter der Dudenredaktion, Bundestagpräsidentin von Bonn zu nennen, die sich für eine Veränderung des herrschenden Sprachgebrauchs in Deutschland engagierten.

Dank den Anstrengungen zur sprachlichen Gleichbehandlung haben sich in den letzten Jahrzehnten noch weitere Veränderungen ergeben. Z.B. erschienen in den USA, Kanada, Großbritannien, Australien verbindliche Richtlinien zur Vermeidung sexualen Sprachgebrauchs für viele Berufsverbände, staatliche und sonstige Institutionen. In Deutschland, Frankreich und Österreich sind nationale und regionale Empfehlungen für den gendergerechten Sprachgebrauch erarbeitet, die durch verschiedene gesetzliche Bestimmungen und internationale Abmachungen unterstützt sind.

Die Genderlinguistik ist ein relativ junger Bereich der Sprachwissenschaft im postsowjetischen Raum und ein ganz neuer in der kasachstanischen Linguistik. Sie formierte sich erst in den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts.

Anfänglich standen in ihrem Mittelpunkt allgemeinmethodologische Fragen, dabei wurden Konzeptionen der ausländischen Gelehrten systematisiert, Materialien und damit Erfahrungen der einheimischen WissenschaftlerInnen im Rahmen der Morphologie, Syntax und Semantik gesammelt.

Einen wesentlichen Beitrag für die Entwicklung der Genderlinguistik im postsowjetischen Sprachraum leisteten die Autorinnen des Moskauer linguistischen Laboratoriums der Genderforschungen unter Leitung von Dr. A. Kirilina (A.V. Kirilina, 1997, 2000), besonders die Arbeiten von I. I. Chaleewa, O. Woronina (O. A. Woronina, 2001) u.a.

Allmählich wurden die Grundprinzipien der Genderforschungen formuliert, unter denen eines der wichtigsten das Verständnis des Gender als soziales und kulturkonstruierendes Phänomen (doing gender) war. Das führte zur Anerkennung seiner Konventionalität, was in unterschiedlichen Kulturen und Gesellschaften in verschiedenen Stufen der Entwicklung nicht gleich gezeigt wird.

Die Frage der Notwendigkeit des Gender Mainstreaming in der Sprachpolitik im postsowjetischen Raum wurde näher nach 2000 behandelt. Tolstokorova A.V. in ihrem Beitrag «Gendersensible Sprachreform als Element der globalen sozialen Politik: Erfahrung der internationalen Frauenbewegung» beleuchtet die Aktualität des Problems der linguistischen Gleichheit der Geschlechter im postsowjetischen Sprachraum und die Erfordernis der Entwicklung eines Gender-Ansatzes zur Sprachenpolitik für die Überwindung des sprachlichen Sexismus. «Im postsowjetischen Raum wurde dem linguistischen Aspekt der Geschlechtergleichheit keine besondere Aufmerksamkeit geschenkt und die Behandlung des Problems auf den Seiten der wissenschaftlichen und populären Ausgaben hat immer noch einen sporadischen Charakter» (Tolstokorova A. V., 2005. B. 3; № 1, S. 87-110).

Zu sprachpolitischer Situation in Kasachstan

Die Genderpolitik ist ein Bestandteil der sozialen Politik eines demokratischen Staates. Die Frauenpolitik ist ein verhältnismäßig junger Begriff in Kasachstan und ihre Geschichte fängt 1994 mit der Gründung der feministischen Liga Kasachstans an. Die Geschichte der Entwicklung der Frauenpolitik der Weltkulturen (die USA, Kanada, Australien) hat bewiesen, dass die Sprachpolitik bzw. der Genderansatz genauso eine wichtige Rolle in der Frauenpolitik spielt.

Zurzeit koordiniert die Arbeit nach der Umsetzung der Genderpolitik in Kasachstan die nationale Kommission zu Fragen der Frauen und Familie, demographischer Politik unter dem Präsidenten der Republik Kasachstan. Ihre Hauptaufgabe ist die Realisierung der Staatspolitik bezüglich der Fragen der Familie und Gleichheit der Frauen und Männer im Kontext der Strategie der Entwicklung Kasachstans bis 2030, der Strategie der Gendergleichheit in Kasachstan auf 2006-2016 (Erlass des Präsidenten der RK vom 29. November 2005) und internationaler Verträge in Fragen der Familie und Geschlechtergleichheit. Aber damit die Gleichstellung der Geschlechter erreicht worden ist, ist es notwendig, formelle rechtliche Gleichberechtigung in allen Lebensbereichen zu bieten. Ein unentbehrlicher Bestandteil ist dabei nach unserer Meinung gendersensibler Sprachgebrauch.

Aber die Analyse des 2005 erschienenen Katalogs der Bildungsressourcen der feministischen Liga Kasachstans veranschaulicht ganz deutlich die Thematik der Frauen- und Geschlechterforschungen in der Region in beiden Sprachen. Viele von der Wissensproduktion sind der Bewertung der Situation der Frauen in Kasachstan, den Tendenzen im Rahmen dieser Veränderungen, der Untersuchung der Probleme der ungleichen Verteilung materieller und symbolischer Ressourcen gewidmet (Ashibaeva A. D. Frau und der soziale Fortschritt. Almaty, 1989, 176 S.; Balgosina R. O. Frauenemanzipation in Kasachstan: historische Erfahrung und politische Stunden der Jahre 1917-1941, Semipalatinsk, 2001, 172 S.; Sarsembaeva R. B. Markttransformation der kasachstanischen Gesellschaft: Erfahrung der Genderanalyse. Verlag «LEM», Almaty, 2004 г., 252 S.; Gender und politische Parteien. Institut der Entwicklung Kasachstans, Almaty, 2004, Konzeption der Genderpolitik und Ziele des Jahrtausends in Kasachstan. Nationale Kommission nach Fragen der Familie und Frauen unter dem Präsidenten der Republik Kasachstan. Almaty, 2004 г., 32 S., (<http://www.women.kz/index.php/issledovaniya>). So, anhand der Gesamtanalyse der Publikationen können wir schlussfolgern, dass die Untersuchungen hauptsächlich im Fokus der nichtsprachlichen Forschungen (Politologie, Soziologie, Psychologie, Kulturologie, Rechtswissenschaft) ausgeführt sind.

Was die wissenschaftlichen Forschungen der linguistischen Gleichheit der Geschlechter angeht, so muss man sagen, dass in diesen Jahren nur einzelne Arbeiten erschienen sind. Einige von denen sind die Dissertationsarbeit von Mamaewa G. B.

Besonderheiten des Lexikgebrauchs von Frauen und Männern. (Almaty, 2003. – 153 S.), die Dissertationsarbeit von G. Ismagulova «Linguakulturologischer Aspekt der Genderverhältnisse: Vergleich des Russischen, Deutschen und Kasachischen» (Russland, Tjumen, 2005). Im Rahmen der Erforschung von G. Ismagulova wurden die Fragen zu linguakulturologischer Spezifik der Genderverhältnisse im Russischen, Kasachischen und Deutschen, Repräsentation der Genderverhältnisse im Weltsprachbild, Vergleichsanalyse von Parametern der Genderproblematik in drei Sprachen behandelt.

Dazu kann man die Lehrerarbeit von Dr. H. H. Nursejitova «Einführung in die Genderlinguistik» (H. H. Nursejitova, 2008. – 70 S.) zählen. Im Lehrwerk erläutert die Autorin grundlegende theoretisch-methodologische Fragen, wie Diskurs in Massenmedien unter dem Genderaspekt, Gender und Kommunikation, Genderstereotype im politischen Diskurs. Also, die Übersicht der linguistischen Untersuchungen bekundet, dass die Fragen des gendersensiblen Sprachgebrauchs in der öffentlichen Kommunikation immer noch außer Acht geblieben sind. Solcherweise kann man schließen, dass das Problem des gendergerechten Sprachgebrauchs in Kasachstan von den LinguistInnen noch nicht hervorgehoben worden ist.

REFERENZEN

- 1 **Pusch, L.** Das Deutsche als Männersprache: Aufsätze und Glossen zur feministischen Linguistik. – Frankfurt’M., 1984.
- 2 **Trömel-Plötz, S.** Frauensprache – Sprache der Veränderung. – Zürich: Taschenbuch, 1988.
- 3 **Trömmel-Plötz, S.** Vatersprache Mutterland. Beobachtungen zur Sprache und Politik. Verlag Frauenoffensive. – 1 Auflage 1992. – S. 134-146.
- 4 **Kirilina, A. V.** Kategorie Gender in der Sprachwissenschaft // Frauen in der russischen Gesellschaft. – Moskau, 1997. – S. 80-91.
- 5 **Kirilina, A. V.** Entwicklung der Genderforschungen in der Sprachwissenschaft // Philologische Wissenschaften. – 1998. – S. 51-58.
- 6 **Kirilina, A. V.** Genderaspekte der Sprache und Kommunikation. Autoreferat. Diss. ...Dr. f. philol. Wiss. – M., 2000. – 35 S.
- 7 **Kirilina, A. V.** Über den Gebrauch des Begriffs Gender in der russischsprachigen linguistischen Beschreibung // Philologische Wissenschaften. – 2000. – №3. – S. 18-27.
- 8 Theoretisch-methodologische Grundlagen der Genderforschungen// Theorie und Methodologie der Genderforschungen. Vorlesungen/ Unter Red. O. A. Woronina. – M. : MZGI, 2001.
- 9 **Tolstokorova, A. V.** Gendersensible Sprachreform als Element der globalen sozialen Politik: Erfahrung der internationalen Frauenbewegung / Schrift für Forschungen der sozialen Politik. – 2005. – B. 3, №1. – S. 87-110.

Material received on 16.07.15.

Г. К. Исмагулова¹, Д. Е. Капанова²

**Германиядағы пікірталастан кейінгі Қазақстандағы гендерлік
буындардың сөзді қолдану мәселелері**

¹Қостанай педагогикалық институты, Қостанай қ.;

²С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 10.07.15 баспаға түсті.

Г. К. Исмагулова¹, Д. Е. Капанова²

**К проблеме гендерных слогов словоупотребления в Казахстане
(казахский язык и русский язык) исходя из спора в Германии**

¹Костанайский педагогический институт, г. Костанай;

²Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.07.15.

*Бұл мақалада авторлар Қазақстан республикасындағы гендерлік
теңдіктің кейбір тенденцияларын ашып көрсетуге тырысады.
Гендерлік саясат дегеніміз – ол демократиялық мемлекеттің
әлеуметтік саясаты.*

*В настоящей статье предпринята попытка обозначить
некоторые тенденции развития гендерного равенства в Республике
Казахстан. Гендерная политика – это составная часть социальной
политики демократического государства.*

Ж. К. Ибраева¹, Ж. А. Верещак²

¹д.ф.н., доцент, профессор, кафедра общего языкознания и иностранной
филологии; ²магистрант 2 курса специальности «Лингвистика», Казахский
национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

ЯЗЫКОВАЯ АДАПТАЦИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ОДЕЖДЫ И ОБУВИ В МОЛОДЕЖНОМ СОЦИУМЕ

*В данной статье представлен анализ заимствованных
наименований молодежной одежды и обуви, путей и результатов
их адаптации в русском и казахском языках.*

*Ключевые слова: заимствованные наименования одежды,
языковая адаптация, молодежный социум, лексика, грамматика,
социолингвистика этимология.*

Как известно, отличительной чертой современных лингвистических исследований является ее антропологический и экспансиональный подходы к изучаемому языковому явлению. На сегодняшний день изучение любого языкового яруса – лексики, грамматики, синтаксиса практически невозможно без привлечения данных наук и научных направлений смежного, интегративного характера – социологии и социолингвистики, теории и практики языковых контактов, психолингвистики и пр. На языковые процессы прямо и опосредованно влияют происходящие в стране и за ее пределами события, геополитические, социальные преобразования, реформирование системы образования и воспитания и пр.

Наиболее подвижным пластом языка, чутко реагирующим на любые изменения в обществе, является лексика. В результате данного процесса наблюдается неослабевающий интерес лингвистов к анализу определенных лексико-семантических групп с позиции лингвокультурологии, сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания, этимологии.

В зарубежном и отечественном языкознании имеется целый ряд работ, где объектом изучения выступает лексико-семантическая группа (ЛСГ) «Одежда/обувь». Особую группу исследований составляют работы, где данная группа лексики рассматривается с позиции лингвоисточниковости и диалектологии (Г. В. Кузина, О. Р. Ростов), сопоставительного и сравнительно-исторического подходов (Я. С. Матосян, А. О. Жолдасбек), в русле лингвокультурологии и этнолингвистики (Ә. Б. Аймауытова, М. А. Шафиева и др.).

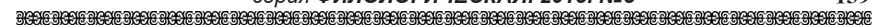

В настоящей статье представлена попытка анализа процессов и механизмов адаптации заимствованных наименований современной одежды и обуви в русский и казахские языки.

Объектом анализа выступали молодежные тренды, актуальные для современной моды. Для выявления степени распространения и языковой адаптации наименований молодежных трендов, был проведен предварительный сбор материал, анализ этимологических источников, а также серия экспериментов, состоящих из следующих этапов: опрос, в котором приняли участие 230 чел., пилотное анкетирование (20 чел.), анкетирование (55 чел. в возрасте от 16 до 60 лет).

Сбор материала (450 языковых единиц) и анализ этимологических источников позволил выделить основные тематические группы. Особую группу «Антропонимы» составили наименования одежды и обуви, связанные с именами создателей соответствующей одежды, обуви или их отдельных элементов. Ю. В. Откупщиков, анализируя происхождение подобных слов, называет данный процесс «фамильными» этимологиями, когда новые слова и термины носят имена изобретателей, создателей, изготовителей соответствующих предметов или имена ученых, которые совершали важные открытия в той или иной области [1]. Примечательно, что автор в своей книге «Истоки слова» в разряд таких новых наименований одежды относит такие как *галифе*, *буденовка*, *макинтош*, *реглан*, *толстовка*, *френч*. Однако, только некоторые из перечисленных названий, используются и сегодня, другие новыми назвать уже довольно трудно. Группу «Антропонимы» составили такие наименования как *маранты*, *толстовка*, *кардиган* и др. В этой связи особый интерес вызывал семантический анализ слова *кардиган*, пришедшего в русский, а позже и в казахский язык, из английского языка. Источники свидетельствуют, что название данной одежды происходит от фамилии известного английского генерала Джеймса Кардигана (Cardigan, 1797 – 1855), которому приписывают и авторство в изобретении кардигана – вязаного жакета на пуговицах и без воротника, который первоначально надевался под форменный военный мундир [2]. Однако, сегодня кардиган – это женская одежда, вязанный шерстяной жакет по фигуре, без воротника, с глубоким вырезом, может быть на пуговицах.

Другой пример из группы «Антропонимы» – *маранты*. Маранты – название модной молодежной обуви, происходящее от имени автора обуви, дизайнера Исабель Марант. Так называются кеды на 6-сантиметровой танкетке, с большим разнообразием цветов и материалов, выполненные из разного материала (кожи, джинсы, меха) [3]. В данном случае интересно отметить и этимологию слова «танкетка», так прочно вошедшего в лексикон. Первоначально в русский язык из английского языка пришло слово «танк» (1918 – 1920 гг.). Позднее заимствуется слово *танкетка* в значении «лёгкая

боевая бронированная машина на гусеничном ходу». Как считает Ю.В. Откупщиков, впоследствии слово было «обыграно» при создании неологизма *танкетка*, обозначающего «вид легкой женской обуви». Автор отмечает, что в конце 40-х гг. XX в. это было одним из самых употребительных названий женской обуви [1]. В современной же речи танкетка используется для обозначения определенной формы каблука высотой 5-10см и представляющего собой сплошную подошву с подъемом и иногда без него.

В процессе следующего этапа проведенного исследования – анкетирования, респондентам было предложено пять наименований модной одежды и обуви, выбранных по результатам предварительного опроса студентов 1-4 курсов Казахского национального университета имени аль-Фараби (210 чел.).

Респондентам предлагалось ответить на такие вопросы: *Что понимается под молодежной одеждой? Дайте определение названию той или иной одежды.* Отметим, что информантам – представителям разных социальных групп анкетные листы предлагались с учетом выбора языка (казахского или русского языков). 90% респондентов (согласно графе анкеты – родной язык) обозначили казахский язык как родной язык. При этом часть респондентов затруднялась дать определение ряда наименований одежды, обуви на казахском языке. Из предложенных восьми слов, отобранных в результате опроса, а также частотности использования в интернете, в журналах и рекламных буклетах магазинов г. Алматы за 2013-2015 гг., 75 % респондентов были знакомы все предложенные наименования. Однако не все участники эксперимента смогли дать правильное описание лексемам.

На вопрос «Что такое кардиган?» в анкетах были зафиксированы следующие ответы: «Что-то между кофтой и пальто, вязанное» (1); «верхняя одежда, джемпер вязанный, длинная утепленная кофта» (12); «калын, ұзын жемпір» (2), «теплая, вязанная верхняя одежда» (8), удлиненная стильная кофта (20).

Лидером модной обуви 2013-2014 гг. среди молодежи КазНУ были названы *маранты*. Оказалось, что анкетиремым при общем знакомстве с данным видом обуви, тем не менее, было сложно дать описание обуви. Присутствовали ответы: *маранты* – это «кеды на танкетке (сникерсы)» (8), «закрытая платформа» (7). Лишь один респондент связал происхождение названия данной обуви с именем знаменитого дизайнера. 20 % респондентов определили маранты как модную женскую обувь. Из них 15 % отметили и другое название *Снайкерсы* или *сникерсы*, происходящее от названия новой линии обуви вышеназванного дизайнера И. Марант.

Как известно, язык быстро реагирует на любые изменения, происходящие в обществе. Язык моды – это наиболее подвижный пласт, поскольку сама мода – это кратковременное господство определённого стиля в какой-

либо сфере жизни или культуры. Мода определяет тип, стиль одежды, и т.д., который популярен в обществе в определённый период времени. Как отмечают исследователи, понятие моды часто обозначает самую непрочную и быстро проходящую популярность [4].

Поэтому сегодня самым популярным словом, определяющим моду, является тренд. Слово «*тренд*», вошедшее в активное употребление сравнительно недавно, имеет много значений и широко используется в различных отраслях техники, экономики и пр. В лексикографических источниках нами было зафиксировано десять различных дефиниций. Так, этимологический словарь Д. Харпера предлагает следующую трактовку: англ. trend «изгиб; позднее *тренд*, «тенденция» [5].

Например, в словаре обозначений иностранных слов, пришедших в русский язык, «*тренд*» определяется (от англ. *trend* – тенденция) как долговременная тенденция изменения исследуемого временного ряда. Тренды могут быть описаны различными уравнениями – линейными, логарифмическими, степенными и т. д. Фактический тип тренда устанавливается на основе подбора его функциональной модели статистическими методами либо сглаживанием исходного временного ряда [6].

Три дефиниции предлагает словарь экономических терминов: изменение, определяющее общее направление развития, основную тенденцию рядов динамики; направление изменений экономических показателей, определяемое посредством обработки отчетных статистических данных, и выявление тенденций экономического роста или спада; расчетная кривая изменения экономического показателя, построенная путем математической обработки статистических данных на основе динамических рядов [5].

В целом, все проанализированные лексикографические источники предлагают достаточно близкие дефиниции, где образующим понятием выступает *тренд* как закономерность, характеризующая общую долгосрочную тенденцию в изменениях показателей временного ряда. Примечательно, что интернет-источники, связанные с индустрией моды, определяют тренд как ориентир в мире моды и красоты. Согласно интернет-изданиям, формируют тренды критики моды, СМИ, гляцевые журналы, а также журналисты, освещающие моду, те, которые решают, что модно, а что – нет, опираясь на показы и дефиле различных Домов Моды и дизайнеров одежды.

На вопрос, знакомо ли слово *тренд* и его значение, 79% из 100% ответили утвердительно, между тем присутствовали ответы «что-то новое», «которое модно», «модно в данное время» (18), «то, что модно»; «то, что популярно в короткий промежуток времени» (12).

Популярным среди молодежи по результатам опроса оказалось название *бойфренды* (букв. boyfriend – друг, парень, молодой человек) – вид джинсов,

«позаимствованных» девушкой у своего парня. Респонденты отмечали, что эти джинсы отличаются свободным кроем (4), это рваные джинсы (18), джинсы с низкой талией (15), эффектом кислотной стирки (5).

Среди наименований молодежной обуви частотным по результатам опроса названы кроссовки *Nike «Air Max»*, появившиеся в конце 80-х гг. XX века и ставшие фаворитами спортивной обуви. Первоначально данный вид кроссовок ввиду удобства и особой технологичности пользовался популярностью только среди спортсменов. На сегодняшний день эти кроссовки являются популярной обувью молодежи.

Как известно, каждый язык, заимствуя слова, определенным образом приспосабливает их под свою систему. В процессе языковой адаптации наиболее ярко проявляются фонетические особенности того или иного языка. По свидетельству лингвистов, слова иноязычного происхождения в момент появления в языке и позднее в процессе функционирования претерпевают фонетические изменения и нередко приобретают грамматическую оформленность по законам принимающего языка (Валгина Н. С., Гусева Ю. П., Москвин В. П., Смаилова А. Б. и др.). Н. С. Валгина отмечает, что «процесс фонетической адаптации протекает неравномерно и противоречиво, с трудно уловимой закономерностью» [7]. В качестве примера считаем возможным рассмотреть слово *сюртук*, название которого произошло от французского *surtout* (букв. – *поверх всего*). В ходе проведенного опроса было обнаружено, что испытуемые – носители казахского языка произносили данное слово как [сурт'ук], смягчая согласный звук [т], или смягчая согласные звуки [с] и [т] одновременно [с'урт'ук]. Полагаем, что это явление объясняется существующим в казахском языке законом сингармонизма, когда при произношении гласные второго, реже третьего слога слова уподобляются гласному первого слога (губная гармония), такая гармония не отражается на письме [8].

Среди морфологических особенностей, сопровождающих процесс заимствования и вызывающих большую полемику среди ученых, следует отметить проблему определения рода заимствованных лексем в русском языке. По справедливому утверждению А. В. Суперанской заимствованные слова в русском языке не могут находиться вне категории рода. Как отмечает ученый, «обычно заимствованные слова подстраиваются к одному из трех родов русского языка по соответствию их окончаний слов наиболее типичным родовым окончаниям русских существительных» [9]. Однако, когда слово проходит сложный путь заимствования и проникновения в тот или иной язык, бывает довольно сложно объяснить, почему слово стало того или иного рода. В первую очередь, описываемый процесс проявляется в лексико-семантической группе «Одежда/обувь». А. В. Суперанская предлагает делить такие слова на следующие группы: 1) слова с морфологически выраженным

родом, по форме которых можно сразу и безошибочно определить, какому роду они принадлежат (слова, оканчивающиеся на твердый согласный и на -а; 2) слова с морфологически невыраженным родом, внешний вид которых, без знания их лексической принадлежности или предметной соотнесенности, не дает никаких указаний на их родовую принадлежность. В данную группу ученый предлагает включать слова, оканчивающиеся на мягкий согласный и слова с конечным гласным [9]. К первой группе мы отнесли такие заимствованные наименования одежды и обуви как *жакет, сюртук, кардиган, жилет, маска*. Вторую группу составляют слова типа *вуаль, кашне, манто, болеро*.

Казахский язык не имеет категории рода, что является одной из причин неправильного использования рода в русской речи респондентов-казахов. Нами были зафиксированы следующие словоупотребления: *красивая кардиган, хороший джинс, модный сникерсы*.

Таким образом, на основании проведенного анализа можно сделать следующие выводы. Лексика любого языка – подвижная структура, напрямую и опосредованно отражающая происходящие в обществе изменения. В процессе заимствования и адаптации иноязычных наименований одежды и обуви словарный состав постоянно пополняется, претерпевает определенные трансформации на всех уровнях языковой структуры: фонетике и фонологии, грамматике, семантике, орфоэпии и др. Как показал проведенный анализ, ЛСГ «Одежда/обувь» наиболее сильно подвержена таким изменениям, поскольку связана с модой, когда каждый сезон дизайнеры предлагают потребителям, в первую очередь, молодежи, новые виды одежды и обуви.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Откупщиков, Ю. В.** К истокам слова. [Текст] – М. : Просвещение, 1973. – С. 206.
- 2 <http://ru.wikipedia.org>
- 3 **Верещак, Ж. А.** Тематическая группа «Молодежная одежда/обувь»: дефиниции и лексико-семантические связи [Текст] // Материалы международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир: язык, история и культура». – Алматы, 2014. – С. 261.
- 4 **Кибалова К., Гербенова, О., Ламарова, М.** Сущность и влияние моды [Текст] // Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага : Артия, 1966. – С. 130.
- 5 Online Etymology Dictionary Дугласа Харпера.
- 6 <http://obukhov-artiom.narod.ru/index/0-339>
- 7 **Валгина, Н. С.** Активные процессы в современном русском языке [Текст]: учеб. пособие. – М. : Логос, 2003. – 304 с. – ISBN 5-94010-092-9.

8 <http://ibrain.kz/kazahskiy-yazyk/zakon-singarmonizma>

9 **Суперанская, А. В.** Род заимствованных существительных в современном русском языке [Текст] // Вопросы культуры речи. – Т.6. – М., 1965. – С.44–58.

Материал поступил в редакцию 17.08.15.

Ж. К. Ибраева, Ж. А. Верещак

Киім және аяқ киім кірме атауларының жастар социумындағы тілдік бейімделуі

әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Материал 17.08.15 баспаға түсті.

Zh. K. Ibraeva, Zh. A. Vereshak

The language adaptation of borrowed items of clothes and shoes in youth society

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 17.08.15.

Бұл мақалда жастар киімі және аяқ киімі кірме атауларының орыс және қазақ тіліндегі бейімделуінің жолдары қарастырылған.

This article presents an analysis of the borrowed items of youth clothes and shoes, ways and results of their adaptation to the Russian and Kazakh languages.

И. А. Казиминова

к.ф.н., доцент, докторант, Институт украинского языка Национальной академии наук Украины, г. Киев, Украина

РОЛЬ РАННИХ СЛАВЯНСКИХ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРУДОВ В СТАНОВЛЕНИИ УКРАИНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

С позиций лингвистического источниковедения проанализирован первый восточнославянский печатный грамматический труд – «Букварь» Ивана Федорова. Характеризуются содержание, жанровые особенности и источники этого памятника. Показана роль «Букваря» в формировании украинской лингвистической терминологии; воссоздана семантическая эволюция лингвистических терминов буквар, азбука, грамматика.

Ключевые слова: лингвистическое источниковедение, историческое терминоведение, лингвистический термин, памятник письменности.

Исследование истории украинских лингвистических терминов базируется на изучении традиции отечественной грамматической мысли, зародившейся еще в XIV в. Начало восточнославянской печатной грамматической традиции ученые справедливо связывают с именем Ивана Федорова – первопечатника, просветителя, гуманиста [17, с. 43]. Иван Федоров прежде всего известен как издатель «Апостола» – книги, которую в течение длительного времени считали первым печатным изданием, однако в 1954–1955 гг. ученым и общественности стало известно об еще одном издании – «Букваре», изданном во Львове в 1574 г. В. В. Нимчук отмечает, что «существуют достаточно веские основания для вывода о том, что первой печатной книгой в Украине является не «Апостол», а «Букварь» 1574 г. Ивана Федорова» [Там же, с. 37]. Этот труд активно исследовали книговеды и историки языка, однако с точки зрения истории лингвистической терминологии памятник изучен недостаточно. В. В. Нимчук заполнил этот пробел, посвятив «Букварю» раздел «Филологические издания Ивана Федорова» монографии «Языкознание на Украине в XIV–XVII в.» (1985) [Там же, с. 36–44]. Однако и до сих пор этот памятник не исследован в терминоведении, в частности историческом, как источник исторического словаря лингвистических терминов.

В статье попытаемся очертить терминологические аспекты анализа памятника, которые до сих пор не были объектом специального изучения.

В частности, с позиций лингвистического источниковедения представим характеристику содержания и жанровых особенностей «Букваря», определим источники лингвистической терминологии этого труда, проследим семантическое развитие отдельных ранних терминов лингвистики – *буквар, азбука, грамматика*. В исследовании анализируемого труда ориентируемся на предложенный в наших предыдущих статьях порядок рассмотрения лингвистических источников [6; 7].

О дате выхода «Букваря» свидетельствует запись на его последней странице. Позже, в 1578 г., Иван Федоров дополнил и переиздал труд в Остроге. В языковедческой литературе находим разные взгляды на язык памятника. Так, Р. О. Якобсон считает, что львовские издания Ивана Федорова отражают московский вариант церковнославянского языка без форм живого народного языка (такие формы исследователь находит лишь в комментариях автора памятника, не входящих в основной текст) [20]. П. С. Кузнецов отмечает, что язык «Букваря» – это соединение церковнославянских особенностей и черт, присущих живому русскому или другим восточнославянским языкам, в частности украинскому [9, с. 92]. Анализируемый труд был первой печатной восточнославянской книгой светского назначения – для освоения грамматики церковнославянского языка в восточнославянской редакции [17].

Исследователи «Букваря» склоняются к мысли о том, что у его автора было хорошее филологическое образование, которое он мог получить от учеников или последователей авторитетного ученого того времени Максима Грека [5, с. 89; 17, с. 36]. Существует предположение, что Иван Федоров обучался в Краковском университете, где овладел греческим и латинским языками [15; 17].

В связи с потребностями обучения в монастырских или светских училищах в конце XV в. появляются небольшие печатные работы по языку [3, с. 21]. О мотивах создания «Букваря» пишет много исследователей, обобщение же их мыслей находим у В. В. Нимчука: «Работая в Белоруссии и на Украине, Иван Федоров как настоящий гуманист и просветитель близко принял к сердцу культурные потребности братских украинского и белорусского народов, испытывавших все большие ущемления со стороны дворянско-католических господствующих классов. Заботясь о распространении образования среди простого народа, Иван Федоров составил и напечатал для школ «Букварь» (так называем книжечку Ивана Федорова, исходя из ее характера и назначения, не имеющую специального заголовка)» [16, с. 74]. В работах В. И. Лукьяненко и Я. Д. Исаевича находим уточнение о том, что «Букварь» был создан по заказу львовян – активных деятелей братского движения [12, с. 210, 228; 4, с. 104].

На первой странице этого издания приведена азбука, которую позже использовали и в других учебных пособиях. Далее азбука помещена также в обратном порядке, а потом – вперемешку. После азбуки размещены упражнения для чтения слогов. Следующие три раздела ориентированы на изучение грамматики (формы глаголов (единственного, двойственного, множественного числа) в настоящем времени; глаголы в формах 2-го лица единственного числа повелительного и изъявительного наклонений; падежные формы существительных и производных от них прилагательных; чтение слов под титлами и т.п.). После грамматических упражнений в книге помещен первый азбучный текст для связного чтения – акrostих. Вторую часть «Букваря» составляли ежедневные молитвы – тексты для чтения и заучивания. Далее – обращение к детям о пользе обучения, морально-этические наставления из библейской «Книги притч Соломоновых», обращенные к родителям отрывки о воспитании детей из посланий апостола Павла.

Содержание издания позволяет воссоздать с позиций ретроспективы семантическую эволюцию терминов *буквар*, *азбука*, *граматика*. По современной терминологии *букварем* называется учебник для начального обучения грамоте, в XVI в. такой учебник называли *азбука* или *грамматика* (*граматика*, *граматикія*) [4, с. 104–105]. По мнению В. И. Лукьяненко, *букварі* – это учебники несколько иного содержания, чем *азбуки* [13, с. 25]. Однако современники не различали их и называли *азбуками* также те издания, на титульном листе которых было напечатано «Букварь». Я. Д. Исаевич указывает на то, что слово *буквар* в разных текстах имело разные значения: «алфавит» (в «Номоканоне» 1624 г. «алфавитный показчик» – *сочисленіє по буквару*); «ученый человек, книжник» (в «Сказании» черноризца Храбра); наконец – «учебник грамоты» [4, с. 105]. Е. А. Кузьминова отмечает, что первые печатные буквари церковнославянского языка не имеют устойчивого названия: в «Букваре» 1574 г. название не сохранилось – в послесловии Иван Федоров называет его «от *грамматикіи* мало нічто», а *азбукой* называет один из разделов книжки. «Букварь» 1578 г. в предисловии назван книгой «*по-греческии, альфавита, а по-рускии, азъ-буки*»; несколько следующих букварей (изданный Л. Зизанием в 1596 г. в Вильно, острожский 1598 г., виленские 1618, 1619 та 1621 гг.) названы *граматики* [10]. Термин *буквар* (*букварь*) по образцу лат. *abecedarium* ввел в начале XVII в. М. Смотрицкий [2, с. 59]. Е. А. Кузьминова подчеркивает, что название *букварь* применительно к книгам для начального обучения была заимствована в Московской Руси во время никоновских книжных реформ: начиная с 1657 г. московские издания выходят под названием «Букварь языка славенска», более ранние печатные московские буквари в выходных данных назывались *азбуками*. Во 2-й пол. XVII в. в Московской Руси эти названия были четко дифференцированы – *букварями* были печатные учебники для начального

обучения грамматике, а *азбуками* – преимущественно рукописные [10]. М. С. Вашуленко и В. В. Нимчук отмечают, что на Украине учебник для обучения письму и чтению до XVII в. называли *азбукой*, а в XVI–XVII в. буквари выходили под названием *граматика* (из которого образовано украинское народное название букваря – *граматка*) [2, с. 59]. Всего из первоначального букваря впоследствии выросли три жанра – собственно букварь (книга для начального обучения), грамматика и катехизис [10]. В букварях в разделы о *просодіі* (*прозодіі*) часто помещали терминологические словарики, которые объясняли названия ударений и разделительных знаков [Там же]. Острожский «Букварь» 1598 г. назван «*книжка словенская рекше грамматика*», а на титульных страницах венских изданий Мамоницей 1618 и 1621 гг. указано: «Грамматика албо сложеніє писмена хотящимся учити словеньскаго языка молодолітным отрочатом». Позже Львовское братство для книжек, в значительной степени напоминающих учебник Ивана Федорова, употребляло в одинаковой степени названия *буквар* и *граматика*. В Украине *граматками* (*граматиками*) называли буквари в XVI–XVIII в. и позже. П. Кулиш согласно ранней традиции назвал «Граматкой» свой известный букварь 1857 г. (второе издание 1861 г.) [18].

Благодаря использованию русских и украинско-белорусских источников первопечатный «Букварь» Ивана Федорова и его переиздания – украинские (начиная с острожского Букваря 1578 г.), белорусские и российские способствовали межславянским связям [4, с. 109]. С момента опубликования эта книга служила образцом в течение XVII в. и оказала огромное влияние на содержание и структуру последующих букварей, вплоть до конца XVIII в. [1, с. 471; 8, с. 41].

Важное место в историографии «Букваря» Ивана Федорова занимают работы, посвященные его источникам (см.: [1; 11]). Н. Б. Мечковская пишет: «Средневековой автор, открывая или создавая новое, вольно или невольно стремился представить свое новое как чужое старое. Не было доказательства более убедительного, чем ссылка на авторитет далекого прошлого. Иван Федоров, по своей сути настоящий новатор, считал необходимым написать в послесловии к своему Букварю: «Сия еже писахъ вам, не от себе, но от божественных апостоль и богоносных святыхъ отецъ учения и преподобного отца нашего Иоанна Дамаскина, от грамматики мало нечто <...>» [14, с. 21]. Е. Л. Немировский отмечал, что источники, использованные Иваном Федоровым, свидетельствуют о его широкой образованности. Среди них – западноевропейские элементарные учебники грамоты, латинские и польские Алфавиты, работы сербских и болгарских грамматиков, использована русская правописная традиция [15, с. 55].

Одним из источников Букваря исследователи называют «Сказание» черноризца Храбра (Сказ. Ч. Хр.). В 1885 г. И. В. Ягич отмечал, что «Статья

черноризца Храбра пользовалась в древности большим уважением, на что указывают многочисленные списки и ее разнообразные переработки» [20, с. 310]. Развернутую характеристику этого памятника представил В. В. Нимчук [17, с. 13–18]. Установлено, что самые ранние известные древнерусские списки трактата о создании славянской азбуки и первые переводы на старославянский язык дошли до нашего времени с XV в., а болгарский список памятника – «О письменехъ чрънорѣзца Храбра» – с 1348 г. Исследователь указывает и приблизительное время появления памятника – конец X – нач. XI в. (указание на это время содержат отдельные восточнославянские списки) [Там же, с. 13]. «Трактат Храбра непосредственно связан со старославянской кирилло-мефодиевской тематикой. Он возвеличивает творцов славянской письменности, показывает их определяющую роль в истории славянского образования. Авторитет просветителей Кирилла и Мефодия Храбр возносит как щит против посягательств на право славян на исконную культуру, собственую письменность, литературный язык» [Там же, с. 13–14]. Памятник содержит такие языковедческие термины: *рѣчь*, *жзыкъ*, *буква*, *писма двогласное (двогласное)*, *граматика*, *риторика*, *боукаръ* («книжник»); названия греческих (*азь*) и латинских (*алфа*, *вѣта*) букв (Сказ. Ч. Хр., с. 297–299).

Р. О. Якобсон называет еще один из источников «Букваря» Ивана Федорова 1574 г. – Трактат «Осмъ честии слова» [20]. Традиция приписывает авторство этого трактата Иоанну Дамаскину (VIII в.), а перевод – Иоанну экзарху Болгарскому (конец IX – нач. X в.) [17, с. 18].

И. В. Ягич указывает на системность представления языковедческих терминов в памятнике [19, с. 342–344]. Термин *имѧ* обозначает класс имен; термины *имѧ общее* и *имѧ собное* отражают дифференциацию существительных на собственные и нарицательные названия; *окончаніе* и *различіе* (член / артикль) – названия признаков, по которым осуществлено деление имен по родам. *Число имене двойно*, *число имене єдино (единствено)* и *число имене множественно* – термины для обозначения имен по трем числам. В памятнике находим терминологические ряды *родъ (имѧ женско, имѧ мужеско, имѧ среднее)*; *видъ* (по которому *имѧ* делится на *первобытное, дѣйствено, повѣстное, рододатное*); *начертаніе*, которое в написании делится на *пресложное (пресложно)*, *простое (просто)*, *сложное (сложно)*; *число*; *паденіе* (падеж; выделены такие падежи: *виновно*; *дательно, звательно, право, родно*). Эти ряды свидетельствуют о формировании у древних языковедов представления о категории имен, для которых есть соответствующее терминологическое обозначение – *отношенія «послѣдствующія»*. Вторая часть памятника посвящена *рѣчи* (глаголу). Перечислены временные формы глагола, что нашло отражение в соответствующей терминологии памятника: *залогъ рѣчи дѣйственныхи (будущее, минувшее, настоящее)* – для

обозначения временных форм активного залога; *залогъ рѣчи страдалньи* – пассивного залога; *залогъ рѣчи посредѣ страсти и дѣйства* – среднего залога. Выделены категории глагола, засвидетельствованные такой лингвистической терминологией: *изложеніе рѣчи* (совр. наклонение; *вопросное, звательное, молитвенное, необавное, повелѣное, повѣстное*); *залогъ* (см. выше); *видъ рѣчи (первообразный, преводный)*; *начертаніе рѣчи (пресложно, просто, сложно)*; *число*; *лице (второ, перво, третіе)*; *время (будущее, мимошедшее, минувшее, надпредѣляемое, настоящее, непредѣльное, по малѣ бывающее, предбывшее, предидывшее, предлежисное, протѣженное)*; *супружество* (спряжение). В соответствующих терминах третья часть описывает *причастіа* (деепричастие и его формы), четвертая – *различіе (подчинное, предчинное)*.

Далеко не вся названная грамматическая терминология помещена в книге Ивана Федорова, «поскольку это не был непосредственно учебник по языку, а пособие для начального обучения чтению и письму. Однако они дают определенное представление о тогдашнем состоянии науки о языке» [3, с. 21]. Приведем употребленные в «Букваре» термины: *азбука (азбука)*, *время рѣчи будущее*, *время рѣчи настоящее*, *время рѣчи непредѣльное*, *время рѣчи по малѣ бывающее*, *время рѣчи предбывшее*, *время рѣчи протѣженное*, *грамматикѧ*, *изложеніе рѣчи повелительное*, *изложеніе рѣчи сказательное*, *ортографѧ*, *прородѧ*, *страдалньи залогъ* (Федоров, с. 30, 40).

Некоторые термины, вероятно, заимствованы из греческих и латинских грамматических сочинений (*грамматика*, *ортография*), часть образована по модели номинаций иностранных трактатов (*предбывшее время, помале бывающее время, сказательное наклонение* и др.) [3, с. 22]. Н. П. Лесюк считает, что термин *граматика* был заимствован из греческого языка где-то уже в XVI в., впервые в Украине он использован именно в «Букваре» Ивана Федорова 1574 г. [11, с. 494].

Подводя итоги, отметим, что источниковедческий анализ первого восточнославянского грамматического труда – «Букваря» Ивана Федорова – позволяет осветить ранний этап формирования лингвистических терминов на славянских землях; термины, использованные автором памятника, указывают на преемственность в развитии грамматической традиции и свидетельствуют о высоком уровне лингвистической науки того времени. Материал памятника является ценным источником для изучения истории украинских лингвистических терминов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Быкова, Т. А.** Место «Букваря» Ивана Федорова среди других начальных учебников / Т. А. Быкова // Известия АН СССР. Отделение

литературы и языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – Т. XIV. – Вып. 5. – С. 469–473.

2 **Вашуленко, М. С., Німчук, В. В.** Буквар / М. С. Вашуленко, В. В. Німчук // Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-тє вид., зі змінами і доп.] – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 59–60.

3 **Гвоздович, Г. А.** Грамматическая терминология русского и белорусского языков: истоки, структура, функционирование / Г. А. Гвоздович. – Минск : БГУ, 2008. – 167 с.

4 **Ісаєвич, Я. Д.** Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа ; Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 191 с.

5 **Іванов, А. И.** Литературное наследие Максима Грека / А. И. Иванов. – Л. : Наука, 1969. – 248 с.

6 **Казими́рова, І.** Історична термінографія в контексті лінгвістичного джерелознавства / І. Казими́рова // Мова і культура : науковий журнал. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2014. – Вип. 17. – Т. II (170). – С. 265–270.

7 **Казими́рова, І.** Іван Огієнко – засновник української історичної лінгвотермінографії / І. Казими́рова // Українська мова. – 2015. – № 1. – С. 36–49.

8 **Клименко, О.** Перші друковані кириличні букварі та їх вплив на становлення і формування навчальної книги в Україні / О. Клименко // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології, 2006. – Вип. 1. – С. 41–54.

9 **Кузнецов, П. С.** Букварь Ивана Федорова / П. С. Кузнецов // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 91–97.

10 **Кузьминова, Е. А.** Буквари церковнославянского языка / Е. А. Кузьминова // Православная энциклопедия : [электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/153609.html>. – Дата обращения 21.01.2015.

11 **Лесюк, М.** Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / М. Лесюк. – Івано-Франківськ Місто НВ, 2014. – 732 с.

12 **Лукьяненко, В. И.** Азбука Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности / В. И. Лукьяненко // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР. – 1960. – Т. 16. – С. 208–229.

13 **Лукьяненко, В. И.** Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова / В. И. Лукьяненко // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века : сб. науч. тр. – Л. : БАН, 1979 – 171 с.

14 **Мечковская, Н. Б.** Ранние восточнославянские грамматики / Н. Б. Мечковская ; [под ред. А. Е. Супруна]. – Минск : Изд-во «Университетское», 1984. – 159 с.

15 **Немировский, Е. Л.** Иван Федоров (около 1510–1583) / Е. Л. Немировский; [отв. ред. А. А. Чеканов]. – М. : Наука, 1985. – 320 с.

16 **Німчук, В. В.** Иван Федоров і початок світського книгодрукування / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 73–80.

17 **Німчук, В. В.** Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 222 с.

18 Перший східнослов'янський буквар : [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/synopsis/pershodrukar-ivan-fedorov-i-vynuknennya-drukarstva-na-ukrayini/pershyu-skhidnoslovyanskyu-bukvar.htm>. – Дата звернення 26.01.2015.

19 **Сидоров, О. О.** Першодрукар Иван Федоров / О. О. Сидоров, Г. І. Коляда // Книга і друкарство на Україні. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 24–41.

20 **Ягич, И. В.** Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке / И. В. Ягич // Исследования по русскому языку. – СПб. : Типография императорской академии наук, 1885. – С. 289–1070.

21 **Jakobson, R.** Ivan Fedorov's Primer of 1954 / Facsimiled with comment by R. Jakobson. – Cambridge (Mass.) : Harvard Colleg Library, 1955. – 79 p.

СПИСОК УСЛОВНЫХ СОКРАЩЕНИЙ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Показчик – Німчук В. В. Показчик давніх слов'янських філологічних термінів // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 215–222.

Сказ. Ч. Хр. – О письменехъ чрънорѣзца Храбра // Исследования по русскому языку. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1885. – С. 297–300.

Федоров – Федоров І. Буквар. Післямова В. В. Німчука. – К. : Дніпро, 1975. – 96 с.

Матеріал посту́пил в редакцію 21.08.15.

И. А. Казими́рова

Украин тіл білімі термінологиясының қалыптасуында славян грамматикалық еңбектерінің ролі

Украин Ұлттық ғылыми академиясының украин тілі институты, Киев қ., Украин.

Матеріал 21.08.15 баспаға түсті.

I. A. Kazytyrova

Historical aspects in formation of Ukrainian linguistic terminology

The Institute of the Ukraine Language of the Ukraine National Academy of Sciences, Kiev, Ukraine.

Material received on 21.08.15.

Тіл білімінің пайымдау қозғарасы бойынша алғашқы шығыс славяндық грамматикалық баспа еңбек – «Әліппе» Иван Федоровтікі. Осы ескерткіштің жанрлық ерекшеліктер мен көздері заманалық мазмұнға ие. «Әліппеде» украин тіл білімі терминологиясының қалыптасқан ролі көрсетілген. Әліппе, грамматика лингвистикалық терминдердің семантикалық дамуы құрылды.

The article deals with the analysis of East Slavic grammatical printed work (Bukvar of Ivan Fedorov) from the standpoint of Source Study. Author determines the content, genre characteristics and sources of this work. Also there is shown the role of linguistic source under consideration (Bukvar) in the formation of Ukrainian linguistic terminology; and presented semantic evolution of linguistic terms: bukvar, azbuka, grammatika.

УДК 82.0

К. Н. Канапьянов¹, Б. М. Кадырова²

¹к.ф.н., доцент; ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

«СЕРЕБРЯНЫЙ ВЕК» КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ И ТВОРЧЕСТВО М. Ж. КОПЕЕВА

В статье освещается поэтическое творчество М. Ж. Копеева в контексте казахской лирики 2-ой половины 19-века.

Ключевые слова: Поэт, лирика, наследие, «Степной Гомер», традиция, пробуждение.

«Вопреки мнению усталых, злорадно-равнодушных людей, грустно заявляющих, что стихи отжили свой век и вообще более не нужны, – я утверждаю, что стихи необходимы, естественны и вечны...». Почти век назад эта фраза была произнесена З. Гиппиус. Теперь, век спустя, она вновь обрела свою актуальность.

В последнее время, к сожалению, не принято с восхищением говорить о лирике. Тем более о той, которую традиционно относят к «классике жанра». Этакая надменная разочарованность в голосе: «Абай – гений? Ах, как, однако, скучно, как догматично, штампы и фразы из учебника оскомину набили! Зачем кричать одно и то же спустя 100 лет после того, как все это признали! «И тем не менее... вечные истины на то и вечные, что не поддаются

разрушительному воздействию времени и переживают самые кризисные моменты истории со стоической невозмутимостью факта, против которого нечего возразить.

Машхур-Жусуп Копеев – крупнейший поэт конца XIX и начала XX века. Творческая деятельность его протекала в сложных жизненных обстоятельствах. Наследие его богато и разнообразно. Читатель найдет в нем и философские раздумья о человеке, о смысле жизни, разуме и сознании, о судьбе своего народа, о добре и зле; найдет также смелую критику разобщенности, лениности современного ему общества, проблемы просвещения, нравственного воспитания – словом, все важнейшее темы волновавшие в свое время Абая и его современника Шакарима. М-Ж. Копеев развил и углубил Абаевский критический реализм. Как и Шакарим М. Ж. Копеев был хорошо образован. Все это позволило ему внести значительный вклад в развитие казахской поэзии, расширить ее тематику, обогатить содержание.

Творчество М. Ж. Копеева многие десятилетия было под запретом. Ныне доброе имя его вытасчено из забвения, восстановлено и богачейшее наследие поэта, философа, мыслителя и органично вошло в состав национальной казахской культуры.

Кто такой Машхур Жусуп Копеев, что он за поэт, какие оставил духовные ценности? Эти вопросы станут теперь для литературоведов темой пространных, глубоких исследований и, самое главное, наследие поэта стало широко известно.

Машхур Жусуп Копеев (1858-1931) современник Шакарима, поэт, просветитель, религиозный мыслитель и подвижник творческими, эстетическими истоками был связан с художественным, идейным наследием поэтов Зар замана. Сближает его с эстетикой и философией течения Зар заман типология основных тем и проблем, протест против наступления колониализма, концептуализированное противопоставление двух эпох, эпического прошлого и деструктивного настоящего, интонация скорби и плача по историческим потерям кочевников, рефлексия по настоящему положению народа, духовная ориентация на ценности ислама, осуждение догматизма, ханженства, невежества в среде слушателей культа. Вместе с тем, подобно Шакариму, М. Ж. Копеев отличается от поэтов Зар замана целым рядом существенных особенностей художественного мышления и мировоззрения, которые дают себя знать в преодолении эсхатологического настроения, в отказе от признания неизбежности апокалипсического конца, в склонности к политической интерпретации религиозных явлений, в активной просветительской деятельности, тяготении к религиозному строительству в социуме, в выборе джадидистского варианта решения вопросов образования и просвещения.

Жизнь М. Ж. Копеева сложилось более благоприятно, нежели судьбы многих его современников-поэтов. Выходцу из крупного племени Аргын, много лет подвизавшийся на почве религиозного искательства истины, снискавший у населения славу святого, провидца, М. Ж. Копеев дожил до возраста 73 лет. В детстве будущий поэт получил основательное богословское образование и воспитание, о чем он нередко вспоминал потом в своих «кара оленях». В отроческом возрасте он заслужил известность необыкновенно образованного юноши, что закономерно привело его к профессиональной стезе мугалима (муллы). В пору учительствования М. Ж. Копеев увлекся реформаторскими идеями джадидизма и активно проводил их в жизнь. С. Даутов по этому поводу пишет: *Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитты қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен.*

Нельзя не обратить внимания на очевидное влияние Абая на мировоззрение М. Ж. Копеева, – это выразилось в поддержке поэтом тенденции к интеграции религиозного, светского, политехнического образования, в выделении им роли интеллекта, разума в процессах роста сознания человека. Несомненны так же политические симпатии М.Ж.Копеева деятельности движения Алаш. Термин Алаш, мотивы программных установок движения то и дело звучат в поэзии просветителя.

М.Ж. Копеев совершил три длительные поездки в Среднюю Азию, в Ташкент, Бухару, Самарканд. Перипетии этих поездок, связанные с духовными поисками, целями совершенствования знаний в теологических центрах Азии, подробно отражены в автобиографической поэзии подвижника. Из содержания этих произведений со всей очевидностью выявляется суфийская подоплека духовно-философских исканий М. Ж. Копеева, и это многое проясняет в его творчестве, например критический настрой по отношению к малообразованным аульным муллам, резкое обличение проявлений материального стяжательства в этой среде.

Поэт пишет о фактах его отказа от крупных материальных даров от баев за труд учителя, религиозную культовую практику, и это не выглядит саморекламой с его стороны.

Яркая страница в творческой биографии М. Ж. Копеева – собирание им образцов национального фольклора в самых различных жанрах, произведений известных акынов-жырау, эпосов, дастанов, народной сказочной прозы и т.д. Так в записях М. Ж. Копеева до наших дней дошли основные произведения Бухар-Жырау. Поэт является автором крупного дастана «Гулшат-Шеризат». Влияние просветителя на общественное мнение, литературные круги, религиозных деятелей своего времени было велико.

Язык М. Ж. Копеева более приближен к простонародному, нежели язык тех же поэтов Зар замана, что проявляется в доминировании разговорной интонации

(в оленях нередко встречаются просторечия, освоенные народной речью русизмы, разреженное использование арабо-персидской религиозной лексики.

Господствующая форма в поэзии М. Ж. Копеева – кара олен. Эта народная поэтическая форма и позволяет автору создать в произведениях доминирующую интонацию повествования.

Кому нужны слова назидания мои?

Ведь униженные к высокому слогу глухи.

А я продолжаю душу всем изливать,

И заветы дедов от забвения спасать.

Большинство произведений М. Ж. Копеева структурно организованы по принципу сюжетной повествовательности, что, по всей видимости, больше отвечало его морально-дидактической установке по воздействию на народное сознание и восприятие. Религиозная проблематика также полностью подчинена этой цели поэта, например, некоторые поучительные темы раскрываются в рамках автобиографического сказа автора о собственном жизненном пути, духовных исканиях:

Пять лет бродил я по Сырдарье,

Обетованной казахами древней земле.

Светлые посещал места, учился, изучал,

Стык эпох и культур «вживую» я вкушал.

Призыв к духовному пробуждению – основной лейтмотив «Кара олена». Эти же темы и мотивы получают развитие и более пространную трактовку в олене «З рет сөз». Для стилистики произведений М. Ж. Копеева характерно совмещение в одном стихе русизмов, арабизмов, что свидетельствует не о лексической эклетике и разном, а о процессах постоянных изменений в живом народном языке («Зан-закон шаригаттан адастырып, Би шықты қозықарын пормы жоқтан»). Основной объект нравственных обличений автора-моральный упадок цели слоев населения, деструктивные явления в области традиционной этики, нравов духовных ценностей общества, разгул партикуляризма, отчуждение и социальное расслоение в распадающейся аульной общине, свара, междусобицы, продажность тех социальных групп, которые раньше выступали носителями высоких идей, сплывающего духа:

Наука и знания в забвении пали,

Устои религии сегодня упали.

Вера светлая в руках шарлатанов,

Думы, которых, лишь о пользе карманов

Эта тяжелая для поэта тема кочует из стихотворения в стихотворение, составляя основную социальную проблематику оригинального творчества поэта. На фоне всего негатива в олене «З рет сөз» эстетической новацией выглядит обширная аллегория – повествования о трех чудаках, слепом, глухом и нагом, странниках поневоле. Аллегория при всей своей условности на семантическом

уровне имеет свою конкретику – смыслы, которые на плане социальных понятий должен достраивать сам читатель. В аллегории о трех глупцах, слепом, глухом, нагом, нетрудно узнать иносказание – притчу о племени, лищённом науки, образования, в невежестве бегущего от всего нового:

Перед глазами трое горемык стоят.
По жизни бредущих наугад.
Без цели, без воли, без мыслей,
Трое отвергнувших общество людей.

Аллегория М. Ж. Копеева, тематически и семантически перекликающаяся с социальной «злойбой» дня, глубинными эстетическими линиями связана с суфийской традицией, восходящей к «Месневи» Д. Руми, «Бустону» Саади. Эта аллегория, да и другие, собранные в изданных пятнадцати томах, выразительно характеризуют своеобразие поэтического мышления М. Ж. Копеева – тяготение к обрамленным формам иносказания, ассоциированию смысловых слоев и концептов, имеющих книжное, культурное происхождение.

Насыщенно социальными и политическими темами, мотивами крупное произведение «Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі». В нем создана выразительная и одновременно гнетущая картина – образ народа:

Руками можно сотворить чудеса,
Даже объять горизонты и небеса.
Ну а краски степи неизменно черны,
Кровь человечья здесь дешевле воды.

Панорамные картины и сцены социального и политического гнета, насилия, деградации обесиленного народа:

А мы еще кочуем по степи,
Которую пока не присвоили мужики.
И кто нам заплатит по счетам за житиё,
За боль, раны и рабское ярмо.

Сочетаются с активными призывами автора к духовному пробуждению, к активности и борьбе.

Теперь слово ваше Алаш-Орда,
Карты вам в руки, за казахов-алга!
Верит наш народ в святыни отцов,
И пойдет за вами к чести дедов.

Эти строки, целый ряд других, характер функциональности лексики метасемантического значения, общий пафос произведения свидетельствуют о глубоком взаимопроникновении религиозного и социально-политического планов повествования в эстетике М. Ж. Копеева. Вместе с тем вполне очевидно, что политический аспект в произведении поэта подчинен религиозно-философскому началу и претворен в нем.

«Түркістан, Ташкент сапары хикаясы» - произведение композиционно выстроенное по законам повествовательного жанра – Сафар-наме. Однако, молитвенное упование на бога, святого духа, апелляция в стилевом и интонационном отношениях несколько трансформируют Сафар-наме Копеева.

Анализ всех названных произведений М. Ж. Копеева дает основание говорить об особом характере эстетического отражения облика творческой личности, поэтического абстрагирования лирического «Я».

«Я» поэта объективируются в двух выделенных содержательных факторах – на основе мотива честного служения народу, а также на базе достаточного ощущения предопределенности своей судьбы.

Главной задачей Копеева – мыслителя и поэта было вывести казахское общество из темноты и невежества, приобщить народ к знаниям, культуре, искусству. Его убеждающие и своевременно высказанные идеи, суждения, мысли и выводы подчинены этой большой цели. Именно поэтому Машхур-Жусуп Копеев и как поэт, и как мыслитель оставил яркий след в казахской степи.

Душа, искавшая свет, правильный путь для развития своего племени, не находила удовлетворительного ответа. В начале XX века Машхур Жусуп – в состоянии глубокого и тяжкого раздумья. Новые революции не рассеивают его сомнения. Живя последние пятнадцать лет в советских условиях, он не находил в них ничего созвучного своей душе.

В художественных произведениях, главным образом, в философских обобщениях поэт стремится разгадать истинный смысл бытия, выступает как человек, постоянно ищущий правду, справедливость. Но его рассуждения о бренности человека, о правственности, основанной на веровании весьма традиционны. Многие ученые современности называют его «виднейшим представителем религиозно-мистической направленности казахской общественной мысли».

Действительно, религиозность Машхур Жусупа была велика. Многие несовершенства мира он понимал как следствие разрушения веры. Однако он не проводил активной пропаганды ислама, жил вдали от мира, мирской суеты, не держал мечети, поэтому не следует говорить о нем как об идеологе мистицизма. Подобно еще одному гению казахского народа Шакариму, в преклонном возрасте покинувшем Жидебай, Машхур-Жусуп покидает родной Кызылтау и поселяется в отдаленном Ескельды, подытоживая свое творчество.

Я, камень, забытый богом на земле,
Земли, печаль впитавший, со всеми наравне.
Зачем я родился, зачем я живу?
Коль разбудить людей я не могу.

Но оценивая по достоинству вклад Машхур Жусупа в художественную литературу, многие исследователи его творчества отмечают присутствие реалистических моментов и признают величественность его поэзии.

Творчество М. Ж. Копеева в истории казахской поэзии занимает особое место.

Хотя бы потому, что творчески и по времени был близок как Шакариму, так и самому Абаю, утверждая реализм и в казахской поэзии. Но, к сожалению, в течение шести десятков лет он оставался неизвестным широкому кругу читателей, его наследие было по сути репрессировано и предано забвению. Теперь наступили другие времена, его народ, как желал того Копеев открыл глаза. И творчество его стало изучаться должным образом. На казахском языке издано уже пятнадцать томов избранных произведений поэта. Его поэзию стали переводить на русский и английский языки. Для комплексного изучения его творчества при ПГУ имени С. Торайгырова открыт Научно-практический центр «Машхуроведение». Даже при таком раскладе о Машхур Жусупе Копееве как о поэте, мастере художественного слова произносятся пока, скажем так, первые слова. Еще на заре Советской власти нарком образования С. Садуакасов настаивал на серьезном исследовании творчества гения. Но были другие времена.

Бесспорно, что творчество Машхур Жусупа Копеева в целом бесценное наследие. Его верность реалистическим традициям, новаторский подход к предмету искусства позволяют говорить о заслуженном месте Копеева, как поэта и мыслителя в истории казахской литературы и всей культуры. Творчество Копеева служит связующим звеном казахской литературы конца XIX века и современного периода, продолжая и развивая лучшие традиции казахского стиха.

Выдающийся поэт, философ и мыслитель сакральной судьбы, представлявшийся до последнего времени «Степным Гомером» полноправно входит в повседневную жизнь нашего художественного бытия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Копеев, М. Ж. Тандамалы 1-т. – Алма-ата : Галым, 1990. – 213 б.
- 2 Мукаов, С. Халық мұрасы. – Алматы : Жазушы, 2003. – 303 б.
- 3 Қалижан, У. Мәшһүр Жүсіп. Зерттеу. – Алматы : Атамұра, 1998. – 118 б.
- 4 Кирабаев, С. Белые пятна в литературе. – Алматы : Білім, 1995. – 288 б.

Материал поступил в редакцию 29.05.15.

К. Н. Канапьянов, Б. М. Кадырова

М. Ж. Көпеев шығармашылығы мен қазақ поэзиясының «Жүміс ғасыры»

С. Торайгыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 29.05.15 баспаға түсті.

Kanapjanov K. N., Kadyrova B. M.

«Silver age» of Kazakh poetry and heritage of M. Zh. Kopeev

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 29.05.15.

Мақалада М. Ж. Копеевтің поэтикалық шеберлігі және XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ лирикасы қарастырылады.

The article is devoted to the poetic heritage of M. Zh. Kopeev in the context of Kazakh lyrics of the second part of XIX th century.

УДК 81' 44

А. Н. Касымбекова¹, Г. К. Карбозова²

¹ст. преподаватель; ²к.филол.н., Южно-Казахстанская государственная фармацевтическая академия, г. Шымкент

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ПРИЧАСТИЙ В НЕРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО, ЛАТИНСКОГО, АНГЛИЙСКОГО, НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье производится попытка сопоставительного изучения причастий в современных неродственных и разноструктурных языках. Представлены пути образования и синтаксического функционирования данного языкового явления в сопоставительном плане.

Ключевые слова: причастия, действительные/страдательные причастия, причастия настоящего/прошедшего времени, полные/краткие формы причастий.

Лингвисты констатируют, что вопрос о функционировании причастий относится к одному из самых сложных вопросов языкознания.

Во всех сопоставляемых языках причастия – это особая форма глагола. В латинском (Participium), немецком (Particip) и английском (The Participle)

языках название этой формы образовано от латинского *pars, partis f* (часть). В русском языке этимология названия связана со словом «часть», в казахском языке со словом «есім» (имя).

Рассматриваемые в данном исследовании языки по своей типологии и морфологической структуре относятся к разным группам: казахский принадлежит к группе агглютинативных языков, латинский, русский и немецкий язык относятся к языкам флективным, английский относится к группе изолирующих языков. Каждый из рассматриваемых языков имеет свои формальные грамматические признаки причастий, отражающие способы их образования.

В казахском языке причастие давно прошедшего времени (бұрынғы өткен шақ есімше) образуется посредством присоединения аффиксов – **ған/ген**: *ал-ған* – взя-вш-ий, *жүгір-ген* – бе-жав-ший; – **қан,/-кен**: *айт-қан* – сказал (сказанное), *кет-кен* – ушел-ш-ий.

Причастие прошедше-будущего или переходного (ауыспалы - шақ есімше) времени употребляется то в значении прошедшего, то в значении будущего времени и образуется при помощи аффиксов – **атын / -етін, -йтін/-йтін**: *айт-атын*-говаривал, *жақта-йтін*-защищал [1].

В русском языке подобных разновидностей форм причастий нет, передаются глагольными или другими формами причастий.

Причастие неутвердительного или предположительного будущего времени (болжалды келер шақ есімше) обозначает признак, связанный не столько с реальным, сколько с потенциальным будущим временем и образуется при помощи аффиксов – **ар/-ер, -р**: *кел-ер* - возможно, пожалуй, придет; *кайт-ар* – возможно, вернется.

В русском языке причастия не имеют форм будущего времени, причастия будущего времени казахского языка передаются глаголами будущего времени или по смыслу другими формами слов.

Причастия будущего времени цели (мақсатты келер шақ) образуются посредством прибавления аффиксов – **мақ, - мек, - бақ, - бек, - пақ, -пек**: *сөйле-мек* – намерен выступить, *жаз-бақ*-намерен написать.

Рассматриваемые причастия в казахском языке могут употребляться в форме принадлежности и множественного числа, склоняться, но падежные формы мало употребительны: *Алмақтың* да салмағы бар. – За взятое необходимо рассчитываться. *Алмағымнан бермегім* көп. – Долгов больше, чем заработанного.

В русском языке причастия делятся на действительные и страдательные, которые различаются по значению и способу образования. Причастия имеют две формы времени – настоящее и прошедшее, будущее время отсутствует. Действительные причастия прошедшего времени образуются от основ глагола совершенного и несовершенного вида при помощи суффикса – **ш, –**

вш: чита-ть – *читав-вш-ий*, нес-ти – *нес-ш-ий*, страдательные причастия – с помощью суффиксов – **нн-, -енн-**: увлечь – *увлеченный*.

Действительные причастия настоящего времени образуются от переходных и непереходных глаголов только несовершенного вида (глаголы совершенного вида не имеют форм настоящего времени) посредством суффиксов – **ущ-, -ющ-**, которые присоединяются к основам настоящего времени глаголов I спряжения и –**ащ-, -ящ** глаголов II спряжения: *рисующий* мальчик – сурет салатын бала.

Действительные причастия настоящего времени страдательного залога образуются только от переходных глаголов несовершенного вида при помощи суффиксов – **ем, -им** от основ глагола настоящего времени –**ем**– (I спряжение и –**им** (II спряжение): *печата-ем-ый* – бастырылатын (в казахском языке – ауыспалы шақ), *унос-им-ые* ветром листья – желмен ұшырылып әкете-тін жапырақтар). Некоторое соответствие имеется между формами настоящего времени русского языка и будущего переходного причастия казахского языка. По синтаксической функции субстантивированные формы причастий в обоих языках совпадают, атрибутивные отношения также соответствуют, но причастия казахского языка часто употребляются в роли сказуемых в простых и сложных предложениях, которые не имеют соответствия в русском языке, передаются глаголами или отдельные формы причастий входят в составные и сложные сказуемые.

В отличие от казахского языка страдательные причастия русского языка в прошедшем времени имеют краткую форму и всегда выступают в роли только сказуемых: начитанный мальчик – көп оқыған бала, мальчик *начитан* – бала көп оқыған.

В английском языке имеется причастие I (Participle I) и причастие II (Participle II). Причастие I образуется путем прибавления суффикса – **ing** к основе глагола (to read + -ing = *reading*). Причастие II образуется разными способами. Правильные глаголы образуют формы причастия II путем прибавления суффикса –**ed** к основе глагола (to ask + -ed = *asked*) [2].

Неправильные глаголы образуют формы причастия II без помощи суффикса –**ed**. Среди неправильных глаголов, некоторые глаголы образуют причастие II путем изменения *корневого гласного*: to sing – *sung*; другие – прибавлением суффикса –**en (-n)**: to give – *given*; у некоторых глаголов форма причастия II совпадает с формой прошедшего времени: to sit – *sat* – *sat*; у ряда глаголов формы причастия прошедшего времени и инфинитива совпадают: to put – *put* – *put*. В системе морфологических категорий причастия I противопоставляются два времени (неперфектное и перфектное), а у переходных глаголов – два залога (действительный и страдательный).

Причастие I (неперфектное действительного залога) может выполнять функцию определения. В функции определения причастие I может стоять перед или после определяемого слова [3].

The speaking lady is Miss Brown.

Дама, которая сейчас выступает, Мисс Браун.

Когда причастие I стоит после определяемого слова, оно, как правило, бывает распространено другими членами предложения. В этом случае причастие I образует причастный оборот (The Participial Construction) [3].

I see the children *playing* in the garden. Я вижу детей, играющих в саду.

Причастие I может выступать как обстоятельство времени, причины, образа действия:

Reading, I make notes. Читая, я делаю записи.

Причастие I может выступать как составная часть сказуемого.

The story is *surprising*. Рассказ удивительный.

Причастие II в функции определения:

Students learn *written and spoken* English.

Студенты изучают особенности письменного и устного вариантов английского языка.

В функции обстоятельства:

Until *translated* into other languages, this article was not widely known. - Пока эта статья не была переведена на другие языки, она не была широко известна.

В функции именной части сказуемого:

I was *impressed* by his report.

Его доклад произвел на меня сильное впечатление.

Часть сложного дополнения:

Mary found the door *locked*. Мэри обнаружила, что дверь заперта.

В немецком языке имеется два вида причастий: Partizip I (причастие I) и Partizip II (причастие II) [4].

Партицип I образуется путем прибавления к основе инфинитива глагола суффикса **-end** (или **-nd**). Например: schreiben – *schreibend*, zeichnen – *zeichnend*.

Партицип II образуется при помощи приставки **ge-** и суффиксов **-t** или **-en**.

С суффиксом **-t** образуется партицип II слабых глаголов, а с суффиксом **-en** – партицип II сильных глаголов. Сильные и неправильные глаголы часто меняют *корневую гласную*. Например: machen – *gemacht*, lesen – *gelesen*, sprechen – *gesprochen*.

В глаголах с отделяемой приставкой приставка **ge-** стоит между отделяемой приставкой и корнем глагола. Например: einschreiben (вписать) – *eingeschrieben*.

Глаголы с неотделяемыми приставками, а также с ударным суффиксом **-ier** образуют Partizip II без приставки **ge-**: bearbeiten (обрабатывать) – *bearbeitet*; erblicken (увидеть) – *erblickt*, marschieren (маршировать) – *marschiert*.

Partizip I имеет, как и прилагательное, две формы: склоняемую (полную) и несклоняемую (краткую). В полной форме Partizip I выполняет функции согласованного определения имени существительного:

Was füreinander Junge? – *einlaufender* Junge (бегущий мальчик).

Welches Mädchen? – das *schreibende* Mädchen (пишущая девочка).

Partizip I склоняется как прилагательное. Например: с определенным артиклем:

Nominativ: der lesende Student, die lesende Studentin

Genitiv: des lesenden Studenten, der lesenden Studentin usw.

Partizip I переходных глаголов, употребленный в качестве определения, может иметь перед собой частицу *zu*. В этом случае определяемое существительное обозначает предмет, на который должно быть направлено действие, выраженное Partizip I:

Der *zu übersetzende* Auszug ist in dieser Zeitschrift besonders interessant. Орывок, который должен быть переведен, особенно интересен в этом журнале.

Краткая форма Partizip I может быть в предложении обстоятельством образа действия: *Schweigend* betrat er den Lesesaal undnahm Platz. Он молча вошел в читальный зал и сел.

Partizip II употребляется:

– для образования сложных глагольных форм, например:

Perfekt Aktiv: Der Frühling ist *gekommen*. Пришла весна.

– как обстоятельство образа действия:

Der Gelehrte sprach *begeistert* von seiner Erfindung.

Ученый с воодушевлением говорил о своем открытии.

– как неизменяемая часть именного сказуемого:

Dieses Wort war *fett gedruckt*.

Это слово было напечатано жирным шрифтом.

– В полной форме как согласуемое определение существительного:

Der *gebaute* Betrieb liefert neu landwirtschaftliche Maschinen.

Построенное предприятие поставляет новые сельскохозяйственные машины.

В латинском языке причастия настоящего времени действительного залога (Participia presentis activi) образуются от основы глагола настоящего времени путём присоединения суффикса – **ns** (глаголов 1 и 2 спряжений) или **–ens** (от глаголов 3 или 4 спряжений), в родительном падеже единственного числа, которая является исходной формой определения основы, они оканчиваются на – **ntis (s<t)** [5].

В роли согласуемого определения они имеют русские соответствия на – ащ, -ящ, -ущ, -ющ. Например: laborare – *laborans* – работающий, ая, ое, miscere – *miscens* – смешивающий, ая, ее.

Причастия прошедшего времени страдательного залога (*Participia perfecti passivi*) образуются от глагольной основы супин путём присоединения к ней окончаний – *us*, *-a*, *-um*. Основа супина латинских глаголов оканчивается на *-s* или *-t*.

Laboro, avi, atum, are 1, laboratus, a, um- производенный, *-ая, -ое*.

Misceo, mixtum – ere 2 mixtus, a, um – смешанный, *-ая, -ое*.

В роли согласуемого определения они переводятся на русский язык причастием страдательного залога совершенного вида (на *-нн, -т-*).

Причастия будущего времени действительного залога (*participia futuri activi*) означают намерение или готовность совершить что-то; они образуются от основы супина путём присоединения суффикса *-ūr-* и родовых окончаний – *us, -a, um*. Переводится с помощью слов «намеревающийся, готовый что-либо сделать» или «тот, кто будет» делать: *laudat-ūr-us, a, um* – намеревающийся хвалить.

Во всех рассматриваемых языках причастия определяются как особая форма глагола, совмещающая свойства глагола и прилагательного. Это глагольно-именная форма, где действие приписывается лицу или предмету как их признак, свойство, которое проявляется во времени. В результате исследования были выявлены следующие *глагольные признаки* причастий рассматриваемых языков:

Во всех пяти языках у причастий есть категория переходности, времени. В казахском и латинском языках присутствуют формы будущего времени, которое отсутствует в русском, английском и немецком языках. Спряжению подвергаются только причастия казахского языка. Категория модальности присутствует у причастий казахского языка. Залоговая форма характерна для причастий всех пяти языков. Категория вида есть у причастий русского языка.

Признаки имени характеризуются следующим:

В казахском языке причастие склоняется, как имя существительное, имеет аффиксы множественности и принадлежности, которые отсутствуют в других рассматриваемых языках ввиду их иного грамматического устройства. В русском, латинском, немецком языках причастие склоняется как имя прилагательное, в отличие от английского языка. В английском языке частеречная принадлежность слова во многом определяется контекстом [6].

Синтаксические функции причастия характеризуются тем, что во всех пяти языках причастия могут быть определениями. В английском и немецком языках причастия могут выполнять функцию обстоятельства, в отличие от русского языка.

В роли сказуемых или части сказуемых причастия выступают в казахском, английском, немецком, латинском языках. В краткой форме причастия русского языка также могут быть сказуемыми. Проведенное исследование показало, что по форме многообразны причастия в

казахском языке. Они гораздо шире по сфере своего функционирования в синтаксических конструкциях, имеют больше временных форм.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Әміренова, Р. С., Мұсаұлы, Ж.** «Қазақ және орыс тілдерінің салғастырмалы грамматикасы. Оқу құралы. – Көкшетау : «Келешек-2030», 2007. – 216 б.

2 **Жималенкова, Т. М., Мыльцева, Н. А.** Универсальный справочник по грамматике английского языка. – М. : «Глосса», 1995. – С. 114-122.

3 **Кутузов, Л.** Практическая грамматика английского языка. – www.biometrika.tomsk.ru/razdel_1_1.htm.

4 **Иванова, О. В.** и др. Грамматика немецкого языка. – М. : Просвещение, 1986. – 191 с.

5 **Кацман, Н. Л., Покровская, З. А.** Латинский язык: учебник для вузов. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 456 с.

6 **Исаев, С., Нуркина, Г.** Сопоставительная типология казахского и русского языков. – Алматы : «Санат», 1996. – 272 с.

Материал поступил в редакцию 13.07.15.

А. Н. Касымбекова, Г. К. Карбозова

Туыс емес тілдердегі есімшелердің қызметі (қазақ, орыс, латын, ағылшын, неміс тілдерінің материалдары негізінде)

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік фармацевтика академиясы, Шымкент қ.
Материал 13.07.15 баспаға түсті.

A. N. Kassymbekova, G. K. Karbozova

The functioning of participles in unrelated languages (on material of Kazakh, Russian, Latin, English, German languages)

South Kazakhstan State Pharmaceutical Academy, Shymkent.
Material received on 13.07.15.

Бұл мақалада қазіргі туыс емес тілдерде есімшелерді салыстырмалы түрде зерттеуің амалы қарастырылады. Аталған тілдік құбылыстың құрылымы мен синтаксистік қызметі салғастырмалы тұрғыдан ұсынылды.

This article is dealing with the participles comparative study in modern unrelated languages. Ways of formation and syntactic functioning of this language phenomenon are presented in comparative aspect.

М. Г. Мамедова, Н. А. Жунусова, А. Т. Рахметова

ст. преп., преп. Карагандинского государственного университета имени Е. А. Букетова, г. Караганда

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Рассматривается вопрос о коммуникативной компетенции в высшей школе, анализируется методика компетентного подхода в обучении в современных условиях.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, компетентный подход в обучении, модернизация образования.

Современная высшая школа не может оставаться в стороне от процессов модернизации образования, происходящих сегодня во всем мире, в том числе и в Казахстане. Для высшей школы, как важного и неотъемлемого этапа образования личности, характерно применение личностно-ориентированного подхода, информатизации и компетентного подхода, появление которого связано с запросами общества и потребностями самой личности в образовании.

В эпоху интернета и электронных средств обработки и хранения информации формальные знания человека перестают быть значимым капиталом. Современное информационное общество формирует новую систему ценностей, в которой обладание знаниями, умениями и навыками является необходимым, но далеко не достаточным результатом образования. От человека требуется умение ориентироваться в информационных потоках, осваивать новые технологии, самообучаться, искать и использовать недостающие знания, обладать такими качествами, как универсальность мышления, динамизм, мобильность.

Идея компетентного подхода - один из ответов на вопрос, какой результат образования необходим личности и востребован современным обществом.

Концепция модернизации казахстанского образования подчёркивает: чтобы воспитать личность, стремящуюся к максимальной реализации своих возможностей, открытую для восприятия нового опыта, способную на осознанный и ответственный выбор в различных жизненных ситуациях, необходимо, прежде всего, научить ребёнка решать с помощью языковых средств те или иные коммуникативные задачи в разных сферах и ситуациях общения, т.е. сформировать у него коммуникативную компетенцию. Воспитание всесторонне развитой личности невозможно без

совершенствования такого инструмента познания и мышления, как речь. Содержание стандарта предполагает формирование не только навыков анализа языка, классификации языковых явлений и фактов (именно это до сих пор преобладало в школьной практике), но, прежде всего — воспитание человека, владеющего нормами литературного языка, способного свободно выражать свои мысли и чувства в устной и письменной форме, соблюдать этические нормы общения. Поэтому формирование коммуникативной компетенции является в настоящее время одной из главных задач школы и в первую очередь языкового образования.

На сегодняшний день уже появились значимые научно-теоретические и научно-методические работы, в которых анализируется сущность компетентного подхода и проблемы формирования ключевых компетенций (Л. Ф. Иванова, А. Г. Каспржак, А. В. Хуторской). Разработкой данной проблемы занимаются также российские исследователи П. П. Борисов, Н. С. Веселовская, А. Н. Дахин, И. А. Зимняя, Н. А. Переломова, Т. Б. Табарданова, И. Д. Фруммин, Г. А. Цукерман и др. и зарубежные ученые Р. Барнет, Дж. Равен (Великобритания), В. Вестера (Голландия).

Однако, как показывает проведенный анализ педагогических исследований и образовательной практики, существует противоречие между современными требованиями к подготовке специалистов, отвечающей компетентной модели образования, и сложившейся традиционной системой обучения русскому языку.

Компетентный подход в настоящее время является одним из динамично развивающихся направлений педагогической теории и практики, одним из важнейших оснований обновления образования.

Концепция компетентного подхода в образовании предполагает продуктивное развитие учащегося, повышение возможностей формирования его личности, адаптация в современном обществе. Оно основывается на той идее, что источник развития находится в самом учащемся, его субъективном опыте. Педагог при этом является организатором образовательного процесса. От педагога требуется научить детей тем знаниям, обучить тем умениям и развивать те навыки, которыми современный ученик сможет воспользоваться в своей дальнейшей жизни.

Появление и осмысления понятий «компетенции» и «компетентный подход» в образовательной теории были вызваны вхождением казахстанской системы образования в Болонский процесс и принятием западной образовательной терминологии.

«Ориентация на освоение умений, способов деятельности и, более того, обобщенных способов деятельности была ведущей в работе таких отечественных педагогов, как М. Н. Скаткин, И. Я. Лернер, В. В. Краевский, Г. П. Щедровицкий, В. В. Давыдов и их последователей. В этом русле были

разработаны как отдельные учебные технологии, так и учебные материалы. Однако данная ориентация не была определяющей, она практически не использовалась при построении типовых учебных программ, стандартов, оценочных процедур. Поэтому сегодня для реализации компетентностного подхода нужна опора на международный опыт, с учетом необходимой адаптации к традициям и потребностям Казахстана».

К настоящему времени накоплен определенный научный опыт осмысления сущности таких категорий, как «компетенция», «компетентность» (А. Н. Дахин, О. Е. Лебедев, Г. Б. Голуб, Т. В. Иванова, А. В. Баранников, О. В. Чуркова, В. И. Третьяков, А. В. Хуторской и другие).

Анализируя опубликованные материалы по проблеме модернизации образования, можно предположить, что в качестве основных единиц обновления содержания рассматриваются компетентности и компетенции. В отечественной педагогике и психологии определение и состав этих единиц обновления профессионального образования содержатся в работах В. И. Байденко, И. А. Зимней, Г. И. Ибрагимова, В. А. Кальней, А. М. Новикова, М. В. Пожарской, С. Е. Шишова, А. В. Хуторского и др.

Компетентностный подход отчетливо обозначен в трудах отечественных психологов В. В. Давыдова, П. Я. Гальперина, В. Д. Шадрикова, П. М. Эрдниева, И. С. Якиманской.

Термины «компетенция» и «компетентность» очень часто употребляются как синонимы, но С. И. Ожегов в «Словаре русского языка» раскрывает понятие «компетентность» как существительное от «компетентный» – «знающий, осведомленный, авторитетный в какой-нибудь области».

Компетенция в переводе с латинского языка означает «круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом». Компетенция – это обладание знаниями, позволяющими судить о чем-либо, высказывать веское, авторитетное мнение. По мнению С. Е. Шишова и В. А. Кальнея, компетенция – это способность (умение) действовать на основе полученных знаний. В отличие от ЗУНов (предусматривающих действие по аналогии с образцом) компетенция предполагает опыт самостоятельной деятельности на основе универсальных знаний. Представление о компетенции меняет представление об оценке и квалификации. Важно не наличие у индивида внутренней организации чего-то, а возможность использования того, что есть.

Понятие «компетенция» авторами раскрывается через термин «умение». Умение – это действие в специфической ситуации. Умения представляются как компетенция в действии. Компетенция – это то, что порождает умение. Нам более близки идеи, высказанные А. В. Хуторским, который указывает на различие понятий «компетенция», «компетентность» и «образовательная компетенция». А. В. Хуторский отмечает, что введение понятия «компетенция» в практику обучения позволит решить типичную для

русской школы проблему, когда учащиеся, овладев набором теоретических знаний, испытывают значительные трудности в их реализации при решении конкретных задач или проблемных ситуаций. Образовательная компетенция предполагает не усвоение учащимися отдельных знаний и умений, а овладение ими комплексной процедурой, в которой для каждого выделенного направления определена соответствующая совокупность образовательных компонентов. Особенность педагогических целей по развитию компетенции состоит в том, что они формируются не в виде действий преподавателя, а с точки зрения результатов деятельности обучаемого, т.е. его продвижения и развития в процессе усвоения определенного социального опыта.

Компетентность – это состоявшееся качество или совокупность качеств личности ученика (ценностно-смысловых ориентаций, знаний, умений, навыков, способностей) и минимальный опыт деятельности в заданной сфере. Компетентность есть не что иное, как владение учеником соответствующей компетенцией, включающее его личностное отношение к ней и предмету деятельности, тогда как под компетенцией понимается отчужденное, заранее заданное социальное требование к образовательной подготовке ученика, необходимой для его эффективной продуктивной деятельности в определенной сфере. Компетентность есть способность человека найти оптимальный вариант решения проблемы минимальными затратами.

Начальной «точкой отчета» компетентностного подхода является понятие «образовательная компетенция», т.е. уровень развития личности учащегося, связанный с качественным освоением содержания образования в соответствии с нормами подготовки выпускника школы.

Итак, компетенция трактуется как уровень развития личности или как общеобразовательный результат. Отмечается также, что «компетентность» – производное, вторичное по отношению к компетенции понятие. По мнению Г. Селевко, это интегральное качество личности, проявляющееся в способности, основанной на знаниях и опыте, которые приобретены в процессе обучения и социализации и ориентированы на самостоятельное и успешное участие в деятельности. Таким образом, компетентность понимается в педагогической науке как интегративное качество (характеристика) личности, определяющее круг ее полномочий и функций в сфере той или иной деятельности.

При определении иерархии и состава компетенций очень важно рассмотреть понятие «ключевая компетенция» – определенная сфера и область окружающей действительности. Ключевыми компетенциями можно назвать такие, которыми должен обладать каждый член общества и которые являются универсальными и применимыми в разных ситуациях.

Под ключевыми компетенциями также понимаются умения надпредметного характера, формирование которых должно происходить на всех предметах

школьного цикла. Ядром компетенции являются деятельностные способности – совокупность способов действий. Операционально-технологический компонент определяет сущность компетенций. Поскольку реализация компетенций происходит в процессе выполнения разнообразных видов деятельности для решения теоретических и практических задач, то в структуру компетенций, помимо деятельностных (процедурных) знаний, умений и навыков, входят также мотивационная и эмоционально-волевая сферы.

Высшая школа должна сегодня готовить своих учеников (которым жить в середине 21 века) к переменам, развивая у них такие качества, как мобильность, динамизм, конструктивность.

Уровень образованности, особенно в современных условиях, не определяется объемом знаний, их энциклопедичностью. С позиций компетентностного подхода уровень образованности определяется способностью решать проблемы различной сложности на основе имеющихся знаний. Компетентностный подход не отрицает значения знаний, но он акцентирует внимание на способности использовать полученные знания. При таком подходе цели образования описываются в терминах, отражающих новые возможности обучаемых, рост их личностного потенциала.

Главной целью компетентностного подхода в начальном языковом образовании является формирование развитой языковой личности младшего школьника, его теоретического мышления, языковой интуиции и способностей, овладение культурой речевого общения и поведения.

Высшая школа – самоценный, принципиально новый этап в жизни ребенка: начинается систематическое обучение в образовательном учреждении, расширяется сфера его взаимодействия с окружающим миром, изменяется социальный статус и увеличивается потребность в самовыражении.

Содержание и формы учебной деятельности проектируют определенный тип сознания и мышления учащегося. Усвоение ребенком системы научных понятий является базой для формирования теоретического отношения к действительности и развития теоретического мышления и основ теоретического сознания.

Языковая компетенция – способность учащихся употреблять слова, их формы, синтаксические структуры в соответствии с нормами литературного языка, использовать его синонимические структуры в соответствии с нормами литературного языка, использовать его синонимические средства, в конечном счете – владение богатством языка как условие успешной речевой деятельности. Позитивный результат будет достигнут только в том случае, если работа по формированию языковой, образной речи проводится преподавателем не фрагментарно, а систематически на всех уроках и во внеурочной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Баранников, А. В. Содержание общего образования: Компетентностный подход. – М. : ГУВШЭ, 2002. – 357 с.
- 2 Гетманская, А. А. Модульный подход в формировании ключевых компетенций у учащихся // Интернет-журнал «Эйдос». – 2005. – <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-24.htm>.
- 3 Савелова, Е. К. Формирование культурной компетентности // Высшее образование в России. – 2004. – № 11.
- 4 Хуторской, А. В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. – 2003. – № 5.
- 5 Хуторской, А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы // Народное образование. – 2003. – № 2.
- 6 Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля. – <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.
- 7 Чошанов, М. А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. – М., 1996. – 275 с.

Материал поступил в редакцию 28.05.15.

М. Г. Мамедова, Н. А. Жунусова, А. Т. Рахметова

Орыс тілі сабақтарындағы коммуникативтік құзыреттіліктің дамуы

Е. А. Букетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанда қ.
Материал 28.05.15 баспаға түсті.

M. G. Mamedova, N. A. Zhunusova, A. T. Rakhmetova

Development of a communicative competence at the Russian language lessons

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.
Material received on 28.05.15.

Мақалада жоғары мектепте коммуникативтік құзыреттілік туралы сұрақтары қарастырылады, заманауи жағдайдағы оқытудың құзыреттілік әдістемесі сараланады.

In this article there is considered the issue of communicative competence in high school, the method of competency approach in education in the modern conditions is analyzed.

А. К. Манабаева, К. В. Лабик

студенты, кафедра «Иностранная филология и переводческое дело», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

**УПОТРЕБЛЕНИЕ АББРЕВИАТУР
В СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ**

Данная статья посвящена употреблению аббревиатур в современной речи и средствах массовой информации, так как тема аббревиатур является актуальной. Наука и технологии не стоят на месте, и в прессе все чаще можно встретить использование сокращений, которые понятны не каждому читателю или слушателю. Наиболее часто сокращения используются в статьях и текстах экономической и политической направленности. Целью статьи является ознакомить читателя с основными принципами изучения аббревиатур, способами их образования.

Ключевые слова: Аббревиатуры, сокращения, способы образования, СМИ, пресса.

В настоящее время знание иностранных языков для гражданина РК является одной из первостепенных задач. В современном мире, полиязычном и мультикультурном, как никогда актуальна проблема сопряженности языков, поиск эффективных и жизнеспособных программ в области языков по консолидации обществ. Об этом свидетельствует программа «Триединство языков», которая была утверждена Указом президента РК от 20 ноября 2007 года относительно казахского, русского и английского языков [1]. В XXI веке, в эпоху высокоскоростного развития технологий и ежеминутного обновления информации, появление все новых и неизвестных никому аббревиатур является вполне привычным. Сегодня, в период политических и социально-экономических перемен, мы наблюдаем новый «взрыв» в сфере использования сокращений. Вновь появилась необходимость систематизировать все пополняющие нашу речь сокращения.

В доказательство продуктивности способа аббревиации в современной речи, появилась необходимость составить отдельный словарь сокращений. Несомненно, основная задача аббревиатур – это экономия устной речи и письменного текста. При произношении аббревиатура по времени звучания примерно в пять раз короче соответствующего ей словосочетания, а при написании экономия еще более впечатляюща. Однако преимущества

такой экономии хороши только до тех пор, пока эти сокращения понятны собеседникам. По этой причине, мы, студенты кафедры «Иностранная филология и переводческое дело» Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, под руководством доцента нашей кафедры Г. К. Кенжетасовой решили составить электронный словарь аббревиатур казахского, русского, английского и немецкого языков.

Мы собрали теоретический материал об образовании аббревиатур, изучили виды аббревиатур, способы их образования, способы их перевода и конечно собрали фактический материал для нашего словаря.

Этот словарь актуален не только при изучении новых слов, но и при переводе иностранных текстов, в которых используются аббревиатуры. Аббревиатуры в иноязычном тексте могут привести к сложности при его переводе.

Наш электронный словарь аббревиатур казахского, русского, английского и немецкого языков предназначен, прежде всего, для облегчения процесса перевода, как для переводчиков, так и для студентов, изучающих данные языки. Практическая значимость словаря находит свое выражение в том, что может найти широкое применение в практике преподавания вышеуказанных языков, а также может быть использован при составлении глоссариев и написания других научных работ.

Интерес к изучению аббревиатурных образований обусловлен не только их активным распространением в СМИ, но и сложностью, заключающейся в расшифровке и понимании аббревиатур. Появление новых реалий в современном мире послужило поводом к возникновению значительного количества неизвестных ранее сложносокращенных слов разного типа.

На настоящий момент существуют различные способы образования аббревиатур, которые используются в различных сферах, но наиболее популярны в политической и экономической сферах.

Аббревиатурные образования подвергаются изучению по следующим признакам: структурному и географическому. По структурному признаку различают: аббревиатуры инициального типа, аббревиатуры, состоящие из начальных частей слов; аббревиатуры смешанного типа, аббревиатуры, состоящие из начальной части слова (слов) с целым словом; аббревиатуры, состоящие из сочетания начала первого слова и начала и конца второго слова или только конца [2]. По географическому признаку, согласно классификации профессора Е. А. Журавлевой [3; 6] встречаются интернациональные, казахстанские, локальные (относящиеся к определенному городу или региону страны) типы аббревиатур.

Интернациональные аббревиатуры, относительно Республики Казахстан, классифицируются следующим образом: мировые, общерусские, азиатские. На страницах казахстанских газет интернациональные мировые

инициальные аббревиатуры мы можем встретить как на латинице, так и на кириллице, с расшифровкой или без расшифровки.

Наибольшую трудность при составлении словаря аббревиатур представляли сокращения, употребляемые и актуальные преимущественно в нашем регионе, в нашей стране, такие как: Партия народного единства Казахстана (ПНЕК), республиканская физико-математическая школа (РФМШ), Усть-Каменогорский свинцово-цинковый комбинат (УСЦК), и др., а также аббревиатуры, не имеющие расшифровку в русском языке. При переводе аббревиатур были использованы как электронные словари АBBYU Lingvo x5 15.0 и Мультигран, так и бумажный Большой англо-русский, русско-английский словарь В. К. Мюллера.

Материалом исследований послужили аббревиатуры, взятые из статей таких отечественных газет, как: «Казахстанская правда» и общественно-политическая газета «Время», а также казахстанских интернет-источников articlekz.com и kaznews.net.

В данной статье мы приводим отрывки из газетных статей с использованием сокращений, которые также входят в наш электронный словарь.

Примеры аббревиатур, употребляющихся на латинице, но имеющих расшифровку в русском контексте: «Цзян Цзэминь – руководитель комитета по контролю и управлению государственным имуществом Китая и бывший председатель крупнейшей китайской нефтяной компании **CNPC** (*Китайская Национальная нефтегазовая корпорация*) подозревается в «серьезных нарушениях дисциплины», что является партийным синонимом слова коррупция» [4]; «Словом, **АТМ** (*Automated Teller Machine – автоматическая кассовая машина*) не только все больше набирается «ума», но и развивает коммуникативность, обретая при этом повышенную надежность» [5].

Примеры аббревиатур, употребляющихся на латинице, но не имеющих расшифровки: «Дипломатические представительства **АСЕАН** (*Ассоциация государств Юго-Восточной Азии*) создали в Астане свой комитет» [6]; «Эксперты НЭПК «Союз «Атамекен» считают необходимым предоставить предпринимателям отсрочку по реализации нормы об обязательной установке **POS-терминалов** для приема платежей с использованием платежных карточек, вступившей в действие с 1 января 2013 года» [7], где **POS-терминал** – *Point of Sale Terminal – терминал торговой точки* и т.д.

Примеры аббревиатур, получивших распространение на кириллице и имеющих расшифровку в русском контексте: «В ходе встречи Государственный секретарь отметила высокий уровень сотрудничества Казахстана с **ОБСЕ** (*Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе*), ярким свидетельством чему стало председательство страны в данной организации в 2010 году» [8]; «Мероприятие организовано Генеральной

прокуратурой РК при поддержке *Управления ООН по наркотикам и преступности (ЮНОДК)*» [9].

Примеры аббревиатур, употребляющихся на кириллице, но не имеющих расшифровки: «Он подчеркнул, что Казахстан – один из активных партнеров **НАТО** (*НАТО – Организация Североатлантического договора*) в Центрально-Азиатском регионе, который призывает к сотрудничеству, стабильности и миру» [10]; «Как сообщает агентство, Али бин аль-Хусейн на данный момент занимает пост вице-президента **ФИФА** (*FIFA*), а также является главой федераций футбола Иордании и Западной Азии» [11], где **FIFA** – *Federation International de Football Association – Международная федерация футбола* и т.д.

Интернациональные аббревиатуры получили распространение как на кириллице, так и на латинице и являются неотъемлемой частью речи современного гражданина. Интернациональные аббревиатуры мирового распространения очень разнообразны, также разнообразны и способы их использования в разных языках: многие аббревиатуры подвергаются транслитерации (НАТО), другие остаются в русском контексте неизменными (АСЕАН). Многие из аббревиатур закрепились в лексиконе носителя языка, но среди них есть и такие, которые еще не успели получить широкое распространение. Исходя из этого, можно говорить о проблеме, связанной с расшифровкой аббревиатурных образований в газетном тексте, которая продолжает быть актуальной и сегодня. Это позволяет говорить о необходимости изучения интернациональных мировых аббревиатур в дальнейшем.

Большинство аббревиатур прочно входит в язык современного общения. Продуктивность этого процесса объясняется, в первую очередь, экономией речевых средств. Однако, в современной речи занимает доминирующие позиции и другая причина функционирования аббревиатур – стремление к необычности, лексическим инновациям. В последнее десятилетие возросла и экспрессивность ряда сокращений. Появляются они чаще всего в речи молодежи как сознательное нарушение нормы. Человека привлекает определенная свобода в создании такого слова. Е. А. Земская так охарактеризовала современный период развития языка: «Ослабление внешней цензуры и автоцензуры способствует раскрепощению языка, отказу от стандартных, навязываемых советской идеологией форм выражения, или к их осмеянию, травестированию. Язык приобретает черты раскованности, живет полнокровной жизнью» [12].

В современном обществе, развивающемся быстрыми темпами, мы не успеваем следить за всеми новыми словообразованиями, аббревиатурами и неологизмами. В последнее время все больше в прессе встречаются сокращения, и порой в СМИ проскальзывает новая, непонятная нам

аббревиатура. Наш словарь поможет любому желающему пополнить свой словарный запас новыми аббревиатурами, актуальными для нашей страны, а также будет незаменимым помощником для любого, изучающего иностранный язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // edu.gov.kz.
- 2 Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1989.
- 3 **Журавлева, Е. А.** Словарь аббревиатур по материалам средств массовой информации Казахстана. – Кокшетау : Келешек – 2030, 2007. – 159 с.
- 4 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 02.09.2013// Информационный портал kazpravda.kz.
- 5 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 15.05.2013// Информационный портал kazpravda.kz.
- 6 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 05.05.2014 // Информационный портал kazpravda.kz.
- 7 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 01.06.2013 // Информационный портал kazpravda.kz.
- 8 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 18.02.2015 // Информационный портал kazpravda.kz.
- 9 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 14.05.2014// Информационный портал kazpravda.kz.
- 10 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 30.01.2015// Информационный портал kazpravda.kz.
- 11 Общественно-политическая газета «Казахстанская правда», выпуск от 06.01.2015 // Информационный портал kazpravda.kz.
- 12 **Земская, Е. А.** Современный русский язык. Словообразование Учебное пособие / – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.

Материал поступил в редакцию 03.08.15.

А. К. Манабаева, К. В. Лабик

Аббревиатуралардың заманауи сөйленімде қолданылуы

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 03.08.15 баспаға түсті.

A. K. Manabayeva, K. V. Labik

Usage of abbreviations in a modern speech

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 03.08.15.

Осы мақала аббревиатуралардың қазіргі сөйленімде және бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылуына арналған, өйткені аббревиатуралар тақырыбы өте өзекті. Ғылым мен технологиялар күн сайын дамуда, ал баспасөзде оқырманға немесе тыңдарманға түсініксіз қысқарған сөздер көп кездеседі. Аббревиатуралар мен қысқарған сөздер экономикалық және саяси мақалалар мен мәтіндерде өте жиі қолданылады. Аталмыш мақаланың мақсаты – оқырмандарды аббревиатуралар мен қысқарған сөздердің зерттеуінің негізгі қағидастарымен және олардың жасалу тәсілдерімен таныстыру.

The article is devoted to usage of abbreviations in a modern speech as this theme is an urgent question nowadays. Science and technologies constantly develop and we often find different abbreviations in articles which sometimes are not clear to a reader or listener. Acronyms, is another name of abbreviations, that are frequently used in articles and texts on economics and politics. The purpose of the article is to give the reader some information on the main principles of their studying, formation methods and to draw readers' attention to the fact that abbreviations are not explored enough.

Б. Момынова¹, У. Ф. Әнесова²

¹фил.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.;
²докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ИШАРАТ-СИМВОЛДАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Коммуникациядағы бейвербалды амалдарды зерттеу әр ұлттың мәдени өмірін, салт-дәстүрін білу үшін аса маңызды болып табылады. Ал коммуникацияда аталған амалдар көмекшілік қызмет атқарады. Олардың арасында символға айналған ым-ишарат түрлері бар және олардың таңбалық, коммуникативтік қызметі, этнографиялық сипаты тең түсіп жатады. Мұндай бейвербалды амалдар кешенді түрде орындалады, көркем әдебиеттерде көп кездеседі.

Кілтті сөздер: ым-ишарат, коммуникация, бейвербалды амалдар, кешенділік, салт-дәстүр, ишарат-символ, құзыреттілік, коммуникативтік жағдаят.

Тілдік қатынасқа түсетін адамнан коммуникативтік құзыреттілік талап етіледі. Шындығында да ауқымды лингвистикалық әлеуеттілігімен ерекшеленіп тұратын коммуникативтік құзыреттілік:

1. жағдаятқа бейімділік және оған қоса әлеуметтік мінез-құлықтың вербалды және бейвербалды құралдарын еркін игеруден;

2. әрқилы және әртүрлі коммуникативтік жағдаяттардың арасынан тез және ыңғайлы яки адекватты жолды тауып ала білуден;

3. тілдік қатысымның тиімді, ұтымды, қолайлы техникасын меңгеруден барып қалыптасады. Бұлардың қатарына тілдік қатысымның, мінез-құлықтың белгілі бір нормаларын игеруді, сонымен бірге өзін-өзі ұстаудың этно- және әлеуметтік-психологиялық эталондарын, стандарттарын, стереотиптерін тілдік тұлғаның бойына сіңіруін де міндетті түрде жатқызу керек. Өйткені «Коммуникацияға қатысушылардың өзара ықпалдастығы, коммуникативтік құзыретті қалыптастыра білуі сөз актісіндегі ерекше маңызды жайт болып табылады. Адресаттың айтылған сөз бен сөйлеушінің нені айтқысы келіп отырғанын салыстырып, сөз ауанын түсінуі адресаттың тілдік, әрі коммуникативтік құзыреттілігіне жатады», - дей келе, белгілі ғалым Н. Уәли коммуникативтік құзыреттілікке айрықша көңіл бөлу керектігін көрсетеді [1, 9-10 б.].

Коммуникативтік құзыреттілік біртіндеп қалыптасады және адам тұлға ретінде өсе түскен сайын нығая береді. Тұлға ретінде адам коммуникативтік құзыреттілігін тек вербалды емес, *бейвербалды амалдарды* меңгеру, игеру, түсіну, дұрыс пайдалану арқылы да арттырады. Өйткені бейвербалды амалдар тілдік қатынас кезіндегі маңызды, кей жағдайларда міндетті, тіпті кейбір ситуацияларда тек өздері ғана қолданылатын, сөйтіп коммуникациялық қызмет атқара алатын, коммуникацияға қатысу арқылы оны нәтижелі ететін қатынас амалдары.

Қатысым – ақпараттық–коммуникативтік үдеріс және осы үдеріс вербалды және бейвербалды құралдардың көмегі арқылы адамдар арасындағы ақпарат алысу, алмасу мүмкіндігін тудырады, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етеді. Ал ақпарат алмасу мен түсінісу кейде сөйлесу мен сөздің қатысымсыз орындалатын бейвербалды амалдармен жүзеге асады. Жүзеге асу барысына дауыс интонациясы, ишараттар, ым және т.б. қатысады. Түсінісу, қандайда бір болмасын ойды өзгеге жеткізу, тілдік қатынасқа түсуші адамға тапсырма беру, жүктеу сияқты мақсаттармен бірге аталған амал түрлері арқылы сезімді сездіру, адамның эмоционалдык жай-күйін білдіру әрекеті орындалады. Сонда коммуникация кезінде жасалатын бейвербалды амалдардың коммуникативтік құзыреттілікті білдіретін компоненттердің қатарына жататыны айқындала түседі. Әр ұлттың өзіндік, ментальдылығы айқын ым-ишараттары болады және бұл ишараттар ұлттық сана, салт-дәстүрмен, ана сүті, ата жолымен қалыптасады.

Коммуникацияда көмекшілік қызмет атқаратын ым-ишараттардың жіктелісі лингвистикадағы универсалды заңдылыққа бағынады. Дегенмен де өз тарапымыздан кинесикалық ишараттардың бір тобын мақала тақырыбын ашатындай етіп, осылайша бөліп қарастыруды дұрыс санадық. Қазақ халқында ым түрлері де, ишараттар да көп. Олардың бір бөлігі қазақ дәстүрінде символданып, таңбалық мағынаны білдіруге көшкен. Оларды ишарат-символдар деп бөліп атауды дұрыс санадық.

Х. В. Шелестюк *символдарды тілдік және сөйлеу символдары* деп бөліп қарастырады: «Тілдік символдар «символдық аура» түрінде сөздің лексикалық мағынасында қалыптасқан ассоциативті кешен болып адам санасында тұрақтанып қалады, яғни олар архетиптік немесе мифологиялық және мәдени-стереотиптік семалардың жиынтығын білдіреді.

Мәдени-стереотиптік символдар мәдениет иелерінің барлығы үшін ортақ және кешенді болады. Мақалада талданатын ишарат-символдар қазақ дәстүрінде бейвербалды түрде орындалады және кешендік сипатпен, ассоциациясымен ерекшеленеді.

Ат қою. Бұл – дәстүрлік амал. *Қайтыс болған адамның жан-жақтан келетін туыс-туған, дос-жаран, жақын-жегжаттары, рулас ағайындары ауылға жақындағаннан аттың басын жіберіп, дауыс салып, жоқтан*

келетін амал түрі. Шауып келе жатқан аттың үстіндегі адам қайқайып тікөден-тік отырмайды, екі жаққа дүркін-дүркін кезек шайқатылып я болмаса еңкейіп, ат жалын құшып, дауыс сала шабады.

Төменде келтірілген мысал *ат қоюдың* қалай, қайтіп орындалатынын, кімдер орындайтынын, семантикасында қандай мағына жатқанын, қандай көңіл-күйді жеткізіп тұрғанын сипаттап береді:

Аттылардың қалың тобы осындай лек-лек боп, Құнанбай шоғырын алдына салып келе жатқан. Бір сәтте осы жұрт екі қоныстың арасындағы сар жазықты айғай-шуға батырып, оң жақтағы биік қара адырды бөктерлеп Жәнібекке қарай *ат қойды*.

Бұл елдің ежелгі ырымы бойынша өлімге бата оқи барудың ең үлкен шарты *осылай айғайлап: «Ойбай, баурым!» деп, жылай шабу болатын* (М. Әуезов. Шығ. 20 томдығы. – 3-том. Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б., 215 б.).

Сол *шабысты әуелі үлкендер бастамақ керек*. Бағанадан қалың топтар Құнанбай шоғырына қарап келе жатыр еді. Қазір сол Құнанбайлар өздері де *үн салып, аттарын борбайлап, еңкейе шауып жөнеліп берді* (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. – 3-том. Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б., 215 б.).

Ат қоюға байланысты қазақ дәстүрінде орындауға тыйым салынған ишарағтар бар. Соның бірі – *ауылға қарай, ауылға жақындағанда атты борбайлап шауып келуге тыйым салуға* байланысты қалыптасқан. Ал екіншісі – *балалардың ат қойып ойнауына тыйым* жасалады. Мысалы:

Тақырдың ортасынан шұңқыр қазып, соған бір қу сүйекті әкеп бейітше томпайтып көміп қойып жан-жақтан андыздап *«ат қойып»*, ұзақ шуласқан. (М. Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 2006. – 237 б. 55 б.).

Шешесі мұны сол қолынан шап беріп ұстап алып:

Сен жаңағы *ат қойған* деген пәлені қайдан шығардың? Оның жаман ырым екенін айтпап па едім! ... – деп, жұлқып қалып етпетінен салып, құйрығына шапалақпен салып-салып жіберді (М. Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 2006, 237 б. – 56 б.). Бұл мысалда ат қойған ойынды жамандық, яғни *өлім шақырады деп үлкен адамның ырымдауы және соған орай баланың осы істі қайтадан істемесін деген ниетпен жазалануы* көрініс тапқан.

Әйелдің шашын тарқатып, екі иініне жаю ишараты. Ері, азаматы, асыраушысы қайтыс болған үйдің әйелі жасайтын салттық ишарат. Мысалы:

Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы.-3-том. – Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б., 199 б.).

Шаршыны//салыны//орамалды шорт байлау. Ері, азаматы, асыраушысы қайтыс болған үйдің әйелі, қыздары орындайтын салттық

ишарат. Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. – 3-том. – Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б. – 199 б.).

Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бөркін тастап, *қара салыны шорт байласып* алыпты (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. – 3-том. – Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б. – 200 б.).

Қара желек жамылу ишарат-символы. Ері қайтыс болған әйелдің басына орамалды бос салуы. Тап орта тұста басына *қара желек жамылған* Бөжейдің бәйбішесі *аңырап отыр* (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. – 3-том. Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б. – 217 б.).

Қара тігу ишарат-символы. Ертеде қазақтардың ұзын найзаның басына ту іліп, өлік үстіне тігілген ақ үйдің оң жақ белдеуіне тігуі, қыстыруы. Өлікті құрметтейтін қазақтар өлікке арнап үлкен, сатанатты үй тігетін болған. Тудың түсі адамның жасына, әлеуметтік жағдайына (статусына) яки тұқымына байланысты болады.

Мысалы: Егер Бөжей жай қара қазақ емес, төреден шыққан болса, сол төрелердің өзді-өз тұқымының туларын тігер еді. *Ақ тулы, көк тулы, ала тулы* деген төрелердің тұқым-тұқымы, жік-жігі осындайда көрінетін. Ал *қарадан кісі өлсе тудың түсі өліктің жасына қарай* болады.

...Сүйіндік *жас кісі өлсе, туы қызыл болатынын, кәрі өлсе, ақ болатынын* айта келіп: «Бөжейдей орта жасты кісінің қаралы туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болуы керек» дегенді айтты (М. Әуезов. Шығ. 20 томдығы. – 3-том. Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б. – 197 б.).

Ат кекілін, құйрығын шорт кесу, тұлдау символ-ишараты. Қадірменді азамат дүниеден қайтқанда, оның қысы-жазы серік қылып астына мінген аттарының кекілі мен құйрығын шорт (тура, қиыс емес) кесіп, жалын қысқартуды тұлдау дейді. Тұлданған ат символдық мәнге ие болған, оны көрген қазақтар өлген адамның аты екенін бірден түсінген. Тұлданған ат мінілмейді, келесі жылы өлген адамның жылын өткізіп, атап ас бергенде, сойылатын болған.

Мысалы: Бөжейдей азаматтарының ыстық көзіндей болған екі серік аты келгенде барлық үлкендердің өздері де еңіреп-еңіреп жіберісті. Өзгеден бұрын бойын жиып алған тағы Байдалы болды. Ол әуелі оң жақ босағада тұрған күрең атқа кеп:

– Жануар-ай, иең кетіп тұл қалдың ғой, сен бейбак! – деп, жақындап келді де күрең аттың кекілін шорт кесті. Содан құйрығынан алып, уыстап тұрып, дәл тірсегінен жоғары келтіре, қалың құйрығын да борт-борт кесіп алды. ... Мынау тұлданған екі ат келесі жылға шейін мінілмейді. Қол тимей семіріп барып, жыл асқан соң иесінің асына сойылады (М. Әуезов. Шығ. 20 томдығы. 3-том. Абай. Роман-эпопея. – Алматы : Жазушы, 1979. – 424 б. – 196 б.).

Бет тырнау. Азаматы, асыраушысы қайтыс болған әйелдің екі бетін тырқатарымен тырнап, жыртуы. Екі бетінің ұштары жылап жыртықан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. 3-том. – Абай. Роман-эпопея. - Алматы: Жазушы, 1979. - 424 б. - 200 б.).

Ерлер киетін тымақты (қыздардың) теріс киюі. Қайтыс болған ардақты әкені жоқтау кезінде, қазаны аза тұтқан қыздардың ерекше киюі, қаралы салтанат белгісі, символдық ишарат. Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің бас киімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара елтірі тымақтары бар. Қыз киетін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті (М. Әуезов. Шығармаларының 20 томдығы. – 3-том. Абай. Роман-эпопея. - Алматы: Жазушы, 1979. - 424 б. - 210 б.).

Тұлдаған атты ерттеп, жетекке алу ишарат-символы. Қайтыс болған ер-азаматтың ер-тоқымын тұлданған атқа ерттеп, көшкенде жетекке алу ишараты өлімді ерекше күтуді, жыл бойы өлген адамның артын айрықша күтіп, құрметтеуді, өлген адам жыл бойы жоқталады дегенді білдіреді.

Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлдаған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ер-тоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты (сонда, 210 б.).

Ердің қасына қамшы шанышп, оған өлген адамның тымағын теріс қаратып кигізіп қою. Өлген ер-азаматтың ұстаған қамшысын ердің қасына шанышп қою – азаматты жоқтауды, қара тұтуды, азалылықты білдіреді. Өлікті құрметтеу үшін жасалатын кешенді ишарат-символ. Ердің қасына қамшысын шанышп, соған да теріс қаратып, Бөжейдің қысқы түлкі тымағын кигізіпті (сонда, 210 б.).

Таяққа сүйену ишарат-символы. Қайтыс болған адамға ет жақын ер адамдардың таяққа сүйеніп тұрып жоқтауы. Қалың нөпір, көп жұрт келіп көңіл айту, жоқтау ұзаққа созылатын болғандықтан, екі қолының алақанын бірінің үстіне-бірін қойып, таяқты кеудесіне тіреп тұрып азалы екенін сездіру, таяқты тірек ету, сүйену, талығып, құлап кетпеу үшін пайдалану мақсаты да жоқ емес дәстүрлі ишарат-символы. Сонымен бірге «таяқ ұстап қалу», «ақ таяққа сүйену» – мал-жанды жоғалту, айрылу, өлген қимас адамның артында қалу дегенді білдіретін ишарат-символ.

Байсал бір рет қалың жиын жылап кеп жағалай көріскен кезде, түрегеп тұрған қалпынан тәлтіректен, жығылып та кетті. Сүйеніп тұрған таяқ та тіреу болмады (сонда, 196 б.).

Абай орта тұста келе жатып, ақ үйдің сыртында оқшауырақ жерде ұзын-ұзын ақ таяқтарға төстері мен қос қолдарын тіреп, бүгіліп тұрған, отыз шамалы еркекті көрді. Шеттеу тұста Балағаз, Базаралы сияқты жас жігіттер де ақ таяқтарға таянып егіліп тұр (сонда, 216 б.).

Аттан адамдарды қолтықтап түсіру ишараты әртүрлі ситауативтік жағдаятқа байланысты орындалады. Біріншісі – сыйлау, құрметтеу мақсатында жас қыздар ер жігітті, сүйікті адамын аттан қолтықтап түсіреді. Екіншісі – сал-серілерді сыйлаудан барып дәстүрге айналған аттан қолтықтап түсіру ишараты. Үшіншісі – қайтыс болған адамға көңіл айтып, жоқтау айтып келген аттыларды қолтықтап, аттан демеп түсіріп, көрісуге апару үшін жасалатын ишарат. Ишараттардың бәрінің мағыналық астарында сыйлау, көңілінің ерекше екенін білдіру және жылап, шаршап келіп тұрған адамға демеу беру мәні бар. Мысалы: Шауып келген үлкендердің аттарын анадайдан жүгіре-жүгіре шығып, ұстап-ұстап алып, иелерін қолтықтап түсіріп, еркектерге көрістіргелі жетектеп әкетіп жатқан көп-көп ықшам жігіттер бар (сонда, 216 б.).

Көрісу ишараты – өлген адамды жоқтаған екі адамның құшақтарын айқастырып, жылап тұрып орындайтын кешенді ишаратын еркектер орындаса, үйде отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп отыра кетіп, құшақтасып көрісу ишараты жасалады. Көбінесе көрісетін, дауыс салатын әйелдер болып келеді. Қайтыс болған адамды әйелдердің дауыс салып, жоқтау айта отырып орындайтын позасы (қалыбы).

Тыстағы еркектермен бір-бір құшақтасып, көрісіп болған үлкендерді сол арада қолма-қол ақ үйге қарай айғайлатып, жылатып әкетіп жатыр (сонда, 217 б.).

Отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп отыра кетіп, құшақтасып көрісіп жылайды (сонда, 217 б.).

...Құдайберді тура Бөжейдің өз бәйбішесіне қарай жылап барды. Сол кісі алдыңғы көрісушіден босаған соң, құшақтап, аңырап:

- Аға-екем, бауырым!-деп бас салды.

Мықынды қос қолмен таяну ишараты. Үлкен күмбез ақ үйдің іші оң жақ босағадан дәл төрдің ортасына дейін қатар тізіліп, мықындарын қос қолдарымен таянып, аңырап жылап отырған қатындарға толы екен (сонда, 217 б.).

Ел азасы, ел сыйлайын адамның атынан озып кетпеу, сыйлы адамның атының мойнын оздыру.

Алды аяндап, арты желіп отыратын ұзын торы ат, өзге жиынның барлығын еріксіз бүлкететіп, желдіріп келеді. Сонда да, тап ортадағы торы аттың бас мойыны өзге қатардан үздік шығып отырады. Жүріп келе жатқан топ намаздағы имамдай қып, аяңшыл торыны, зор денелі Құнанбайды алға салып келеді. Бірен-саран жастардың аттарының басы оқыс ілгерілеп кетсе, қасындағы үлендері зекіп, күбір етіп: «тарт, шегін!» деп, тойтарып тастайды (сонда, 75 б.).

Сонымен бірге салт-дәстүрді бейнелейтін, әдет-ғұрыптың бейвербалды амал түрінде, бәлкім бұрынғы замандарда орындалып, кейіннен амал үнемі орындалмаса да, тілде вербалданған ат құйрығын кесісу, бетіне күйе жағу,

қамшымен көзге шұқу, артынан бір уыс топырақ шашу, бетіне түкіру, шаңырағын жығу, туырлығын тілгілеу, жағасын ұстау/жагадан алу сияқты тұрақты тіркестерді жатқызу дұрыс деп білеміз. Мысалы:

– Ал, кайтесің? – деп, Смағұлды *жагадан ала бергенде* (бұл жерде физикалық әрекет орындалады, фразеологиялық тіркеске жатпайды, бірақ жататындары да барын ескертеміз – Б.М.), Абай екеуін айырып жіберіп, Смағұлға қарады (М. Әуезов. Абай жолы. Роман–эпопея. – Алматы: Жазушы, 2006. – 237 б. – 104 б.) Осы сияқты көне немесе халықтың салт-дәстүрімен бірге жасасып келе жатқан бейвербал амалдарды қызметі мен мағынасына қарай екіге бөлуге болады:

а) амал, қимыл-әрекет мүлде орындалмайтын, бастапқы функциясы көмескіленген бейвербал амалдар, оларға: *ат құйрығын кесісу, бетін тырнау, қамшымен көзге шұқу*, т.б.;

ә) тұрақты тіркеске айналса да, сөйлесу барысында әлі де болса орындалып жататын бейвербал амалдарға *бетіне күйе жағу, бетіне түкіру, қол сілтеу, жер тепкілеу, шашын жұлу* т.б. жатады. Бұлар жалқы мағыналы емес, қолданылып тұрған контекстіне қарай әртүрлі мағыналық реңктерді білдіреді. *Көз тимесін деп баланың бетіне күйе жағып қою* әлі де орындалып тұратын ишарат. Дәл осындай фразеологизм бар, бірақ мағынасы *қаралау, айыптау, кіналау, масқаралау* дегенді білдіреді.

Сондай ишараттардың тағы бірі - *артынан топырақ шашу* бейвербалды амалы - *әбден ренжісіп, бір–бірінен ат құйрығын кесісіп, кетіскен, бір–бірінен көңілі қалған адамдардың жасайтын ишарасы*.

Көңілі қалған адамның *жерден бір уыс топырақ алып кетіп бара жатқан адамның артынан шашу ишарасының* астарында қарғыс мән жатыр, бұл - «қарасы батсын!» деген қарғыс ниеттен туған ишара түрі. Байқалып тұрғандай, алдымен бейвербал амалдың еркін тіркес түрінде айтылып, кейіннен тұрақталып отыруы тілдік бірліктердің даму заңдылығына сәйкестенген. Егер схема түрінде көрсетер болсақ, төмендегідей болып шығады:

Бейвербал амал *орындалады* – еркін тіркес түрінде *вербалданады* – *тұрақты күйге өтеді* – *символданады* – *фразеологизмге* айналады.

Семиотикалық белгілердің, әрине, олардың ішінде паразэлементтер де бар, тілге («язык») қатысы тұрғысынан және соған орай алатын орнына берілген бағаға көңіл аударып көрелік: «Аса жаңа зерттеулерге қарағанда, символикалық әрекеттердің тілі тұтастай алғанда адамзат тарихында, жекелей алғанда бір адамның өмір тарихында, сөйлеу тілінің алдында, одан бұрын жүреді және соңғысын танып-білуде, игеруде база ретінде қызмет атқарады» [11, с. 351].

Қорыта келгенде, салттық, дәстүрге айналған ым-ишараттардың маңызы әр ұлттың мәдени өмірінде, коммуникациясында алатын орны ерекше. Олар жалқы мағыналы болады және қалыптасқан коммуникативтік жағдаятқа қарай бірнеше мағынаны білдіре береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Уәлиев, Н., Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – 10.02.02-қазақ тілі мамандығы бойынша филол. ғ. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты. - Алматы, 2007.

2 Иванов, В. В. Примечания//Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1985 // . – 364 с.

Материал 19.06.15 баспаға түсті.

Б. К. Момынова¹, У. Г. Анесова²

Семантика казахских традиционных жестов-символов

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 19.06.15.

B. Momynova¹, U. Anessova²

Semantics of Kazakh traditional gesture-symbols

¹Abylai Khan Kazakh University of World Languages and International Relationship;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 19.06.15.

Изучение невербальных элементов в коммуникации является неотъемлемой частью в познании культуры, традиции каждого народа. Данные средства играют вспомогательную роль в коммуникации. Среди них существуют такие жесты, которые воспринимаются как символы и наравне выполняют знаковую, коммуникативную, этнографическую функции. Такие невербальные элементы являются комплексными, часто встречаются в художественной литературе.

The research of non-verbal elements in communication is an integral part in studying culture, tradition of every nation. These methods play a supporting role in communication. Among them are such gestures, which can be perceived as symbols and can have sign character, communicative and ethnographic functions. Non-verbal elements like these can be applied in a complex way, usually can be found in fiction.

Қ. С. Мұқышева

докторант, Әл-Фараби Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ДАЛА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Автор «дала» сөзін концептуалды ұғымдарға жатқызып, оны тек географиялық объект емес, сонымен қатар нышан әрі көркем бейне болатындығын жан-жақты дәлелдейді.

Кілтті сөздер: кеңістік, географиялық объект, эпикалық, көшпенді халық, түсіндірмелі сөздік.

Еуразия даласындағы мал өсірушілердің тіршілік аумағы Ұлы Дала деген атқа ие болды. Қазір бұл әбден тұрақтанған географиялық, геоклиматтық және тарихи термин. Тарихтан бұрынғы замандарда, соңғы Мұз дәуіріне дейін ол бұдан да үлкен аумақты алып жатты және Мамонт Даласы деп аталды. Мұз дәуірі кезінде бұл жерлер тіршіліксіз мұзды шөл дала болды. Неолит заманында оны Жылқы Даласы деп атауға болатын. Заратуштра заманында ол Тұран деген атқа ие болды. Антик (көне) әлемінің авторлары Скифтер, қытайлар – «әзезілдер елі», ал арабтар Дешт-і-Қыпшақ деді. Орта ғасырларда және ХІХ ғасырға дейін еуропалықтар оны Ұлы Татария деп атады. Орыс эмигранттары – еуропаның ресейлік классиктері Н. Трубецкой, П. Савицкий одан кейін Л. Гумилев Ұлы Даланы материктің өзге аймақтарынан: Еуропа, Үндістан, Афразия, Қытай, Қиыр Шығыстан ерекшеленетін, географиялық, экономикалық және тарихи тұрғыдан тұтас өзгеше субконтинент – Еуразия деп атауды ұсынды. Шынында да, Ұлы Даланың таулы-далалы және шөлді ландшафтары, сонымен қатар шұғыл-континентальды құрғақ климатының Еуропа және Азиямен ортақ тұстары көп. Байырғы тұрғындардың да көптеген ұқсас жақтары, өзгеше мәдениеті, ортақ этносаяси тарихы бар және ұлы суперэтнос – Еуразияның далалық мал өсірушілері болды.

Еуразияның негізгі ландшафтық уәжі – шексіз кең байтақ дала – шартты түрде «жазық» деп аталатын кеңістік түсінігінің пайда болуына ықпал жасады. Бұл түсінік тарихи тұрғыдан бұрынғы кезеңдерге тіркелген және географиядан кең мағынасы болған. Әр түрлі халықта ол түрлі мазмұнмен толығып отырды. Орыс халқының тарихында көшпенді халықтар – «қыпшақтар» («половцы»), яғни «далада тұратын адамдардың» жері мағынасын беретін «Поле» ұғымы бар. «Поле» ұғымының кеңістікті сипаттамасы анық – бұл «үлкен жазық орын». Бұл терминнің қазір жаңа баламасы бар, ол – «степь».

Славян мифопоэтикалық түсініктер контекстінде «поле», «степь» ұғымдары адамның сопылыққа қарсы, ішкі тыйымдарынан еркін мінезінің синонимі болып табылады. Л. Н. Толстойдың «Живой труп» пьесасының кейіпкері Федя Протасов мінез-құлықтың мұндай түрін сипаттай отырып былай дейді: «Бұл – дала, бұл оныншы ғасыр, бұл бостандық емес, еркіндік».

«Дала» терминінің шығуының әлі де болса бір мағыналы түсініктемесі жоқ. Бұл сөз көптеген жалпы еуропалық тілдерде кездеседі, «step» - «жазық, тегіс болу» деген. Латыш тілінде stiept – «созылып жату» дегенді білдіреді. Әзербайжандық «тар» - бұл «ашық, тегіс орын», хинди тілінде tar – «алаң, иен жер». Әр түрлі континентте дала әр қилы аталады: Солтүстік Америкада - прерия (көгалды, шалғынды аймақ); Оңтүстік Америкада - пампа немесе пампас, ал тропиктерде – льянос. Оңтүстік америкалық льяностың Африкадағы және Австралиядағы баламасы саванна болады. Жаңа Зеландияда даланы туссоки деп атайды.

Ғалымдар бұл терминді біресе «тепу, теппи – бью (соғамын), битъ (соғу), рублю (шабамын), рубить (шабу)» сөзімен байланыстырады – ендеше «соғылған, шабылған орын», біресе топот (дүбір), топтать (таптау) сөзімен жақындастырады, бұдан степь-дала – «тапталған орын - вытопанное место» деуге болады. Оны латыштың Stiept – «созылып жату» сөзінен шықты деп те айтады.

Мұның бәрі сөздің этимологиясын анық түсіндірмесе де, көркемдік жағынан түсінік береді: дала – бұл өте үлкен «кең жайылған», «тапталған» және «шабылған» жер.

Географиялық әдебиетте дала мен оның түрлеріне берілген ондаған анықтама бар. Қазіргі географиялық анықтамалар мен энциклопедиялар дала табиғатына төмендегідей сипаттамалар береді:

Дала – солтүстік және оңтүстік жарты шарлардың қоңыржай және субтропиктік зоналарында шөптесін өсімдіктер өскен жазық. Ағашсыз кеңістікте тығыз немесе жартылай тығыз жабыны бар, шөп басқан, өсімдік түрлеріне өте бай тип. Қоңыржай географиялық белдеудің континентальды бөліктеріндегі ландшафт түрі. Дала климатының ерекшелігі кең температуралы диапазон болып табылады – жазы өте ыстық, қысы суық, сонымен қатар ылғалдылығы төмен. Даланың табиғат әлемінің көптүрлілігі ғалымдарға даланы аймақшаларға бөлуге мүмкіндік берді, алайда бұл аймақшалардың барлығын біріктіретін өзіндік ерекшеліктері: ағаштың жоқтығы, шөптесін өсімдіктердің басым болуы, ал жануарлар әлемінде кемірушілердің көптігі. Қазақ тілінде лексикалық баламасы – дала сөзі бар. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде дала – «шөптесін өсімдікті кеңістік; жайылым». «Кеңістіктің» семантикалық үлесі қарастырып отырған лексикалық мағыналарды біріктіреді.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде мынадай түсініктеме келтірілген. Дала – 1. Кең–байтақ жазық өңір, құла тұз. Сусыз шөл дала. 2. Есік алды, тыс. 3. Ауылды жер, қыр. Дала қосы – науқан кезіндегі уақытша баспана. Дала поштасы – әскери бөлімнің далаң жердегі поштасы. Далаға айтты – сөзі зая кетті. Далаға тастады – а) қараусыз қалдырды, қадірлемеді. ә) шаңына да ілеспеді, маңайламады. Даланы басына көтерді – қатты сөйлеп даурықты.

«Дала» концептісі қазақтың тілдік санасында сөздік мақалаларының түсіндірмесінің мағыналарынан әлдеқайда кең. Бетегелі далаларда «қан майдан ұрыс» болып, халықтың тағдыры шешілді.

Дала тарих сияқты, эпикалық мағынасы бар сөз.

Дала кеңістігінің «шексіздігі» бұрын-соңды даланы көрмеген адамдарға қатты әсер еткен. Вильгельм Рубрук (XIII ғ.) өзінің Алтын Ордаға жасаған саяхатын жалпы суреттегенде, саяхат барысында және жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасқа түскенде туындаған қиындықтарға оқырманның көңілін аударып отырып, шексіз жазықпен қозғалып бара жатқан көш жайлы толғаныспен еске алады: «Оңтүстік-шығыс бағыттағы заңғар таулардың арасында аңғар созылып жатты, сонан-соң таулар арасында тағы бір үлкен теңіз көрінді, осы аңғар арқылы бірінші теңізден екіншісіне дейін өзен ағып жатты, сол аңғарда қатты желдің тоқтаусыз соғып тұратыны сонша адамдар бұл жерден жел теңізге ықтырып әкетпесін деген үреймен өтеді... біз теңіздей кең жазыққа кірдік» [1, 117 б.]. Джон Кэстль 1736 ж. жаңа Қазақстанның аумағына жасаған саяхатында былай деп жазған: «...Жер ... жаппай төбешіктер тізбегінен тұрады және теңіз дауылынан кейін толқындары тыныштанбаған ашық теңіздей көрінеді. Бұл шөл далада өсетін шөп үшкір болып келеді, екі күн жаяу жүрсең, аяқ киімсіз қалуың мүмкін» [2, 85-86 б.].

Даланы қабылдау – кең көлемді әрі кең мағыналы. Осындай қасиеттермен сипатталатын объект ретінде даланы қазіргі кезде концептуалды ұғымдарға жатқызады. Ол тек географиялық объект емес, сонымен қатар нышан әрі көркем бейне. Әдеби шығармаларда «дала» ерекше әлем, жұмбақ және керемет әдемі кеңістік түрінде суреттеледі. Авторлар даланы суреттеу арқылы өзінің дүниеқабылдауын, табиғатқа деген көзқарасын, туған жерге деген махаббатын білдірген, өз шығармалары кейіпкерлерінің сезімін, ойын, арманы мен жай-күйін бейнелеген.

Классикалық прозада шексіз дала бейнесін «заттар әлемі» және «аспан мен дала әлемі» деп белгілеуге болады. Екі көзқарастың өзара қатынастары «бөлінетін» және «бөлінбейтін» болып белгіленген. Заттар әлемін жеңіл жолмен мүшелеуге, бүлдіруге, және бұзуға болады. «Бөлінбейтін» мұнда кеңістіктің белгісі сияқты үздіксіздіктің топологиялық ұғымының баламасы түрінде көрінеді. Сондықтан кеңістік ұғымына адамдарды үздіксіз, бөлшектеуге келмейтін тұтастыққа біріктіретін музыка, би, той, қырғын, серіктестік сияқты «бөлінбейтін» құбылыстар жатады» [3, 434 б.].

Саяхатшылардың хаттары мен күнделікті жазбаларындағы шұғыл континентальды климатта орналасқан дала мен шөлді сипаттаулары Н. В. Гогольдің суреттеулерінен ерекшеленеді. Олардың айқындығы мен бейнелілігі кем түспейді, алайда бұл басқа далалар. Еуразияның орталығында орналасқан далалардың сипаты мүлдем өзгеше. Н. М. Пржевальский Гоби шөлін тіршіліксіз, адам тұрмайтын әлем ретінде суреттейді: «Апталар бойы жолаушының көз алдында қайталанатын сол бір бейнелер: біресе қыста былтырғы қурап қалған шөптің сарғыш түсімен құбылып тұратын ұшы-қиыры жоқ жазық, біресе жартастардың қаралау, айғыздалған тізбектері, біресе арасында шыңынан жүйрік бөкеннің бейнесін байқауға болатын жайпақ төбелер... Ондаған, тіпті жүздеген шақырымдар бойы үнемі жолаушыны өзінің шыжыған ыстығымен тұншықтыруға немесе құмды дауылымен көміп тастауға дайын тұрған тақыр сусыған құм. Онда бір тамшы су жоқ, не бір аң, не бір құсты көрмейсің, тірі жансыз бос қалғандық мұнда адасып келген адамның жанын түршіктіреді» [3, 21, 22 б.].

Польшалық демократ Адольф Янушкевич (1803-1857) көптеген жылдарға жер аударылып, Қазақстанда өткізген кездерінде жазған хаттары мен күнделіктерінде қазақ даласын анық суреттейді [4, 82-84 б.]. А. Янушкевичтің жер аударудағы серіктесі Бронислав Залесский оның ойын мақұлдап, қайталайды. Ол қазақ даласы антикалық Тозақтың орны болуы әбден мүмкін еді деп жазады. «Қазақ даласының өмірі» атты суреттер альбомының (1865) алғы сөзінде ол шөлді ландшафтардың сұлулығымен қатар олардың адамды тұнжырататын бірқалыптылығын да атап өтеді: «... Мен шөл даланың кеңдігіне үйрендім... Осы кең байтақ көкжиек, осы шексіз кеңістік адамға азаттықтың өткір сезімін ұялатады. Бұны әркім сезініп көрді, бірақ ол ұзақ уақыт жалғаса берсе, бір түрліліктен жалығасың, қаңырап тұрған шөлден шаршайсың» [5, 14 б.].

Густав Зелинский өзінің «Степи» поэмасында қазақ даласының бейнелерін төмендегідей жырлаған:

«Видел ли ты степи? Когда весенним утром с юга потянет приятным ветром.

А травки, которые таились в земле, брызнут – схватят майское дыхание, И увядшее лоно родительницы закроют зеленым убранством молодости. Если ты видел это, склони гордое чело пред тем, что ввело тебя в этот круг чудес...».

Шөл даланың шексіз жазық кеңістігі туралы көркем түсініктер дәстүрлі қазақ мәдениетінде кездеседі. Даланың шексіз жазығында бүкіл өмірін өткізген көшпенді-мал өсіруші даланы музыкалық және поэзиялық туындыларында жырлайды. Даланың айбынды бейнесі Тәттімбеттің «Сары жайлау» күйі сияқты музыкалық туындылардан көрінеді. Құрманғазы шығармашылығының биік шыңы таза үндестілікке толы, қазақ даласының

шексіз жазығының бейнесін суреттейтін «Сары-Арқа» («Кең дала») күйі болып табылады.

Дала – дүние қабылдау мен тіршілік әрекетінің барлық деңгейіне – табиғи және мәдени, ұтымды және эмоционалды, саналы түрде меңгерілетін және санасыз, жеке және қоғамдық деңгейлеріне әсер еткен, түркі менталитетінің қалыптасуындағы анықтаушы категория. Э. Шакенова атап өткендей, – «эр халықтың өз ландшафты бар, оны қабылдауда халықтың мәдени дәстүрлері икемделеді, қазақ халқының табиғатындағы осындай анықтаушы кешен дала мен тау болды. Шексіз кеңдік пен биіктік көшпенді тайпалардың өміріне ықпал еткендігі сөзсіз, онда қатаң тұрмыс және ұлылық пен руханилыққа деген анық байқалатын талпыныстары үйлесіп жатыр» [6, 70 б.].

Дала мен тау бейнелері көрнекті қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтың поэзиясында жетекші кеңістікті бейнелер болып табылады [7, 29 б.]. О. Сүлейменов шығармаларындағы дала ұғымы үнемі көшпенділердің мекен еткен орнымен байланыстырылады. Ақын даланың жағдайын жылдың ең ыстық кезінде жазады, соның салдарынан ол құрғақ, аптап, үнемі ыстық, ормансыз, шөлді жазық, күйіп кеткен және т.с.с. түрде анықталады.

Дала пейзажи сараңдығы және бір түрлілігімен ерекшеленеді. Оның жамылғысы – сор-тақыр, саз, құм, тас. Өсімдіктерден қарағаш, тал, бетеге, жусан өседі. Негізгі түстері – сары мен жасыл. О. Сулейменов поэзиясында шыдатпайтын ыстығына қарамастан дала өз түстерін сақтап қалады. Пейзаж бір түсті емес, ол - жасыл шөпшен әрі «күрең сары», «күрең жасыл» қырандар және бүркіттермен ойнайтын күн сәулесінің алтын нұры өткен, жарқыраған әсем көрініс. О. Сулейменовтің пікірі бойынша, даланы кеңдік, маңғаздылық, асықпаушылық және немқұрайдылыққа дейін жеткізетін тыныштық сипаттайды. Бірақ бұл тыныштық тіршіліктің жоқтығын білдірмейді. Керісінше, табиғат әлемі өзінің қарқынды және әр түрлі тіршілігін кешуде. Шексіз жазық далада жүген-құрық тимеген жылқылар табыны мен отар-отар қойлар мекендейді, түйелер жайылып, кесірткелер шапшаң жорғалайды.

Ұшы-қиыры жоқ даланы ақын қырат-үстірттері жоқ «дөңгелек жазық» түрінде көреді, өйткені «дала биік тауларды сүйемейді». Дегенмен, кішігірім төбешіктер, қорғандар даланың әсем көрінісін бұзбай, оған үйлесімді кірігіп тұрады.

Сулейменовтің шығармашылығын зерттеген А. Жуминова ақынның даласы тау тізбектері мен су көздерінің ландшафтыларын қамтитын Отан, сүйікті өлке ретінде ұғынылады деген қорытындыға келеді: «Верни меня в родные степи, хочу туда, где солью Балхаш умывал, где плыл Каратал». Дала көшпенділердің туған үйінің бейнесі ғана болмайды: «Я сижу в эпицентре великой Голодной степи», бұл жерде голодная степь – «Бетпақ-Дала» шөлінің тура аудармасы – оның тұрғындарының жинақтаушы белгісі ғана емес: «Степь гуляла в победе, забыв обо мне», сонымен қатар аналық бастауын

алады: «матерью – степь мы называем». Эпикалық ұлттық дәстүр бойынша О. Сулейменовтің далаға деген көзқарасы ерекше: в ней «захоронена радость», она «тянет к себе, так что ноги под тяжестью гнутся», на ней «бездонны озера», лежащая «огромным аэродромом», которая «может пулю ту перехватить, расплавить в себе, остановить», ее «не забудешь», и кто к ней не вернулся, тот «жизнь утратил». Ақын үшін дала – бұл оның туған жері мен халқының тарихы (3).

Даланың семантикалық баламасы – шөл. Шөл пейзажының дала көрінісінен айырмасы шамалы, ерекшелік тек «майда тас» - құмның көптігі мен бүкіл шөлді әлемді өз бойына тартатын жалғыздықта деуге болады. Алайда шөл әлемінің жалғыздығы қатып қалғандықты білдірмейді, ол жанданған және онда көптеген тіршілік иелері бар. Өлеңдерде шөл даланың көктемдегі гүлдеуінен бастап күнге күйіп, тақыр далаға айналғанына дейінгі өзгерістері бақыланады. Ақын көбінесе қуаң даланы жылдың ең ыстық мезгілінде көрсетіп, оның ландшафтысына тән жағдайға қарайды. Барлық тіршілікті қыбыр етпеуге мәжбүрлейтін, шыдатпайтын ыстықтың сипаты «мелшиіп қалу, қатып қалу» етістіктерімен беріледі. Титығыңа жететін күндізгі қапырықтан кейін шөл даланың тіршілік иелері біраз тыным алатын кез – түнде өмір жандана бастайды, түнгі шөл даланы ақын көп суреттеген.

Дала-степь сөзінің семантикалық құрылымы қазақ және орыс тілдерінің түсіндірмелі сөздіктерінің көмегімен талданады. Орыс тілінің түсіндірмелі сөздіктерінде степь сөзінің негізгі мағынасы беріледі: «құрғақ климат белдеуіндегі көлемді, ормансыз, тегіс, шөптесін өсімдіктер өсетін кеңістік». Қазақ тілінде лексикалық баламасы болатын дала сөзі бар. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде дала – «шөптесін өсімдікті кеңістік; жайылым». «Кеңістіктің» семантикалық өрісі қарастырылып жатқан лексикалық мағыналарды біріктіреді.

Сонымен қатар, зерттеліп отырған мәтіндерде дала сөзі тірек, негізгі, кеңістікті белгі ретінде пайдаланылады. Осы лексикалық бірлік «орын (кеңістік)» категориалды-лексикалық семасын сақтай отырып, нақты кеңістікті концептуалды қабылдауды қамтитын эмпирикалық мағыналардың толық қатарын береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Рубрук, В. де.** Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253 // Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы : Галым, 1993. – С. 76-173.

2 **Кестль, Дж.** Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. – Алматы : Жибек жолы, 1998. – 152 с.

3 **Лотман, Ю. М.** Заметки о художественном пространстве Путешествие Улисса в «Божественной комедии» Данте // Избранные статьи: В 2-х т. – Таллинн : Александра, 1992. – Т.1. – С. 434-463.

4 **Янушкевич, А.** Дневники и письма из путешествия по казахским степям. – Алма-Ата : Казахстан, 1966. – 268 с.

5 **Залесский, Б.** Жизнь казахских степей. – Алма-Ата : Онер, 1991. – 168 с.

6 **Шакенова, Э.** Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – Алматы : 1991. – С. 62-93.

7 **Сулейменов, О.** Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата : Жазушы, 1975. – 304 с.

Материал 10.07.15 баспаға түсті.

К. С. Мукушева

Специфика концепта «степь» в языковой картине мира казахов

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.07.15.

K. S. Mukusheva

Linguocultural specificity of the concept «steppe» in the language picture of the world of Kazakh people

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 10.07.15.

Автор относит слово «дала» к концептуальному понятию, и поясняет что это не только географический объект, но в месте с тем что это слово является символом и художественным образом.

The author refers the world «dala» to the conceptual notion and explains that it is not just a geographical object but a symbol and an image as well.

ӨОЖ 811.512' 367 М 85

М. Д. Мұсабаева¹, Ш. К. Акимкожаева²

¹ф.ғ.к, доцент; ²аға оқытушы, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДАР ПАРАДИГМАСЫ

Бұл мақалада қазақ тіліндегі дәстүрлі тіл біліміндегі күрделі құрылымдардың синтаксистік парадигмасының жасалу жолдары анықталады.

Кілтті сөздер: күрделі құрылымдар, модальдік мағынасын, синтаксистік парадигма, грамматикалық категориялар, құрмалас сөйлем, зерттеу объектілері.

Дәстүрлі тіл біліміндегі құрылымдар сабақтас құрмалас сөйлем, салалас құрмалас сөйлем құрмалас сөйлем және аралас құрмалас сөйлем деп жіктеледі. Олардың өзі іштей мезгіл, себеп, шарт, қарсылықты және т.б. мағыналық түрлерге бөлінеді. Мысалы: залдағы жарық сөндірілді де, пердесі баяу сырғып, сахна ашылды (З. Қабдолов). Көзімді ашып алдыңғы жаққа қарасам, екі адам қарауытып тұр екен (Ғ. Мүсірепов). Үй маңайында басқа байлық көрінбейді, қазір үйдің төменгі жағына киіз жетпеген соң, туырлық орнына ши ұстатып қойыпты (Ғ. Мұстафин).

Келтірілген мысалдардың алдыңғысы салалас, екіншісі сабақтас, ал соңғысы аралас құрмалас сөйлемдер. Бұлар өзара синтаксистік парадигма құрап тұрған жоқ. Синтаксистік парадигма- сөйлеушінің мақсатын жүзеге асыратын құрылымдардың қатары. Синтаксистік парадигма-сөйлеушіге таңдау мүмкіндігін беретін тіл жүйесінің ішкі мүмкіндігі. Яғни күрделі құрылымдардың салаласа, сабақтаса және араласа байланысуы бір мағынаны берудің түрлі нұсқалары болып табылады. Кез келген салалас немесе сабақтас сөйлем синтаксистік парадигма құрай бермейді. Ол үшін олар бір мағынаны берудің түрлі тәсілі болып тұруы шарт. Сондықтан да жоғарыда келтірілген үш сөйлем (салалас, сабақтас, аралас) өзара парадигмалық қатар құрай алмайды.

Күрделі құрылымдар парадигмасы функционалды грамматиканың зерттеу әдісі арқылы анықталады. Алдымен мағына белгілі болады, сонан кейін барып оны жасайтын құралдар түгенделе бастайды. Мәселен, мезгілдік қатынасты білдіретін құрмаластар сабақтас және салалас сөйлемдер арқылы да байланыса береді. Бірақ мұнда олар дәстүрлі синтаксистегі сияқты жеке-жеке қарастырылмайды, бір мағынаны яғни мезгілдік мағынаны білдірудің тәсілдері ретінде қарастырылады да, өзара синтаксистік парадигма құрайды.

Тұлғалық тіл білімінде белгілі бір грамматикалық категориялардың өздеріне тән айырым белгілері, грамматикалық көрсеткіштері болады. Бұл оны өзгелерден саралап, өзіндік қасиетін даралап тұрады. Осыдан келіп әрбір грамматикалық категория өзіне тән заңдылықтарымен қалыптасып, дамып, жетіліп отырады. Құрмалас сөйлем синтаксисінің дамуындағы негізгі арна жеке жай сөйлемдердің мағыналық үйлесудегі қосындысынан алынады. Демек, құрмаластың өзі жай сөйлемдерден өрбіп шыққаннан кейін, енді оның өзіне тән айырым белгілері, зерттеу объектілері келіп шығады. Ондай айырым белгі ең алдымен құрмалас сөйлем синтаксисінің өз алдына үлкен бір саласы болудағы негізінен шығып жатады. Құрмалас сөйлемнің айырым белгісі дегенімізде, ол оны жай сөйлем синтаксисінен ажырата алатындай болу керек. Сонда ғана құрмалас сөйлем синтаксисінің жеке бір саласы ретінде танылады [1,9 б.].

Құрмаластарға берілетін анықтамада оның құрамындағы екі, одан да көп сөйлемдердің предикаттық қатынастың негізінде тұлғалық, мағыналық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланыса жұмсалып, күрделі бір ойды білдіре айтылуын көрсетеді. Құрмалас сөйлемдер байланысу тәсілінде, компоненттерінің санына және білдіретін мағыналарына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Мұның ішінде синтаксистік қатарға негіз болатын байланысу тәсілдері мен компоненттерінің саны. Күрделі құрылымдар байланысу тәсіліне және компоненттерінің санына қарай бір мағыналық қатынасты білдірудің түрлі тәсілдері ретінде синтаксистік қатар құрай алады.

Құрмаластың өзі алдымен жалғаулықсыз және жалғаулықты болып бөлінеді. Жалғаулықты және жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер кейде грамматикалық жақтан ұқсас болады, бірақ олардың қызметі, құрылымы айтылу интонациясы сәйкес келе бермеуі мүмкін. Жалғаулық арқылы берілетін модальдік, мағыналық белгілер-жалғаулықты құрмалас сөйлемдерден ажыратып тұрады. Сондай-ақ жалғаулықсыз сөйлемдердің барлығы жалғаулықты қабылдай бермейді, кейде жалғаулықсыз сөйлемдер арқылы берілмеуі де мүмкін. Жалғаулықты құрмалас сөйлемдерде мағыналық қатынас жалғаулықтар арқылы көрінсе, жалғаулықсыз сөйлемдерде синтаксистік бірлік компоненттердің лексика-морфологиялық құрамы, баяндауыш тұлғасы, интонация т.б. арқылы көрініп отырады.

Тұлғалық синтаксисте жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдердің құрмаластың бөлек бір түрі екендігі айтылады. Тіпті құрмаласты байланыстырушы жалғаулықтарды сабақтас, я салалас деп топтайтын көзқарастар да кездесіп қалады. Мәселен, А. М. Пешковский жалғаулықтар туралы мынандай пікір айтады: «Егер жалғаулық бір сыңардың құрамына кірігіп тұрса, онда оның сабақтастырушы, ал екі компоненттің арасында тұрып, екеуіне де тән болса салыстырмалы болғаны» [3,470 б.].

Жалпы тіл білімінде құрмалас сөйлемдерді бөліп жіктеуге екі принцип қолданылады. Олар: **тұлғалық және жұмсалымдық**. Ұ. Салиеваның

айтуынша, функционалдық принцип құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің мағыналық қатынасына сүйенеді, яғни мұндай жағдайда бағыныңқы сөйлем басыңқының бір мүшесінің орнында қолданылады. Құрылымдық принцип бағыныңқының басыңқымен байланысу сипатына байланысты [2,56 б.]. байқап отырғанымыздай, ғалым функционалдық және құрылымдық принцип дегенде, компоненттерінің жұмсалыу ерекшелігі мен байланысу тұлғасын айтып отыр. Яғни бұнда тіл біліміндегі функционалдық бағыт туралы әлі әңгіме көтеріле қойған жоқ.

Мәселеге функционалдық тұрғыдан келу деп біз (жоғарыдағыдай құрамаластың компоненттерінің жұмсалыуы емес) жалпы құрылымның жеке сөйлем ретінде басқа өзі тектес құрылымдармен қатар парадигма құрай алуын айтамыз. Бұл мәселе сөйлеуші мақсаты, сөйлеу актісі, сөйлеу жағдаяты категорияларымен тығыз байланысты. Бұл жайлы модальдік мағынасын беретін синтаксистік парадигмалар деген тарауда жан-жақты сөз болады.

Күрделі құрылымдар парадигмасына кіретіндер негізінен жүйе ішіндегі элементтерді қамтиды. Синтаксисте туынды бұрын болмаған сөйлемдер пайда болып жатады десек те, сөйлемнің сыртқы қалыбы (тұлғасы) шектеулі болады. Оған статистика жүргізіп, анықтап, шамамен есебін табуға болады. Мұндағы мақсат тілді электронды құралдарға салып пайдалану. Осы мақсатқа жету үшін тіл деңгейлерінің ең жоғарғысына жататын синтаксистік бірліктерді модельдеу үдірісі тіл білімінде жалғасып келеді. Бұл өзі өте күрделі мәселеге жатады. Тілдің төменгі деңгейлерінің фонема, морфема, лексика және т.б. саны шектеулі әрі олардың тіл жүйесіндегі тұлғалары белгілі. Ал синтаксис деңгейіндегі бірліктерге келетін болсақ, жағдай басқаша. Әсіресе коммуникативтік бірліктердің санын, мәнін анықтау қиын. Олар адам шығармашылығымен байланысты туынды бірліктерге жатады. Күн сайын тіл жүйесінде бұрын болмаған мыңдаған сөйлеу үлгілері (сөйлемдер) туындап отырады. Дегенмен, олардың модельдерін табуға болады. Қазіргі жағдайда сөйленім модельдері дегеніміз бір мағынада жұмсалатын сабақтас, салалас және аралас құрмалас сөйлемдердің парадигмасы.

Тіл жүйесіндегі кез келген тұлға көпмағыналы болып келеді. Мәселен, сабақтас сөйлемдер үш-төрт тәсіл арқылы жасалғанымен, мағыналық қатынасты білдіру жағынан келгенде бірнеше түрге бөлінеді. Ал коммуникативтік мағынасы жағынан ондаған, жүздеген түрге бөлініп кетеді. Дәстүрлі синтаксистік тәсілімен қарасақ, әр сөйлемді жеке-жеке талдау мүмкін емес. Сондықтан деңгейлік синтаксис сөйлемдерді әйтеуір бір белгісіне қарап топтастыруды басты мақсат етіп алады. Бірақ дәстүрлі синтаксис өкілдерінің өзі тілдің негізгі функциясы (коммуникативтік) сөйлем арқылы іске асатындығын айтты: «Сөйлемнен басқа тілдік элементтердің ешқайсысы да ол қызметті атқара алмайды. Сөйлемнің басқа тілдік элементтерден, солардың ішінде сөздер тіркесінен ең негізгі өзгешілігі-

оның коммуникативтік ең басты және бірден-бір тұлға екендігінде. Сондықтан сөйлем синтаксистің ең негізгі объектісі деп есептеледі. Адам өз ойын, көңіл-күйін басқаларға сөйлем арқылы білдіре алады, сөйлем арқылы басқалардың ойын біледі. Сөйлем қисындық пайымдауды жарыққа шығаратын материалдық көрсеткіш», [4, 5 б.] – дейді Т. Қордабаев.

Сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойды білдіреді [4, 6 б.], – дейді ғалым, Біздіңше, анықтаманың өзі терең талдауды, әрі қарай дамытуды қажет етеді. Шындығында жеке ойлар қисындық жағынан аяқталмауы да мүмкін. Сондықтан сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойды оған тетелес басқа ойдан бөліп көрсететін коммуникативтік дербес тұлға. Бұдан сөйлем әрдайым ойды білдіреді деген қорытынды шығаруға да болмайды. Сөйлем адамның көңіл-күйін, күйініш-сүйінішін, өзін қоршаған әлемге қатынасын т.б. байқатуы мүмкін. **Мысалы,** Тәйт! Әй-әй-әй! Мәссаған! Ойдайт дерсің! Е, Бәсе! Бұл жағдай сөйлемді анықтауда оның тек ойымен, санамен қатынасын ғана басшылыққа алудың жеткіліксіз болатындығын байқатады.

Сөйлемге тән белгілер, оның грамматикалық сипатын айқындайтын синтаксистік категориялар-коммуникативтік, модальдық және предикаттық белгілер. Бұл категориялардың әрқайсысының өздеріне тән ішкі мағыналық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар.

Кейбір әдебиеттерде сөйлемге логикалық ойды білдіреді деген анықтама беріледі, бірақ ойды аяқтау үшін кейде бір сөйлем жеткіліксіз болатындығы белгілі. Сонда сөйлем пайымдауымен тепе-тең болып шықпайды.

Сөйлемнің қандай болсын басқалармен қатынас жасау, оларға өзінің ойын, ішкі эмоциясын білдіру үшін қолданылады. Осы тұрғыдан келгенде жай сөйлем мен құрмалас сөйлем парадигма құрай алады.

Мына кестеге назар аударайық:

Құраушы негіз	Синтаксистік парадигма
Мағынаның ортақтығы	1. жай сөйлем 2. құрмалас сөйлем

Жай сөйлемдер: Қатты жел тұрды. Теңіз толқыны күшейді.

Құрмалас сөйлемдер: Қатты жел тұрып, теңіз толқыны күшейді.

Құрылымдардың мағыналық ортақтылығы оларды бір парадигмалық қатарда қарауға мүмкіндік жасап тұр.

Жай сөйлемдердің күрделенген түрі де құрмалас сөйлемдермен қатар құрай алады. Мысалы: Бұрын жай адамды үйге маңайлатпайтын, бос жүрсе қандай адамды болса да алып тастайтын ит енді бөтен кісі көрсе, қыңсылап үйге тығылатын болды (С. Мұқанов). Бұл мағынаны мынандай тұлғамен де беруге болады: Бұл ит бұрын жай адамды үйге маңайлатпайтын, бос жүрсе қандай адамды болса да алып тастайтын, енді ол бөтен кісі көрсе, қыңсылап үйге тығылатын болды.

Құрылымдардың біріншісі жай (күрделенген жай) сөйлем де, екіншісі құрмалас сөйлемдерге жатады. Оларды парадигмалық қатарға біріктіріп тұрған мағынаның ортақтығы.

Құрмалас сөйлемдер де өзара парадигмалық қатар құрай алады. Құрмалас сөйлемдерді жай сөйлемнен ажырату мәселесі қазақ тіл білімінде де, жалпы түріктануда да үлкен талас тудырып келгендігі белгілі.

Қазақ тілінде құрмаласқан сөйлемдерді талдау П. И. Мелиоранскийдің еңбектерінен басталады. Автор мұнда оларды қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан жүйеде сөз етпегенмен, сабақтас жөнінде біршама дұрыс пікірлер айтқан. Мәселен, шартты рай етістігі сабақтас сөйлемнің екі түрін-шартты және мезгіл бағыныңқы сөйлемдер жасайтынын автор сол кезде-ақ айтып кеткен. Сол сияқты көсемшенің жұрнақтары сабақтас құрмалас сөйлемнің мезгіл, себеп, амал, мақсат, шарт түрлерін де жасай алатынын дұрыс баяндаған. Бірақ автордың құрмалас деп көрсеткен сөйлемдерінің түгелі дерлік дәстүрлі синтаксис тұрғысынан алғанда жай сөйлемдерге жатады. Жігіт тағы да аң аулай кетті. - Юноша опять ушел чтобы охотиться. Бір кішкене құла тай үстіне тер қатып жүр екен. - Небольшой серый жеребенок на нем пот засохши, бегал [5, 33 б.]. Міне, жоғарыда айтып өткеніміздей, автор сөйлемдердің қазақ тіліндегі құрамына қарамай, орыс тіліндегі аудармасына сүйенген. Сондықтан құрамына екі етістігі бар жай сөйлемдердің барлығы да құрмалас сөйлем болып табылған. Десекте, Мелиоранский қазақ тіл білімінде синтаксистің дамуына елеулі әсер етті деуге болады.

Бұл мәселені жиырмамыншы жылдардан бастап төл ғалымдарымыз да қолға ала бастады. Қазақ тілі білімінің барлық саласы сияқты құрмалас сөйлемдерге қатысты терминдердің түгелі дерлік сол кезден бастап қалыптасты. Сол кездерде талдап отырған материалдардың мазмұнын жете түсінетін түркі халықтарының төл ғалымдары көптеп шығы бастаған еді. А. Байтұрсынұлы, Ф. Капрюлю, Н. Хикмет, Х. Зайноллы, А. Низами, Ә. Шарипұлы және т.б. орыс түркологтары И. И. Мещанинов, С. Е. Малов, Л. В. Щерба, В. А. Гордлевскийлермен тең дәрежеде болғанын кезіндегі ғылыми баспасөзден, Бакуде өткен түркологтардың алғашқы құрылтайының материалдарынан анық байқауға болады. Отызыншы жылдардан бастап түркология ғылымының ұлттық жұлдыздары біртіндеп сөне береді де, оның көш басына орыс ғалымдары шықты. Бұл құбылыстың нақты көрінісі- елуінші жылдарға шейін кейбір түркі халықтарының ұлттық грамматикасын орыс түркологтарының жазуы.

Қазақ тілі білімін қалыптастыруда Ахмет Байтұрсынұлы салып теткен іздің өзіндік ерекшелігі бар. Ғалым еңбектерінде құрмалас сөйлемдердің жасалу тәсілдері арнайы сөз болмаған. Құрмалас сөйлемдер қазіргі қазақ тіліндегі қалыптасқан жүйеге сай өте дәлдікпен топтастырылған [6, 300 б.].

Отызыншы жылдардағы құрмалас сөйлем жайындағы пікірлер ең алдымен мектепке арналған оқулықтар мен оқу құралдарында кездеседі. Сондай алғашқы құралдардың бірі – С. Аманжоловтың басқаруымен жазылған «IV жылдық тіл кітабы». Мұнда көсемшелердің құрмалас сөйлем жасаудағы қызметі жөнінде сөз болған. Онда құрмаласты А. Байтұрсынұлының ізімен сиысқан және қиысқан деп екіге бөліп, соларға талдау жасаған. Ал, 1936 жылғы жазылған Қ. Жұбановтың «Қазақ тілінің програмында» салалас құрмалас сөйлемнің жасалу тәсілдері көрсетілген. Онда автор салалас құрмаластың он түрлі жасалу жолын көрсетеді де, солардың екінші түрі өткен шақ көсемше арқылы болатындығын айтады. Мұнда автор мысалдағы (Қой маңырап, түйе боздап, ауыл у-шу) жай сөйлемдердің бір-біріне мағыналық тәуелсіздігін критерий етіп алмағанға ұқсайды. Өйткені осы програмда сабақтастардың құрмаласуын бір ғана тәсілмен көрсетеді де, оған шартты рай формалары егістіктен болған сөйлемдерді ғана жағқызады [7, 23 б.].

Профессор Қ. Жұбанов салалас пен сабақтастың айырмашылығы жөнінде өзінің пікірін екінші бір еңбегінде сол кездегі Ақтөбе облысындағы жеті жылдық мектептің мұғалімі Жанғазы Жолаевқа жолдаған хатында айтқан: «Сабақтас күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты болады да, салаласта олай емес, бір сөйлем екіншісіне солайымен байланысады, біріне-бірі мүше емес. Жанғазы жас та, Ақжарқын –асау [8, 33 б.]. Бұл - салалас. Ал автор «Жұрт мақтайтын жырау - осы» деген сөйлемді сабақтас деп түсіндіреді.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем жөнінде арнайы еңбек жазғандардың қатары онша көп емес. Жоғарыда аталған П. М. Мелиоранский, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбановтармен қатар Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, С. Жиенбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, О. Төлегенов, Қ. Есенов, Қ. Шәукенұлы, Р. Әмір, Т. Сайранбаев, Б. Сағындықұлы, Қ. Мамбетбеков, Ұ. Салиева, М. Серғалиев, С. Айтжанова, Б. Қапалбеков, Ж. Садирова, Б. Елікбаев және т.б. кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғап, монографиялар жариялап, құрмалас сөйлем туралы көптеген мәселелердің шешімін табуға өз үлестерін қосты. Осы ғалымдардың зерттеулерінің арқасында құрмалас сөйлемдер ілімі теориялық жақтан да, практикалық жақтан да дамыды. Олардың барлығына жеке-жеке тоқталу біздің мақсатымызға жатпайды. Сондықтан біз оларды атап өтумен ғана шектеліп отырмыз. Кейінгі зерттеулерге үңілетін болсақ, құрмаластардың нақты аспектілері қаралып, мәселеге тереңдеп ену жағы басым болды. Құрмалас сөйлемдерді үш қырынан қарастыруға болады: біріншісі-құрылымдық типтері, екіншісі-мағыналық түрлері, үшіншісі-жасалу тәсілдері.

Дәстүрлі синтаксиске арналған еңбектерде осылай қарастырылып келеді де. Құрмаластар осы үш тұрғыдан да парадигма құрай алады.

Құрылымдық типтері: сабақтас, салалас және аралас байланысуы.

Сабақтас+іргелес: Көктем шығып, жер көгерді. Мал жайылымға шықты.

Салалас+іргелес: Көктем шықты, жер көгерді, мал жайылымға шықты.

Аралас: Көктем шықты, жер көгеріп, мал жайылымға шықты.

Көпсыңарлы салалас: Көктем шықты, жер көгерді, мал жайылымға шықты.

Көп бағыныңқылы сабақтас: Көктем шығып, жер көгеріп, мал жайылымға шықты.

Жасалу жолдары:

Күрделі құрылымдардың синтаксистік парадигмасын мынадай құрмаластар құрауы мүмкін:

1. Салалас сөйлем

а) жалғаулықты құрмалас

б) жалғаулықсыз құрмалас

2. Сабақтас құрмалас сөйлем

а) шартты рай арқылы жасалған сабақтас

ә) есімше арқылы жасалған сабақтас

б) көсемше арқылы жасалған сабақтас

3. Күрделі құрмаластар

а) Аралас құрмалас сөйлем

ә) Көп сыңарлы салалас

б) Көп бағыныңқылы сабақтас

Байқап отырғанымыздай, сегіз қатардан тұратын парадигма пайда болды. Белгілі бір мағынаны беру үшін осы сегіз қатардан да сөйлем шығады деп айта алмаймыз. Бұл берілетін мағынаның күрделілігі мен әмбебаптығына байланысты болады. Екіншіден, жоғарыдағы тұлғалардың тіл жүйесіндегі қолданғыштық потенциалына байланысты болады. Парадигма құралу үшін екі бірлік қатарласа келсе жеткілікті болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Есенов, Қ.** Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1995.– 136б. – ISBN5-7090-0193-7.

2 **Салиева, Ұ.** Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер //фил.ғыл. канд. диссерт. – Алматы, 1974. – 159 б. – ISBN 9965-31-443-8.

3 **Пешковский, А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1955. – 520 б. – ISBN 5-8360-0412-9.

4 **Қордабаев, Т.** Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы : «Санат», 1955. – 175 б. – ISBN 5709001937.

6 Байтұрсынұлы, А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 23 б. – ISBN 5-7063-0320-7.

7 Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің програмы. – Алматы, 1936. – 23 б. – ISBN 9965-26-096-6.

8 Жұбанов, Қ. «Жанғазы». – Қазақ тілі мен әдебиеті, 1958. – №2. – 33 б. – ISBN 9965-26-096.

Материал 24.08.15 баспаға түсті.

М. М. Мусабаяева, Ш. К. Акимкожаева

Парадигма сложных конструкций в языкознании

Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 24.08.15.

М. М. Musabaeva, Sh. K. Akimkozhaeva

Paradigm of complex structures in linguistics

Almaty Management University, Almaty.

Material received on 24.08.15.

В статье определяются пути образования синтаксической парадигмы сложных конструкций в традиционном казахском языкознании.

This article defines the formation way of syntactic paradigm of complex structures in a traditional Kazakh linguistics.

Г. Т. Мұхамеджанова

докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

КӨРІКТЕУІШ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Мақалада поэтикалық көркем тіл көрсеткіші – көріктеуіш тілдік құралдардың кейбір теориялық мәселелері мен түрлері қарастырылды.

Кілтті сөздер: көріктеуіш құралдар, бейнелеуіш құралдар, бейне, сөз бейне, бейнелілік.

Көркемдеу категориясының әртүрлі мағынада түсіндіріліп жүргендігіне байланысты «тілдің көркемдеуіш құралдары» ұғымы да әртүрлі анықталады. Кей ғалымдардың еңбектерінде «тілдің және сөйлеудің (егер олар автор сөзінің коммуникативтік мақсатымен сәйкес келсе) барлық құралдары көркемдеуіш құралдар бола алады» десе [1, 30], ал басқа ғалымдар тобы тілдің көркемдеуіш құралдары нақтылық, анықтық, экспрессивтілікке себепші болатын тілдік құралдар болып табылады және адресаттың сөйлеуді толық қабылдауын (мәтіндегі ақпаратты түсінуге максималды түрде жақындау) қамтамасыз етеді деп есептейді [2]. Тілдің көркемдеуіш құралдарын таңдау және қолдану сөйлеудің таңдалған жанры мен стиліне, әңгімелесу жағдайына, сонымен қатар автордың индивидуальдылығына да байланысты болады.

Отандық ғылыми еңбектерде көркемдеуіш, бейнелеуіш, көріктеуіш терминдері синоним ретінде қолданылады. Біз де өз зерттеуімізде «көріктеуіш құралдар» терминін қолдандық. Алайда орыстың кей лингвистикалық зерттеулерінде «көркемдеу – бейнелеу» категориялары ұқсас, бірақ бір емес деп көрсетіледі.

Бейнелеу категориясы туралы айтқанда, бейнелілік ұғымын түсіну қажет, ол, өз кезегінде, бейне терминінің әртүрлі мағынада түсіндірілуіне байланысты әрқилы беріліп жүр. «Бейне» терминінің көптеген түрлі мағыналарға ие екендігін есте сақтау қажет, әсіресе, ол «поэтикалық», «көркем», «шығармашылық» сияқты эпитеттермен бірге берілгенде немесе «бейнелі ойлау» сияқты тіркестерде қолданылғанда әрқилы түсіндіріледі. Мұндай жағдайлардың бәрінде «бейне» термині түрлі семантикалық реңктерге жүктелген. Сонымен, әдебиеттануда «ақиқатты түсіну және қайта қалыптастыру тәсілдері тек өнерге ғана тән, ерекше сипатталатын эстетикалық категория» деп түсіндірілетін көркем бейне түсінігі кең қолданылады. Бейне деп сонымен бірге көркем шығармада шығармашылық түрде жасалған кез келген құбылысты айтады, мысалы, соғыс бейнесі, халық бейнесі, романдағы Абай бейнесі».

Біз үшін сөз бейненің (словесный образ) ерекшелігі, бейне мен сөз арақатынасы туралы сұрақ маңызды. Бейнелілік туралы айтқанда, шығарманың поэтикалық тілі туралы сөз етеміз. Профессор Р.Сыздық: «Поэтикалық деген анықтауыш тек поэзияға қатысты ғана емес, жалпы бейнелілікке (образдылыққа), көркемдікке қатысты деген мағына береді. Сондықтан поэтикалық сипат өлең сөзге ғана емес, прозалық шығармаларда да көрінеді» деп түсіндіреді [3, 74].

Бірінші жағдайда бұл түсініктер көркем суреттеу құралдары деп аталатын мәтінді құрудың қандай да бір арнайы тәсілдерін қолданумен байланысты: «Поэтикалық образ – бұл анағұрлым күшті әсер туындату тәсілдерінің бірі. Тәсіл ретінде міндеті бойынша поэтикалық тілдің басқа тәсілдеріне, қарапайым және жағымсыз параллелизмге, салыстыруға, қайталауға, симметрияға, гиперболаға, жалпы алғанда, фигура аталатынның бәріне тең» [4, 333]. Поэтикалық бейне «стильдің құбылысы сияқты» «салыстыру, метафора, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола, параллелизм, ұқсату және т.б. түрлі поэтикалық құралдар қолданылған кезде көрініс береді.

Сөз бейненің негізі ретіндегі троптар мен фигуралар туралы концепциялар көркем мәтіннің «жалпы бейнелілігі» туралы ілімге қарсы қойылады (А. М. Пешковский, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, А. А. Потебня, Д. Н. Шмелев, В. Д. Левин және т.б.). Осы концепцияға сәйкес «...поэтикалық бейнелілік тек қана троптар мен фигураларда ғана емес, ойдан шығарылған немесе әлемнің эстетикалық бейнесінің өзіндік жүйесі ретіндегі поэтикалық сөздің ішкі мәнінде және оның эстетикалық құрылымының функционалды ерекшелігінде көрінеді» [5, 155].

Орыс ғалымы А. М. Пешковский Л. Н. Толстойдың «Кавказ тұтқыны» әңгімесінде троптардың болмауын көрсете және бұл шығарманың күмәнсіз бейнелілігін мойындай отырып, «мәселе тек бір ғана бейнелі сөйлемдерде емес, әр сөздің шарасыз бейнелігінде, себебі ол көркемдік мақсаттарда жалпы бейнелілік аясында беріледі (...). Арнайы бейнелілік сөздер сәтсіз қолданған жағдайда жай сөздерге қарағанда жүдеу нәтиже беретін бейнеліліктің бастауын күшейту құралы болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда, «бейнелі» сөз бейнелі емес сөзге қарағанда жүдеу болуы да мүмкін.

Г.О. Винокур да бейне мен бейнелілікті осы бағытта қарастырады: «Көркем сөз тек қана қалайда метафоралық қатынаста бейнелі емес. Метафоралық емес поэтикалық сөздерді, сөйлемдерді және бүтін шығармаларды көптеп келтіруге болады. Бірақ көркем сөздің шынайы мәні ешқашан оның тура мағынасында тоқтап қалмайды. (...) Поэтикалық тілде іс жүзінде, бос, өлі, шартты-еркін мағыналы уәжсіз сөздер мен формалар болмайды» (Г. О. Винокур, «Поэтикалық тіл түсінігі» мақаласы, 1947). Осы тұрғыдан келгенде, көркем әдеби шығарма құрылымында өткір экспрессивті-бейнелі қызметтер семантикалық бейтарап, мүлдем бейнелі емес есімдік сөздердің үлесіне түсуі мүмкін.

Д. Н. Шмелев бейнеліліктің 2 типін көрсетеді: көркем сөз және жалпыхалықтық тіл: «Тілдік бейнелілік – ұжымдық көрсеткіш, ал көркем бейне – жеке адамның көрсеткіші, оның мағынасы белгілі бір нақты мәнмәтінде толығымен ашылады. Көркем бейне «бейтарап» сөз құралдары арқылы да жасалуы мүмкін және олар сол кезде бейнелі сөз бірліктері бола алады» [6, 107].

Қарастырылған концепциялар бейнеліліктің екі типі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді: сөздер мен сөйлемдерді ауыспалы мағынада қолданылатын троптық және троптық емес («бейнелі емес бейнелілік»). Сөздің троптық емес бейнелілігі (сөйлеу, мәтіннің бөлігі немесе бүтін мәтін) деп оның авторлық эстетикалық міндетімен сәйкес келуі түсініледі.

Троптық бейнелілік және троптық емес бейнелілік те тілдің көріктеуіштері бола алады. Бізге В. В. Виноградовтың да пікірі маңызды: «ол сөзден, сөз тіркесінен, абзацтан, әдеби шығарманың бөлімінен және бүтіндей немесе бүтін әдеби шығармадан тұруы мүмкін. Бірақ ол әрқашан әдеби шығарма стилінің эстетикалық ұйымдасқан құрылымдық бірлігі болып табылады» [7, 107].

Сонымен, лингвистикада тілдің бейнелік-көркемдеуіш құралдары туралы екі түрлі түсінік қалыптасты.

Біріншісі («тар») «сөздердің тіркесуінің, бірігуінің және қолданылуының ерекше тәсілдерімен» (троптар мен стилистикалық фигуралармен) және кейбір «сөз арқылы сөйлеудің дыбыстық ұйымдасуының тәсілдерімен» (дыбыстық құралдармен – әуезділік, аллитерация, ассонанс, дыбыстық қайталаулар және б.) байланысты.

Осы терминнің екінші («кең») анықтамасына сай бейнелеуіш-көріктеуіш құралдар деп автор ойымен эстетикалық уәжделген тілдің барлық стилистикалық ресурстарын айтады.

Еңбектерде бейнелеуіш-көріктеуіш құралдары әркілі түсіндірілсе де, нәтижесі ретінде қарастырылып отырған ұғымды білдіруде терминологиялық әртектіліктің орын алғандығын айту қажет. Мысалы, троптар мен фигураларды көрсету үшін «поэтикалық құралдар», «сөздің бейнелеуіш құралдары», «көркем суреттеу құралдары» сияқты анықтамалар қолданылады, сонымен бірге, соңғы анықтама кейбір зерттеулерде бейнелеуіш-көріктеуіш құралдарды «кең» мағынада көрсету үшін қолданылады. Сондай-ақ,

- көркем сөз түрлері (Жұмалиев Қ.)
- бейнелеу, бейнелеуіш құралдар (сөздікте)
- көріктеу, шеберлік тәсілдері (Балақаев М.)
- стилистикалық құралдар (Шалабай Б.)
- көркемдік, көріктегіш құралдар (түрлі диссертациялық жұмыстарда)
- көріктеуіш құралдар (Сыздық Р.)

Тілдегі көріктеуіш құралдарға байланысты анықтап алатын мәселенің бірі – олардың түрлері. Тақырыпты зерттеу барысында тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдары тілдегі көріктеуіш құралдарды әртүрлі жіктейтіні байқалды.

Б. Шалабай өзінің «Қазақ тілінің стилистикасы» еңбегінде стилистикалық бояуының сипатына орай, тілдік құралдар функционалды бояулы және экрессивті бояулы болып бөлінетіндігі, функционалды бояулы құралдар функционалды стильдердің түр-түріне сәйкес өзіндік ерекшеліктерге ие болып, (мысалы, ғылыми стильдегі терминдер, көркем әдебиет стиліндегі троптар мен фигуралардың түрлері, ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздермен диалектизмдер функционалды бояулы құралдар), ал экрессивті құралдарға тілдің эмоционалды-экрессивті бояуға ие құралдары жататындығын көрсетеді [8].

Р. Сыздық «Сөз құдіреті» еңбегінде қазақ прозасы тілінің көркемдік-эстетикалық сипатын таныту үшін шығармадағы сөз таңдауы, сөз қолданысы, сөз әрлеуі секілді шеберлік сәттерін талдаған. Осы сөз әрлеу дегенде «көркем шығарма тіліндегі жеке сөздердің (және тіркестердің) «қылығы»: қызметі, стильдік жүгі», яғни адам сезіміне әсерлілікті күшейту мақсатында қолданылатын көріктеуіш құралдардың қолданысы. Автор көріктеуіш құралдар деп шығарма бойындағы эпитет, метафора, метонимия, литота, әсірелеу, теңеу, фразеологизмдер, парцелляция, қайталамалар, аллитерация, ассонансты талдаған [3].

Жас зерттеуші М. Т. Әбікенов «Сафуан Шаймерденов прозасы тілінің көркемдік ерекшеліктері» атты диссертациялық жұмысында көркем шығармадағы тілдік құралдар – жеке дыбыстардан бастап, лексема, фразеологизмдер, күрделі синтаксистік құрылымдар шығарманың мазмұнын беретін көркемдеуіш бірліктер деп тұжырымдайды [9].

Тіл ғылымы бойынша зерттеулерде дәстүрлі түрде мынадай топтарды кездестіреміз, бұнда негізінен тіл ғылымы саласының аспектілері мен тармақтарына қарай топтастырылады:

– фонетикалық көріктеуіш құралдар: дыбыстық қайталамалар, дыбыстарға еліктеушілік, дыбыстық символизмдер;

– лексикалық көріктеуіш құралдар: омонимдер, синонимдер, антонимдер, полисеманттар (сөздің көп мағыналылығы), паронимдер, стильдік бояулы лексика, фразеологизмдер, тарихи сөздер мен жаңа сөздер, кей реттерде диалектизмдер мен қарапайым лексика;

– сөзжасамдық көріктеуіш құралдар: экрессивтік мән тудыратын аффикстер; архаизм қатарындағы сөзжасамдық тұлғалар;

– грамматикалық көріктеуіш құралдар: сөз таптары нұсқаларының контексте ауысып қолданылуы;

– сонымен қатар тіл ғылымы бойынша зерттеулерде троптар мен стильдік фигуралар да аталады.

Тіл ғылымы бойынша бұлайша бөлуде функционалды стилистиканың тармақтары мен олардың ерекшеліктері, жеке адамның коммуникативтік акт кезінде ақпарат жеткізу мүмкіндіктері, адресаттың ақпаратты қабылдауын ескеру мәселелері есепке алынады. Сөйтіп, тілші-ғалымдар әрбір функционалды стильдің өз ерекшелігін және олардың ортақ сипаттарын, тіл арқылы қарым-қатынас жасау жағдаяттарының, жанр мен стильдің өзіндік айырмашылықтарын қарастыра келе, көріктеуіш құралдарға жүйелі тұрғыдан қарап, олар эмоцияны жеткізу, адресатқа қалайда әсер ету, айтылатын сөздің қарқындылығы, анықтығы, экрессивтілігі мақсаттарында жұмсалады деп бағалайды. Тілші-ғалымдар әсіресе газеттік-публицистикалық стильдің ерекшеліктерін басшылыққа алып, жоғарыда көрсетілген топтастыруларды осы стильдің басты белгілеріне байланыстырады, яғни фонетикалық, лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық көріктеуіш құралдар, троптар мен метафоралардың, эпитеттер мен теңеулердің, стильдік бояулы лексиканың жұмсалуы газеттік-публицистикалық стильдің басты белгілерінің бірі деп есептейді. Сонымен қатар көріктеуіш құралдардың көркем әдебиетте қолданысы да активті деп көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Савова, М. Р.** Выразительность // Педагогическое речеведение: Словарь-справочник. – М. : Флинта : Наука. – 1998. – 308с. – С. 29, 30.

2 Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.

3 **Сыздық, Р.** Сөз құдіреті. – Алматы : Санат, 1997. – 224 б.

4 **Шкловский, В.** Собрание сочинений в трех томах. Том третий. О Маяковском. За и против. Достоевский. Из повестей о прозе. Тетива. – М. : Художественная литература, 1974. – 744 с.

5 **Виноградов, В. В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.

6 **Шмелев, Д. Н.** Функционально-стилистика дифференциация языковых средств // Грамматические исследования: Функционально-стилистика аспект. – М. : Наука, 1989. – 284 с.

7 **Виноградов, В. В.** Проблемы русской стилистики. – М. : Высшая школа, 1981. – 320 с.

8 **Шалабай, Б.** Қазақ тілінің стилистикасы. Оқу құралы. – Алматы: Республикалық оқулық баспа орталығы, 2006. – 304 б.

9 **Әбікенов, М. Т.** Сафуан Шаймерденов прозасы тілінің көркемдік ерекшеліктері. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайын диссерт. Астана, 2006. – 125 б.

Материал 09.09.15 баспаға түсті.

Г. Т. Мухамеджанова

Виды выразительных языковых средств

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 09.09.15.

G. T. Mukhamejanova

Types of expressive language means

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty.
Material received on 09.09.15.

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы и виды художественных языковых средств.

Some theoretical questions and types of artistic language means are examined in the article.

ӨОЖ 82-9,882.151.212.2

Қ. С. Мұхитов¹, А. Қ. Трушев²

¹магистрант; ²С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

МӘШҰР-ЖҮСІП ЖИНАСТЫРҒАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Берілген мақалада Мәшүр-Жүсіп Көпейұлы жинаған мақал-мәтелдерінің классификациясы және жинастыру үлгісі қарастырылған.

Кілтті сөздер: мақал-мәтелдер зерттелуі, мақал-мәтелдер классификациясы, фольклорист-ғалым, нақыл сөздер.

Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне байлығының рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып, келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мирасы.

Қазақ мақал-мәтелдерінің бастау көзі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алады. XII-XIII ғасырлардан бізге жеткен жазба ескерткіштердің тілінде мақал мен мәтелдер баршылық. Мысалы: Орхон жазбаларында: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Ал Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен: «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құдатғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» [1, 56 б.] дейтін мақал-мәтелдерді байқауға болады. Бұл деректерге сүйене отырсақ, мақал-мәтелдердің бастауы сонау көне ескерткіштерден бастау алып, шығармалардың тілінде қолданыста болғанына көз жеткіземіз.

«Мақал мәтелдердің пайда болып, қалыптасуы үлкен екі факторға байланысты. Оның біреуі – сыртқы фактор болады да, екіншісі – сәйкесінше ішкі фактор» (Ә. Қайдар).

Ғалымның зерттеуіне сүйене отырып, мақал-мәтелдердің шығуын ішкі фактор қатарына жатқызып, оны этностық қауымның ұзақ тарихи процесіне, тіршілік тәсілдеріне, өзіндік дүние танымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты деп білсек, сыртқы факторын сол этникалық қауымның бір табиғи ортада, географиялық аумақта, бірге жасап, біте қайнасып кеткен басқа халықтармен араласуының, бір-біріне тигізетін рухани-мәдени әсеріне байланысты деп қараған жөн.

Мақал-мәтелдердің зерттелуін бүкіл тюркология көлемінде қарасақ, Нәкый Исәнбаттің «Татар халық мәкәльләре» (40 мыңға жуық мақал), С. Гапаровтың «Синтаксический строй киргизских пословиц», Ю. Ф. Ефимовтың «Лексика-грамматические особенности» сынды еңбектерін келтіруге болады.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерге қатысты материалдарға шолу жасау барысында оларды жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, жариялау ісінің екі кезеңнен тұратыны анықталды, оның алғашқысы – XIX ғасырдың екінші жартысы. Кеңес дәуірінің 1948 жылдарына дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген болса, екінші кезең - оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасуымен сипатталады.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Ш. Уәлиханов. Ал баспа бетіне тұңғыш жариялаған қазақ ағартушысы Ы. Алтынсарин болатын. Одан соң, 1899 жылы өзіне дейінгі жарияланған 1500 мақал-мәтелдерді жинақтап, «Сборник киргизских пословиц» (Оренбург) деген атпенен қазақ тілін алған зерттеуші тюркологтардың бірі В. В. Катаринский жариялайды.

Осы дәстүр жалғасып, қазақ мақал-мәтелдері 1923 жылы Мәскеу қаласында «Мың бір мақал» деген атпен, 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» деген атпен (құрастырушы Ә. Диваев), Алматыда 1935 жылы

«Қазақ мақалы мен мәтелдері» деген атпен (құрастырушы Ө. Тұрманжанов) жариялана бастайды [2].

Ш. Уәлиханов пен Н. Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақалдары мен мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы. Алтынсарин, Ө. Диваев, В. Радлов, Щ. Ибрагимов, М. Терентьев, т.б. сынды ағартушы, ғалымдардың еңбегі ерекше.

Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған іргелі монографиялық зерттеулер де, мақалалар да баршылық. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі мағыналық топтарын, жанрлық ерекшеліктерін анықтады. М. Ғабдуллин өзінің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» деген еңбегінде қазақ халқының шаруашылығын, кәсібін, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындаса, С. Нұрышев оларды даму тарихы тұрғысынан қарастырды.

Мақал да, мәтел де қазақ тіліне араб тілінен кіріккен. Арабша мақал «орынды айтылған сөз» дегенді білдіреді екен. Мәтел сөзі [масал] сөзінен деформацияланған (с~т). Мақалдарды мәтелдерден айыру керек. Мақалдың басты өзгешелігі болып оның бітімі және дидактикалық мазмұны табылады. Мәтел үйрету мінезімен, ақылды қорытындының бітімсіздігімен айырылады. Сонымен мақал-мәтелдің жалпы мағынасы оның құрамындағы компоненттердің (мақал мен мәтел) тура мағыналарынан туындаса, мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы идиомалық мағыналары негізінде қалыптасады. Мақал, әдетте жалпылама мағынаны білдірсе, мәтел белгілі бір ситуацияға байланысты іске асқан, не асуға тиісті құбылыстың, не іс-әрекеттің тек өзіне ғана тән мағынасын білдіруге бейімділігі [3, 56 б.].

Сонымен мақал дегеніміз – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтады. Көбіне ұйқасқағ аллитерацияғағ ассонансқа бейімделіп құрылады.

Мақалдар тура және ауыспалы мағынада қолданылады. Ауыспалы мағынадағы сөздер ішкі астары бар, тұтас бір ойды білдіреді («Бір жеңнен қол шығар, бір жағадан бас шығар»), («Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер»), («Ел – ырыстың орманы, ер – ырыстың қорғаны»), («Ер жігіт үш ақ үй тігеді, үш қара үй тігеді»).

Мәтел – өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға

айналады. Мысалы, «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке» – мәтел. «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың» – мақал. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді.

Зерттеушілер арасында, «мақал мен мәтелдің қайсысы бұрын пайда болды?» деген сауал бар. Біздің ойымызша: мақал-мәтелдердің құрам-құрылым жағынан бұрын соң шықты деп айту талас тудырса да, мағына жағынан мақалдардан мәтелдер бұрынырақ пайда болғанға ұқсайды. Өйткені логикаға жүгінсек, себебі мен салдарын бірден айтатын мақалдарға қарағанда себебін ғана айтып, салдарын этнос жадынан тауып білуді талап ететін мәтелдер бұрынырақ дүниеге келген көне де байырғы құбылысқа ұқсайды [3, 58 б.].

Мақал-мәтелдер күнделікті қолданатын ауызекі сөйлеу стилінде, публицистикалық жанрларда, кейбір ғылыми контексттерде, кез келген көркем шығармада кездеседі. Бұдан мақал-мәтелдердің аса кең диапазонда қолданыс табатынын аңғарамыз. Мақал-мәтелдер аса бұрыннан зерттеушілік жұмыстардың бір нысаны болып келе жатқандықтан, осы аталған мақал-мәтелдерге әдебиет, тіл, философия, педагогика тұрғысынан анықтама беруге болады. Маселен, белгілі орыс ғалымы Г. Л. Пермяков: «С одной стороны, пословицы и поговорки – явления языка, устойчивые сочетания, во многом сходные с фразеологическими оборотами. С другой – это определенные логические единицы, выражающие то или иное суждение. С третьей – это художественные миниатюры, в яркой, чеканной форме обобщающие факты самой действительности», [4, 10 б.] – деп көрсетсе, академик Мұхтар Әуезов: «Мақал-мәтелдер халық әдебиетінің қоғамдық құбылыстарын кең қамтып, өмірдегі әр қилы қарым-қатынастарды әсерлі де көркем бейнелейтін, тақырыбы, идеялық мазмұны бай, ең бір мол саласы» – деп тұжырымдайды.

Қазақ халқының мақал-мәтелдерін жинастырып зерттеген, топтап жүйелеген фольклорист-ғалымдар бірқыдыру көп. Олардың ішінен бөліп көрсететініміз – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Оның жинаған жазба мұраларынынан көптеген құнды деректер кездестіруге болады. Аталған деректерден алып қарастыратынымыз – мақал-мәтелдер болмақ.

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында фольклордың барлық жанрлары қамтылған. Егер жанр бойынша жіктеп жүйеге келтірсек, ертегілерден 15 шақты мәтін үлгі; батырлық жырлардан – 5-6; ғашықтық жырдан – 2-3; қисса-дастандардан – 11-12; тұрмыс-салт жырларынан – 30-40 шақтысы; аңыз-әңгімелердің – 200-300 үлгісі; жаңылтпаштың – 100-150 шақты көлемі; жұмбақтың қара сөз бен өлең түріндегісі – 50 шақтысы; мақал-мәтелдердің 2,5 мың жолдық мөлшері; ақындар айтысының 27 үлгісі; 30-40 шақты ақын-жыраулардың өлеңдері, дастандары т.б. орын алған. Сондай-ақ қолжазбалар ішінде шежірелер, діни өлеңдер мен нақылдар, әлі баспа бетін көрмеген

күлдіргі сөздер топтамасы, т.б. нұсқалары бар. Мұндай үлгілерді жинағанда ара-жігін бөліп-жармай, жаңа-ескі деп қарамай, шамасы келгенше фольклордың әр жанрын қамтып, барлығын жан-жақты жинауға тырысу тек Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлында ғана емес, көптеген басқа фольклорист ғалымдардан көптеп кездестіруге болады [5].

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған мақал-мәтелдер тақырыптарының көп түрлілігімен құнды. Бұл тақырыптағы мақал-мәтелдердің жіктелісіне қарағанда, Мәшһүр-Жүсіп халықтың өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, адамның түрлі мінез-құлықтарына т.б. байланысты туған мақал-мәтелдер тобын мол жинаған сынды. Бірақ жазбада сақталған мақал-мәтелдер жеке мысалдармен топтастырылып, олардың өзіндік ерекшеліктері, мән-маңызы ашылмаған деуге болады. Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған мақал-мәтелдердің осындай тұстарын айқындап, саралап, жүйеге келтіру маңызды деп білеміз. Жазбада сақталған мақал-мәтелдердің тақырыптық тобы әр алуан. Мәселен 1) *Өнер-білім, ақыл туралы* мақал-мәтелдерді сараптасақ: Ақыл – малда, көрік – көмейде; Ақылсыз бас – аяқтың әлегі; Ақылы жоқтың – жақыны жоқ; Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады; Өнер алды – қызыл тіл; Өнерді үйрен де, жирен; 2) *Бінтымақ-бірлік жайындағы* мақал-мәтелдер: Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді; Ердің ерлігін білмеген – Құдайдың «бірлігін!» білмейді; 3) *Адамгершілік-сыйластық жайында*: Иесін сыйлағанның – итіне сүйек сал; Үлкейіп барып, сыпайыны көр, кішірейіп барып, шынайыны көр; 4) *Адамның мінез-құлқы жайындағы* мақал-мәтелдер: Айдан – анық, сүттен – ақ, күннен – жарық, судан – тұнық; Сарғайған жетер мұратқа; 5) *Денсаулық, ауру турасындағы* мақал-мәтелдер: Айналырған ауру алмай қоймас; Ауру – астан, дау – қарындастан; 6) *Ел мен жер жайлы* мақал-мәтелдерге: Ел даусыз болмайды, тау құрсыз болмайды; Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген; 7) *Еңбек туралы мақал-мәтелдер*: Бейнет түбі – рахат; Ексең егін, ішерсің тегін; 8) *Әділдік туралы мақал-мәтелдер*: Әділ биде ата жоқ, тура биде туған жоқ, туғанына бұрған биде иман жоқ; Әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды; 9) *Барлық пен жоқтық турасындағы мақал-мәтелдер*: Бар ағайын пәтуада болмас, жоқ ағайын сатуда болмас; 10) *Отбасы, жанұя туралы мақал-мәтелдер*: Жақсы әке – қырық жыл азық; 11) *Мал туралы мақал-мәтелдер*: Малды – тапқанға баақыз, отынды – тергенге жаққыз; Малым – жаным садақасы, жаным – арым садақасы; Мал – байдікі, жан – Құдайдікі; Мал бітсе көзге тал бітеді; 12) *Сөз өнері, тіл жөніндегі* мақал-мәтелдер: Басқа пәле неден? Басқа пәле – тілден!; Қызыл тілде буын жоқ; Тіл – қайыстан қатты, қылыштан өткір; 13) *Жақсы мен жаман туралы* мақал-мәтелдер: Жақсы жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады; Жылқыда өт жоқ, жақсыда кек жоқ, жаманда тек жоқ; Жақсы – көргенін айтады, жаман – бергенін айтады; жақсы лепес – жарым

ырыс; 14) *Санға байланысты*: санамасаң, саннан шық; мың асуға – бір тосу; Мыңды беріп, бірді алсаң, бір байырғыдай болмайды; Мыңның түсін білгенше бірдің атын біл; Қырық кісі – бір жақ, қыңыр кісі – бір жақ; қыс тоқсан түспесе, мұз қатпайды; Жетім құрсағы – жетеу; Жұт – жеті ағайынды, күйеумен – сегіз ағайынды; 15) *Қыз-ұл атаулыға қатысты мақал-мәтелдер*: Қыз – қылығынан; Қыздың қырық жаны бар; Қызың өссе, қылықтымен ауыл бол, ұлын өссе ұлықтымен ауыл бол; Қыз ауыр ма, тұз ауыр ма? Ұл жеп жайына кетті, қыз жеп байына кетті; Ұл он беске жеткенше – қолға ұстаған қобызың, ұл он бестен асқан соң, тіл алмаса – доңыздың. 16) *Ұрлық-қарлық туралы*: Ұрлық қылса, өледі, шөп жесе, қақалады; Ұры байымас, сұқ семірмес; Ұры басынып ұрлайды, қонақ таңдап қонады; Ұры – түн асқанша, қасқыр – дөң асқанша;

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған осындай мақал-мәтелдер тақырыптарының көп түрлілігімен, әрі көлемділігімен құнды. Мәшһүр-Жүсіптің шығармаларының V-томдығында 1152 мақал-мәтелдер алфавит реті бойынша берілген. Мұнда адамның мінез ерекшелігіне, бітіміне, тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, дінге т.б. байланысты түрлері көптеп кездеседі. Мәселен, қолжазбада: «Қазақтың: Ат – биеден, алып – анадан» деген сөз тараулары мәнісі, «Екі қырағыдан су қараңғы», «Ұйқыда өскен бұзау өгіз болмайды», «Абылай аспас сары бел» дегеннің мәнісі, «Ала арқан жоғалады, бір лақ алып табылады» дегеннің мәнісі, қазақ: «піріден емес, мұраттан» деуінің мәнісі, – деп аталатын т.б. мақал-мәтелдер топтамаларының қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін танытудағы мәні үлкен. Сондай-ақ қолжазбалардың бірінде Мәшһүр-Жүсіп саны 176 мақал-мәтелді бір бөліп көрсеткен. Мұндағы мақал-мәтелдердің барлығы рет-ретімен нөмірленіп жазылған. Және де әр беттегі әр мақал-мәтел басынан аяғына шейін жаңадан нөмірленіп көрсетіліп жалпы қолжазбаның 13 бетін қамтиды.

Мәшһүр-Жүсіп өз жазбаларында қысқаша түрде жазып алған мақал-мәтелдерінің кімнен, қалай, нендей жағдайда көшірілгеніне анықтама беріп отырған. Мысалы, «Байды Құдай атқаны, «Жабағы жүнін сатқаны», – деп басталатын топтаманы Мәшһүр-Жүсіп Шортанбай қожа айтты десе, «Қарадан хан қойса, қасиетті болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиетті болмайды», «Кәлимасыз пір болса, кереметі болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды» деп басталатын бір топ мақал-мәтелдерді Мұса Шорман би ұғлынан естігенін жазып қалдырған. Сол сияқты Исабек (Ғайсабек) ишан дуамнан мына мақалды естігенін жазады: «Байлық – мұрат емес, жоқтық – ұят емес». Сондай-ақ «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді», «сөз тапқанға қолқа жоқ» мақалдарының қайдан шыққаны, түп төркіні туралы қызықты, баянды әңгіме түрінде айтып береді. Міне, осы сынды қысқаша түсіндірмелер, сілтемелер Мәшһүр-Жүсіп күнделіктерінен, қалдырған қолжазбаларынан көптеп кездеседі. Мұның өзі фольклорлық мұраны

жинастыруда фольклорист-ғалымның тыңғылықты жұмыс атқарғандығын аңғартады.

Мәшһүр-Жүсіп жинастырған мақал-мәтелдердің мағына-мәні де мейлінше терең, дені айшықтау түріне бай келеді. Сөздердің өзара үндесіп, үйлесуі, ішкі ұйкастардың бірізділігі, ассонанс, аллитерациялардың мол қолданысы бірден көзге түседі. Мәселен, «Ағайын арасынан ақсайды, «Ат турасынан ақсайды», «Алма алмадан реңк алады», «Ұйықтаған ұйқы алады», «Ұйықтамаған жылқы алады», т.б. ассонанс арқылы жасалса, «Күндестің күлі – күндес», «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу», «Қатын қайраттанып, қазан қайнатпайды», «Қойдан қоңыр қойшының өгізі», «Күлсең, кәріге күл», т.б. мәтелдердің аллитерация арқылы жасалған бірнеше үлгісін көруге болады [6].

Қазақ мақал-мәтелдерінің жиналуы, жариялануы, зерттелуі сөз болғанда, Мәшһүр-Жүсіп еңбектерінен аттап өту – ғалымның еңбегін бағаламаумен пара-пар келеді. Оның мақал-мәтел тақырыбындағы жинастырған зерттеулері бірталай дүние. Осы күнге дейін ғұламаның қыруар шығармалары жарыққа шыққанымен, әлі де болсын кейбір еңбектері аударылмай, баспа бетін көрмеген. Мұның өзі фольклор танушының мұрағатының қалыңдығын байқатады. Осыған қарағанда атқарылатын еңбектің де көп болғаны. Ғалымның мұраларын жинастырып, жариялау ісі – бүгінге ұрпақтың еншісінде. Бұл істің әлі де жалғасын табары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қашқари, М.** («Диуани лұғат-ит-түрк») 3 томдық шығармалар жинағы. Т.1. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы : ХАНТ, 1997. – 592 б.
- 2 [http://semgu.kz/files/shakarim2013\(4\).pdf](http://semgu.kz/files/shakarim2013(4).pdf)
- 3 **Қайдар, Ә.** «Халық даналығы» Алматы : Тоғанай Т., 2004. – 559 б.
- 4 **Пермяков, Г. Л.** «Пословицы и поговорки народов Востока». – 1979. – 359 б.
- 5 http://kk.wikipedia.org/wiki/Мәшһүр_Жүсіп_Көпеев.
- 6 12. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 5-том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 410 б.

Материал 11.09.15 баспаға түсті.

К. С. Мухитов, А. К. Трушев

Изучение пословиц собранных Машһүр-Жусупом Копеевым

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 11.09.15.

К. С. Мухитов, А. К. Трушев

Study of proverbs collected by Mashkhur Zhusup Kopeev

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 11.09.15.

В данной статье рассматриваются классификация и образцы сбора пословиц собранных М. Ж. Копеевым.

In the article there are reviewed the classification and samples of proverbs collected by M. Zh. Kopeev.

УДК 81'373.611

Р. А. Омарова, Г. К. Кенжетеева, Р. Д. Кенбаева,

¹к.ф.н, профессор; ²к.ф.н, ассоциированный профессор; ³студент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

АББРЕВИАТУРЫ, ИЛИ СОКРАЩЕНИЯ

Аббревиатуры актуальны не только при изучении новых слов, но и при переводе иностранных текстов. Перевод сокращений и аббревиатур всегда являлся актуальной темой для изучения, но в последние десятилетия ему уделяется особое внимание. Аббревиатуры в иноязычном тексте могут привести к сложности при его переводе.

В данной статье освещается история возникновения аббревиатур, их типы и разновидности, возможные варианты расшифровки аббревиатур при переводе.

Ключевые слова: аббревиатура, аббревиатура буквенная, аббревиатура звуковая, рекурсивная аббревиатура, акронимы.

Что нужно знать и помнить при употреблении в письменном языке, а также в последующем при переводе аббревиатур. Во – первых, конечно, почему они появились и какую роль они выполняют в настоящее время. Итак, краткий экскурс в историю возникновения аббревиатур.

Аббревиатуры, или сокращения, издавна применялись на письме у всех народов, обладающих письменным языком. Целью сокращений были экономия места на носителе текстовой информации (бересте, керамических табличках, пергаменте и т. д.) и быстрота написания часто употребляемых слов и выражений. Одними из первых аббревиатуры появились в античных надписях,

позднее получили распространение и в рукописях. С помощью так называемой суспензии, то есть используя начальные буквы слов, римляне сокращали сначала имена собственные (C. – Gaius, Q. – Quintus), а в дальнейшем и другие слова (cos. – consul, v. c. – vir clarissimus, «светлейший муж»). Повторение одной и той же буквы обозначало множественное число (coss. – consules, vv. cc. – viri clarissimi). Аналогичные аббревиатуры встречаются в греческих курсивных папирусах и надписях на монетах. Аббревиатуры использовались также для сокращения единиц меры и веса. Римские юристы так часто прибегали к суспензии, что были составлены своды сокращений (Notae iuris) и системы (правила) сокращения букв, которые дошли впоследствии до средневековья. Одной из таких систем стала система «Тироновых значков», являющихся основой римской тахиграфии (быстрописи). Древние римские аббревиатуры, или тиротанские отметки, перешли вместе с латинским языком в Средние века, где они встречаются прежде всего в надписях и на монетах, а затем в рукописях, особенно начиная с XI века, также и в грамотах, из которых они не исчезают до XVI века включительно. Встречающиеся в позднейших латинских рукописях и грамотах аббревиатуры состоят, обыкновенно, из пропусков, а ещё чаще – из соединений букв.

С тех пор, как вошли в употребление прописные греческие и латинские буквы, появились настоящие сократительные знаки для слогов, двойных согласных, двойных гласных и целых слов. В греческих рукописях встречается множество подобных знаков, отчасти перешедших и в печатные издания греческих писателей, из которых совершенно исчезли лишь в новейшее время. Поэтому в старинных греческих грамматиках можно найти перечень употребительнейших аббревиатур. Метод контрактуры, то есть сокращение слова с помощью его начальных букв и окончания, греки использовали вначале для сокращённого написания так называемых Nomina sacra («священных имен»), например $\theta\varsigma$ вместо $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ («бог»). Римляне заимствовали эту систему и применяли её и для обозначения обычных понятий (frs – fratres, брат, gra – gratia, благодарность). Условное обозначение сокращения, черта над аббревиатурой, сменила примерно в III веке нашей эры обычную ранее точку. Аббревиатуры были заимствованы также и из скорописи, например = «esse» («быть»), – «est» («есть»).

Уже в позднем римском курсиве использовались почти все виды аббревиатур. В средние века аббревиатуры получили дальнейшее распространение, в особенности в юридических, медицинских и богословских текстах.

В настоящее время они употребляются в письменной форме лишь для частной или личной потребности в скорописании; но в тех бумагах, которые назначаются и для прочтения другими, в особенности печатных, их стараются избегать. Только в некоторых случаях допускаются исключения:

встречаются в научных работах, при цитатах, библиографических указаниях, технической документации и пр. нельзя избежать аббревиатур;

1) в научных работах, при цитатах, библиографических указаниях, технической документации и пр. нельзя избежать аббревиатур;

2) в отдельных науках, как математика, информатика (языки программирования, базы данных, САПР), астрономия, физика, химия, естественная история, грамматика, музыка изв. аббревиатуры и даже чертежи вызываются необходимостью;

3) для единиц измерения СИ и СГС;

4) для указания монет и денежных единиц;

5) в особых справочных изданиях – календарях, лексиконах, библиографиях; наконец, в некоторых литературных произведениях, особенно английских, по старой привычке удерживаются сокращения некоторых, беспрестанно употребляемых слов.

В переводческой практике часто случается, что в тексте оригинала попадают аббревиатуры, незнакомые переводчику. Очень важно правильно расшифровать такие сокращения для качественного перевода оригинала на русский язык или другой иностранный язык. В этом поможет подборка словарей аббревиатур, акронимов для перевода с английского, французского, немецкого и других языков.

Довольно часто пользователи ищут расшифровку таких сокращений, как пп или п/п, которые часто употребляются в таблицах в графе «номер по порядку». Однако, у таких коротких сокращений может быть не одна, а несколько расшифровок. Поэтому нужно внимательно смотреть, соответствует ли выбранный вариант тематике документа. Так, например, аббревиатура ПО может быть расшифрована как «производственное объединение», так и «программное обеспечение» или ещё несколько десятков вариантов. У этого термина существуют и другие значения, см. Аббревиатура (значения). **Аббревиатуры** (итал. abbreviatura от лат. brevis – краткий) делятся на сложносокращённые слова и инициальные аббревиатуры. **Сложносокращённое слово** – это слово, составленное из сокращённых начальных элементов (морфем) словосочетания. **Инициальные типы сложносокращённых слов** или акронимы – это слова, образованные путём сложения начальных букв слов или начальных звуков, в свою очередь подразделяются на аббревиатуры буквенные, звуковые и буквенно-звуковые.

Разновидности:

1 Инициальная аббревиатура

1.1 Аббревиатура буквенная составлена из алфавитных названий начальных букв слов, образующих исходное словосочетание.

КНБ [ка-эн-бэ] – Комитет национальной безопасности
м.н.с. [эм-эн-эс] – младший научный сотрудник.

СМК [эс-эм-ка] – стандарт менеджмента качества

МКС [эм-ка-эс] – международная космическая станция

ВСМ [вэ-эс-эм] – войска специального назначения

ОБСЕ [о-бэ-эс-е] – организация по безопасности и сотрудничеству в Европе

В составе русских буквенных аббревиатур чтение некоторых названий букв может не совпадать с их общепринятыми названиями в алфавите.

Так, буква «Ф» («эф») может произноситься как «фэ»:

ФБР [фэ-бэ-эр] – Федеральное бюро расследований

ЛФК [эл-фэ-ка] – лечебная физическая культура

РФФ [эр-фэ-фэ] – радиофизический факультет

Буква «К» («ка») может произноситься как «кэ»:

КСК [кэ-эс-ка] – кооператив собственников квартир

Буква «Н» («эн») может произноситься как «нэ»:

ДНР – [дэ-нэ-эр] - Донецкая народная республика

Буква (эл) может произноситься как «лэ»

ЛНР [лэ-нэ-эр] – Луганская народная республика

Буквы «С» («эс») и «Ш» («ша») как «сэ» и «ше»:

США [сэ-ше-а] – Соединённые Штаты Америки

Буква «С» (эс) может произноситься как «сэ»

БСМП [бэ-сэ-эм-пэ] – больница скорой медицинской помощи

1.2 Аббревиатура звуковая (аббревиатура акрофонетическая) образована из начальных букв элементов исходного словосочетания, но читаемая не по алфавитным названиям букв, а как обычное слово (например, «ЦУМ» читается как [цум], а не [цэум]):

АСУ – автоматизированная система управления

вуз – высшее учебное заведение

ГЭС – гидроэлектростанция

ГРУ – главное разведывательное управление

МИД – министерство иностранных дел

1.3 Аббревиатура буквенно-звуковая образована частично из названий начальных букв, частично из начальных звуков слов исходного словосочетания.

ГИБДД [ги-бэ-дэ-дэ] – Государственная инспекция безопасности дорожного движения

1.4 Бэкроним-аббревиатура, составленная по уже существующему слову. При этом бэкроним может как объяснять исходное значение слова, так и придавать слову новое значение.

КАСКО – Комплексное Автомобильное Страхование Кроме Ответственности. Также является фактически расшифровкой испанского слова casco (остов, корпус), которым назван этот вид страхования.

Бэкроним также может быть шуточной расшифровкой уже существующей аббревиатуры.

ОБЖ – Общество Беременных Женщин (варианты: Охрана Беременных Женщин, Общество Бездомных Жён).

1.5 Рекурсивная аббревиатура (рекурсивный акроним). Основная статья: рекурсивный акроним.

Расшифровка включает и саму аббревиатуру.

RHP – RHP Hypertext Preprocessor

1.6 Аббревиатуры-слова (смысловые) Начальные буквы являются обычным словом

SMILES – англ. Simplified Molecular Input Line Entry Specification

SMART – англ. Smiles ARbitrary Target Specification, System Management

Arts

2 Сложносокращённые слова (слоговая аббревиатура)

2.1 Сложение начальных частей двух и более слов

продмаг – продовольственный магазин

завлаб – заведующий лабораторией

Коминтерн – коммунистический интернационал

Интерпол – интернациональная полиция

старпом – старший помощник

стройбат – строительный батальон

машфак – машиностроительный факультет

2.2 Сложение начала одного слова с другим словом словосочетания

завсклад – заведующий складом

матчасть – материальная часть

медчасть – медицинская часть

дипработник – дипломатический работник

роддом – родильный дом

медработник – медицинский работник

драмкружок – драматический кружок

телесеть – телевизионная сеть

теракт – террористический акт

разведуправление – разведывательное управление

2.3 Сложение начальной части слова с формой косвенного падежа существительного

завкафедрой – заведующий кафедрой

беруши – «береги уши» (название затычек для ушей)

2.4 Сложение начала первого слова с началом и концом второго или только с концом второго

мопед – мо(тоцикл)+(велоси)пед

3 Графическое сокращение

«т. д.» – так далее.

«т. п.» – тому подобное.

- «т. е.» – то есть.
 «т. к.» – так как.
 «т.н.» – так называемый.
 «т. о.» – таким образом.
 «т. с.» – так сказать.
 «н/д» – нет данных.

4 Смешанное сокращение

Начальная часть слова соединяется с аббревиатурой

РосНИИ – Российский научно-исследовательский институт

КазГосНТИ – Казахский Государственный научно-технический институт

БелАЗ – Белорусский автомобильный завод

КамАЗ – Камский автомобильный завод

5 Тавтологическое сокращение. Основная статья: Плеоназм

Устойчивые словосочетания, в которых аббревиатура (как правило, иностранного происхождения) используется одновременно со словом (обычно перевод последнего слова), которое входит в данную аббревиатуру

вирус ВИЧ

DVD-диск

PIN-код

язык HTML

IP-протокол

SMS-сообщение

VIP-персона

ГИС-система

АвтоВАЗ – автомобильный Волжский автомобильный завод

БТА банк – Банк Туран Алем банк

IT-технологии

6 Заимствованные слова, бывшие изначально в родном языке сокращениями

спам – от англ. spam – Shoulder of Pork and hAM («свинные лопатки и окорока»), а по другим данным, от англ. SPiced hAM (Интересен тот факт, что в литературе по созданию сетевых протоколов, служб и прочего SPAM расшифровывается как System Post Automatic Mail, что в переводе означает Система Автоматической Почтовой Рассылки. Кстати такая расшифровка более подходит и по смыслу и по самому принципу, в народе же больше прижилась версия происхождения от словосочетания Seriously Pissing-off Advertising Mail, что можно перевести как «действительно раздражающая рекламная почта»).

лазер – от англ. laser, сокращение от light amplification by stimulated emission of radiation.

квazar – от англ. quasar, сокращение от QUASi stellAR radio source «квазизвёздный – радиоисточник».

интернет – от англ. Internet, сокращение от Interconnected Networks – объединённые сети.

Выше изложенное можно использовать при восприятии, воспроизведении, понимании и переводе аббревиатур, которые в достаточной мере употребляются в допустимых случаях исключения, которые мы позволим себе назвать еще раз:

1) в научных работах, при цитатах, библиографических указаниях, технической документации и пр. нельзя избежать аббревиатур;

2) в отдельных науках, как математика, информатика (языки программирования, базы данных, САПР), астрономия, физика, химия, естественная история, грамматика, музыка изв. аббревиатуры и даже чертежи вызываются необходимостью;

3) для единиц измерения СИ и СГС;

4) для указания монет и денежных единиц;

5) в особых справочных изданиях – календарях, лексиконах, библиографиях; наконец, в некоторых литературных произведениях, особенно английских, по старой привычке удерживаются сокращения некоторых, беспрестанно употребляемых слов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

Материал поступил в редакцию 11.09.15.

Р. А. Омарова, Г. К. Кенжетаяева, Р. Д. Кенбаева

Аббревиатуралар немесе қысқарған сөздер

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 11.09.15 баспаға түсті.

R. A. Omarova, G. K. Kenzhetayeva, R. D. Kenbayeva

Abbreviations or shortenings

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 11.09.15.

Аббревиатуралар жаңа сөздерді зерттеуде ғана емес, сонымен қатар шетел тіліндегі мәтіндерді аударуда да өзекті. Қысқарған

сөздер мен аббревиатураларды аударуға соңғы он жылда ерекше мән берілуде, өйткені шетел тіліндегі мәтіндерде кездесетін аббревиатураларды аудару қиындық туғызуы мүмкін.

Мақалада аббревиатуралардың шығу тарихы, олардың түрлері мен типтері, аударма кезінде аббревиатуралардың мағынасын ашу варианттары қарастырылады.

Abbreviations are topical not only while learning new words, but while translating foreign texts. Translating shortenings and abbreviations has always been a topical issue to study, but during the last decade it is paid a special attention.

Abbreviations in a foreign language text may lead to difficulties while being translated.

The present article is devoted to the history of abbreviations emergence, their types, and varieties, possible options of decoding the abbreviations in the process of translating them.

ӨОЖ 212. 522. 122 (61)

Б. Т. Панзабек¹, У. Куанышқызы²

¹ф.ғ.м., аға оқытушы; ²«Филология» мамандығының 2 курс магистранты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада көркем әдебиеттегі психологизм мәселесі қарастырылып, оның бүгінгі қазақ әдебиетіндегі маңызы мен өзектілігі сөз етіледі. Сонымен қатар осы саланы зерттеушілердің нақтылы зерттеу жұмыстары арқылы дәйектеледі. Жазушы қаламынан шыққан туындылардың психологиялық шығармаларға жатқызудағы басты критерийлерді анықталып, психологиялық туындының маңыздылығын көрсету мақаланың өзектілігі болып табылады. Жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиет әлеміне жаңа серпін әкелген М. Әуезов шығармашылығы қарастырылып, психолог-жазушының адам психологиясына терең үңіле білуі, ішкі сезімін, толғанысын жоғарғы деңгейде суреттей алу ерекшелігі жайлы айтылады. Әлем әдебиеті мен орыс әдебиетін зерттеушілерінің психологизмге қатысты құнды пікірлері келтіріліп, сол арқылы қазақ әдебиетіндегі психологизм табиғатын түсіндіруге болатындығы көрсетіледі.

Кілтті сөздер: психологизм, психологизм табиғаты, тип, адам жанының диалектикасы, психологиялық талдау, жисынттық бейнелеу, психолог-жазушы.

Әдебиеттану ғылымының жүйелі түрде шұғылданатын негізгі мәселелерінің бірі - көркем әдебиеттегі психологизм тақырыбы. Бүгінгі күнге дейін көркем әдебиеттегі психологизм жайлы бірқатар зерттеу жұмыстары жасалынған. Сондай-ақ бұл тақырып өз маңызын әлі күнге дейін жоймай, әрі қарай зерттеуді талап етіп отыр. Өсіресе, романдардағы көркемдік психологизмге байланысты нақтылы зерттеу жұмыстары басымдық. Ал, шағын әңгіме-повестер әлі зерттеліп, әрі қарай көркемдік әлемі мен даралық сипаттары тұрғысынан зерттеуді талап етіп келеді. Қазақ ауыз әдебиетіндегі лиро-эпикалық жырлардың жанрлық ерекшелігі әу баста кейіпкердің ішкі сезім күйлері, психологизмі, лирикалық және эпикалық баяндаумен астасып келетіні бәрімізге белгілі. Сондықтан осы жағынан алғанда, бұл тақырып өзекті. Қазақ әдебиетінің көркем повестеріндегі психологизм табиғатын жан-жақты зерделеп көру қажеттілігі туындап отыр.

Әлем әдебиетінде, орыс әдебиетінде психологизмнің жай күйі туралы бірнеше монографиялық еңбектер жазылып, маңызы жоғары материалдар қатары баршылық. Алайда, соған қарамастан психологизмнің көптеген теориялық аспектілері зерттеуден тыс қалып келеді. 70-80 жылдардағы психологизм мәселесі барлық ұлттар әдебиетінде бар. Сондықтан психологизм мәселелерін қазақ әдебиетіндегі қалыптасқан әдеби дәстүрмен байланыстыра отырып, оның идеялық даму барысын талдап, қазіргі стильдік дамудағы орнын анықтауға болады. Адамдардың рухани және материалдық өміріндегі күрделі, прогрестік өзгерістер және сондай өзгерістерге байланысты туған адамдардың интеллектуалдық талап-тілектері қазақ әдебиеті алдында үлкен міндеттер туғызуда. Дәлірек айтқанда, дүниедегі өзгерістер қазақ әдебиетін, қазіргі адамның ішкі дүниесін, талап-тілегін, дүниетанымын, қоғамдық өмірдегі тарихи рөлін бейнелейтін анағұрлым жетілген көркем тәсілдерді табуы талап етіп отыр.

Көркем суреттеудің хас шебері, заманының заңғары М. Әуезовтің: «Орыс жазушыларында анық сүйетінім: Толстой мен Достоевский. Адам жанын соларша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» деген сөзінің өзі психология ғылымының көркем әдебиетпен қаншалықты тығыз байланыста екендігін аңғару қиын емес. «... көркем шығарма – адам психологиясының ішкі иірімдері. Күрделі де, терең ойлау жүйесі, сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы ғана ажарлана түседі», – деген сөздері көркем әдебиет үшін адам психологиясын оқырманға ұтымды, ұғынықты етіп жеткізе білудің маңыздылығын көрсетеді [1, 129 б.].

Кез келген үлкен қаламгер өз тақырыбын үнемі іздеп жүреді. Бірі оны қоғамнан, бірі отбасылық өмірден, енді бірі жеке адамдардың басындағы қайғы-реніштен табады. Сол арқылы әркім өзінің тақырыбындағы психологиялық жай-күйді жеткізуге тырысады. Ал, Әуезов повестерінде жеке адамның психологиясын тереңірек аша түсу, оның жеке басының күйініш-сүйініш сезімін әсерлі беру мәселелеріне басымдық беретінін аңғарамыз. Кейіпкердің жан дүниесіне үңіліп, оны әр қырынан танытатын көркемдік құралдарды пайдалану арқылы ғана жазушының шеберлігі, таланты байқалады. Әдебиеттің сатылай даму жағдайына байланысты уақыттың алға қойған талаптарының бірі – адам жанының диалектикасын ашу, кейіпкердің рухани әлеміне үңілу, ішкі жан сарайына психологиялық талдау жасау, адамның ішкі дүниесінің құпиясын ашу болып отыр.

Психологизм табиғаты кез келген шығармада кездеседі. Сондықтан да психологизм табиғатының кішкентай көріністеріне қарап ондай шығармаларды психологиялық туындыларға жатқыза салуға болмайды. Оқырманды бастан-аяқ бір психологиялық күйден екінші психологиялық

күйге оңай ауыстыра алатын, шығармадағы кейіпкердің жан толғанысын, ішкі сезімін, жай-күйін бірге сезініп, сонымен бірге ойланып, бірге дйттіген мақсатына жету үшін соңына дейін кейіпкермен бірге өмір сүргізетін шығармалар қатарын психологиялық туындыларға жатқызуға болады. Алайда адамның ішкі жан дүниесіне ерекше көңіл бөлетін, оны терең суреттей алатын жазушыны психолог-жазушы деуге әбден болады. Себебі, мұның өзі - бір өнер. Жазушының даралық сипатының бір көрінісі. Психолог-жазушылардың қолданатын психологизмінің екі типі бар. И. В. Страхов бойынша нақтылап керсетіп берсек: «Психологизмнің екі типі бар: кең типтегі психологизм және тар типтегі психологизм», - дейді әдебиет зерттеушісі [2, 4].

Бұл жердегі тип дегеніміз шартты түрде айтылып отыр, ал психологизм әртүрлі әдістерге, бағыттарға ортақ. Тар типтегі психологизм деп жеке адамның ішкі жан дүниесіне ерекше көңіл бөлетін, оны неғұрлым тереңірек, дәлірек, толығырақ сипаттайтын шығармаларды айтсақ, кең типтегі психологизмге адам өмірін, оның әлеуметтік тұрмысын ішкі жан сарайы арқылы жалпылама сипаттайтын әдебиетті жатқызуға болады.

Жалпы адамның өзіне тән мінез-құлқын сипаттау жағынан алғанда психологизмнің екі түрлі аспектісі бар. Біріншісі, жеке адамның мінез-құлқын, оның ойы, эмоциясы арқылы сипаттауға болады. Екіншісі, адамның мінез-құлқын психологиялық суреттеусіз-ақ беруге болады. Яғни, кейіпкердің ішкі жандүниесін тікелей суреттемейді, алайда оның күрделі характерін тек қана оның іс-қимылынан білуге болады.

Көркемдік психологизм үшін мінез-құлқын қарастыру тәсілінен гөрі, кейіпкердің ішкі жан дүниесін, ойын, толғанысын көркем түрде суреттей білудің маңызы зор. Егер көркем шығармада кейіпкердің мінез-құлқын ашып көрсету үшін негізгі тәсіл ретінде психологиялық суреттеу қолданылса, онда шығарманың психологизмі жөнінде әңгіме қозғауға болады.

А. Иезуитов: «Психологизм – мазмұн мен форманың да маңызды проблемасы: ол адамның аса бай, ішкі өмірін бейнелеп жеткізуде мазмұн мен формаға соқпай өтпейді. Бұл ретте әсіресе, жазушының психикалық машығы мен жеке тәжірибесі, жалпы барша болмысы ашық әрі көрнекті рөл атқарады», – деген екен [3, 47].

Психологиялық талдау мәселелері орыс және әлем әдебиеттерінде кеңінен зерттелген, ал қазақ әдебиетінде әлі күнге дейін өзекті тақырыптардың бірі болып, өзектілігін жоймай келеді. Көркем сөздің үлкен шебері М. Әуезов «Заман шарты» деген мақаласында: «Біз адамның сыртқы ісін көп баяндап, оның ішкі жан дүниесіне аз үңілеміз, образдарды даралау, характер дәрежесіне жеткізу үшін психологиялық талдауға көңілді баса бөлген жөн» деді [4].

Осы тұрғысынан алғанда психологиялық суреттеудің негізінен үш түрлі формасын И. В. Страхов ұсынып, былай тұжырымдаған екен: «Психологиялық талдаудың негізінен екі формасы бар: біріншісі, кейіпкердің мінез-құлқы, оның ішкі ойы, түсі, елесі арқылы суреттеу, яғни іштей психологиялық талдау жасау. Екіншісі, сыртқы психологиялық талдау жасау, яғни, кейіпкердің мінез-құлқы оның сөйлеу ерекшелігі мен мимикасы және тағы басқа психологияның сыртқы көрінісі арқылы суреттеу» [2]. Ал, психологиялық суреттеудің үшінші формасын жиынтық форма деп атаймыз. Жиынтық бейнелеуде кейіпкердің ішкі дүниесінде өтетін процестер неғұрлым қысқа түрде беріледі. Мысалға алатын болсақ, Стендаль адам сезімін атап келеді де, бірақ оны толық суреттемейді. Міне, осындай суреттеуді жиынтық бейнелеу деп атауға болады. Ал психологиялық бейнелеудің үш формасы арқылы бір ғана психологиялық күйді сипаттауға әбден болады.

Өмірдегі шындық пен көркем шындықтың бірлігін сақтау – әдебиеттегі психологизмнің басты мақсаты болып табылады. «Көркем шығармадағы өмір шындығының басты бір кепілі психологияда, соны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, творчестволық феномен – психологизм», – деген зерттеуші Б. Майтановтың сөзі бар [5, 4].

Бұл жерден аңғарғанымыздай, жазушыға ең алдымен оқырман үдесінен шығу үшін жазып отырған еңбегіндегі негізгі шындыққа назарын көп аудару. Солай ғана өз оқырманын табады әрі жоғалтпайды. Ағылшын жазушысы Э. Хемингуэй осы жайлы былай деген екен: «Егер жазушы өзінің не жазып отырғанын өте жақсы білетін болса, өзінің білетінінің көбісін тастап кетуі мүмкін. Жазушы шындықты жазатын болса, онда оқырман жазушының не айтқысы келгенін жазушыдан кем түсінбейді» [6, 188].

Заманымыздың заңғар жазушысы, ұлы суреткер М. Әуезовтің артына қалдырған рухани мол мұрасының, әлі де болса ашылмаған қырлары мен сырларының көп екендігі айтпаса да түсінікті. Өлемдегі кез келген кемеңгер жазушының шығармашылығы тәрізді М. Әуезов шығармаларының тағылымы – таусылмас қазына.

Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдары – «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман». Осыған дейінгі шығармаларында М. Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерелеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Суреткер өзінің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде өктемдікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасай алды.

М. Әуезовтің жиырмасыншы жылдардағы шығармаларында көбінесе ескі қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігі сөз етіліп келгендіктен, зерттеушілер тарапынан жазушының сол уақытта жарық көрген туындыларындағы сатылап

жетіліп, айқындалып, күрделеніп көрініс берген эволюциялық өзгерістерге жете мән берілмеді. Шынында да осы аталған кезеңнің өзінде- ақ жазушының дүниетанымында ірі жаңарулар орын алған-ды.

«Суреткер белгілі бір қоғамда өмір сүреді, білгілі бір қоғамдық коллективтің мүддесіне ортақтасады, сондықтан оның творчествосында да белгілі қоғамдық мән және мазмұн бар. Бұл даусыз шындық», – деп академик З. Қабдолов айтқандай, осы шындықты әр ұрпақ өз заманының тұрғысынан қарап, саралап өз сөзін айтары сөзсіз. Заман озған сайын оған әр ұрпақ өз таным деңгейі тұрғысынан оралып соғып отырады. Оның үстіне егемендік лебі, тәуелсіз сана осы бір қатпары мол шығарманың тарихи-әлеуметтік мәніне терендегіп үнілдіре түседі.

Жиырмасыншы жылдардың күрделі кезеңі жазушы өмірі мен шығармашылығына үлкен сын болды. Қазақ даласында болып жатқан өзгерістер мен сілкіністер ел тұрмысы мен әлеуметтік ахуалын ауыр күйге душар етті. Ойлы, саналы азаматтардың ұлт тағдырына деген алаңдаушылығын туғызды, олардың тұншыққан ой-пікірлері көркем шығармаларда жиі бой көтеріп отырды. Бұл кезең Әуезов үшін ғана емес, сол дәуір саналыларының көпшілігіне жеңіл жүк болған жоқ, әйтсе де, Әуезов үлесіне тиген салмақты орны айырықша еді. Бір жақсысы, жиырмасыншы жылдарда ойды тежеу, сақтана сөйлеу, көлбіртіп айту машығы болмады.

М. Әуезов алғашқы шығармаларының өзінде-ақ өмір шындығын бар болмысымен шебер жеткізіп, «бұның бәріне кім кінәлі?» деген сауалды көлденең тартады. Оны «тек қырдағы көп пысықтың көп пасықтығынан» ғана көріп қана қоймай, азып-тозып, ыдырап, келешегін жоғалта бастаған феодалдық-патриархалдық үрдістердің бұдан әрі шыдап болмас әлеуметтік қайшылықтары мен рухани азғындауын жеріне жеткізе әшкереледі. Ойшыл талант зиялы қауым көкірегіндегі осы сауалға жауап іздеді.

Әуезовтің осы бір сұрапыл жылдары тарихи тақырыпқа жазылған шығармалары өз кезеңінің шындығын, отарлаудың қоғам мен санаға тигізген зиянын көркем түрде ашық жеткізумен ерекшеленеді. Бұл орайда әдебиеттанушы әрі жазушы З. Қабдолов та қаламгердің күрделі туындылары негізінен тарихи тақырыпқа арналғанымен, түпкі мақсаты өзі өмір сүрген дәуірдің шындығына оқырман назарын аудару екендігін атап өткен. Осы жылдары жазылған көркем туындыларына мазмұн, сюжеттік желі, идеялық арқау болған факторлар – дала қазақтарының мінезі, сыры мен сипаты, ру аралық қақтығыстар, күштінің әлсізге көрсетер жәбірі, бай-жуандардың кедейлерге үстемдігі мен өктемдігі, қалың мал, барымта, құн, жер, жесір дауы. Бірақ мұның бәрі жалаң баяндалмай, терең, ойлы да сырлы суреттер болып келеді. Сондықтан да бұл шығармалардың ең басты тақырыбы – адамның ішкі жан дүниесі. Әдебиеттану терминімен айтсақ – психологизм.

Психологиялық тереңдік, тіл шеберлігі жазушының алғашқы туындыларының өзінде-ақ кеңінен көрініс берді. Тақырыбы ортақ сюжеттері желілес әңгімелердегі аянашты ауыр хал әсерлігінің үстіне, өмір үшін күресудің керектігін де меңзейді. Зәбір көріп, жапа шеккендер тағдырдың тауқыметіне әртүрлі жолмен қарсы тұрады. Тіпті олар өздерін құрбандыққа да шалуға даяр. М. Әуезов бейнелеуіндегі кейіпкерлер тағдыр ауыртпалығын көп көрген рухы мықты адамдар ретінде көрінеді. Жалпы Әуезовтің алғашқы туындыларында өмір ағысындағы, қоғам дамуындағы адамдардың тауқыметі тағдыры арқылы адам жан дүниесіндегі ішкі қайшылықтарды ашу басты өзек болып тартылады. Осы жылдардағы шығармаларда айырықша көзге түсетін бір жай - өмірден соққы көріп, ауыр азап тартқандардың ар-намыс, адамгершілік қасиеттерін ашып көрсету, яғни, қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ даласының тіршілігі мен тағдыры – Әуезовтің жан-жақты зер салып, терең таныған дүниесі. Әдебиетке үлкен жол салған жазушы қаламының тегеурінді екенін таныта отырып, әуелгі қадамынан-ақ сол кездегі қоғамдық тіршіліктің қай саласына да батыл араласып, қазақ қауымының ең күрделі, ең өзекті мәселелерін қозғағаны көрінді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Жұртбай, Т.** «Ұлы қаламгердің қиын кезеңі». – Жұлдыз. – №10. – 1991. 129 б.
- 2 **Страхов, И. В.** Психологический анализ в литературном творчестве: В 2 ч. – Саратов, 1973. – Ч 1. – 4 с.
- 3 **Иезуитов, А.** Проблема психологизма в эстетике и литературе. Сб. «Проблемы психологизма в современном литературе. – Л., 1970. – 47 б.
- 4 Қазақ әдебиеті газеті. – 1960. – №28.
- 5 **Майтанов, Б.** Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы : Жазушы, 1987. – 4 б.
- 6 **Хемингуэй, Э.** Избранное произведения. – М., 1959. – т 2. – 188 с.

Материал 28.08.15 баспаға түсті.

Б. Т. Панзабек, У. Қуанышқызы

Проблема психологизма в художественной литературе

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 28.08.15.

B. T. Panzabek, U. Kuanyshkyzy

The problem of psychology in imaginative literature

Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty.
Material received on 28.08.15.

В данной статье рассматривается проблема психологизма и определяется основа психологизма, также его значение и место в казахской художественной литературе. Теоретически обоснованы главные критерии психологизма и на основе этого объясняется актуальность и значительность данной статьи. Также был проделан обзор исследовательских работ по мировой и русской литературе. На основе этих исследований можно теоретически обосновать проблему психологизма в казахской литературе. В статье рассматриваются разные взгляды о психологизме, объясняется с точки зрения аспекта необходимость и возможности.

This article considers the problem of psychology, its importance and relevance in the modern Kazakh literature. The article also identifies the main criteria of psychological works. The article discusses different views of psychology, explains aspect in terms of necessity and possibility.

ӨОЖ 821.512.122:398

Б. А. Рустембаева

магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ХАЛЫҚТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІН АШУДАҒЫ ЭТНО-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫҢДАР (ОБАЛ, САУАП, КИЕ Т.Б.) МЕН ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫҢ КӨРКЕМДІК МӘНІ

Мақалада қазақ прозасының мәтіндік құрылымында адамзат баласы санасының сонау сәби шағынан бастап түрлі тарихи кезеңдерді жинақтайтын сенім, түсінік іздері көрініс тапқан екені сөз етілген. Әрине, этнография, фольклор, көркем әдебиеттің әр қайсысы бөлініп, енісініп алып, ақ отау тіккендей өз алдына тарихы, бай тәжірибесі мен өзіндік бағыт-бағдары қалыптасқан жеке-жеке жүйе екендігі бесенеден белгілі. Оларды көркемдік тұрғыдан ұштастырып, түрлі ғылым салалары арасындағы диалектикалық бірлікті өз талап-талғамына жарату хас талантқа ғана тиесілі.

Қазақ халқының табиғатындағы әңгімешілдік тарихи жадының мықтылығы көркем прозаның күні бүгінге дейінгі асыл арналарының бірі. Қандай проза түрін алсақ та, ондағы дәстүр мен салттың, танымының ежелден бергі үзілмеген арқауы әрбір қаламгер шеберлігіне байланысты әрқилы көрініс тауып отырады. Бұл әсіресе өмір мен өлім мәселесін қозғауда айқын көрінеді.

Кілтті сөздер: фольклор, психологизм табиғаты, тотемдық ұғым.

Көркем шығарманың тіліндегі фольклорлық сана мен үрдісті бөлшектеп алудың мүмкін еместігі, олардың диалектикалық бірлігі мәңгілікке жалғасатын заңдылық екендігіне осы туынды айғақ бола алады. Себебі, құмалақтың болжамына 40 жыл сүйеніп, үмітпен өмір кешкен ананың үмітінің өшу сәтін суреттеуде түс көру мотивін зерделілікпен пайдаланған. Жазушы композициясындағы тағы бір ерекшелік – сюжет арқауына түс көру эпизодын кіргізу тәсілі. Түс – сюжетті ашатын кілт, характерлердің көңіл-күйінен хабар береді, оның қорқыныш күдігін, арман-қиялын елестетеді. Кейде түс көру әлемі уақиғаны көмкеру орнына жұмсалады.

Нұрбердінің қарасұр жүзі демде түнеріп сала берді. Құмалақты асықпай үш салаға бөліп, әр саланың үймесін төрт-төрттен жіктеп, екшеп, шаршылап тартып болған ол, еңсесін көтермей, бір әудем уақыт үнсіз отырып қалды.

– Иә, Құдай, жебей гөр өзін, – деп күрсінді Жұмағыз кемпір. – Жебей гөр жалғызымды...» [1, 125].

Адам тағдырындағы көнеден келе жатқан ұғымдардың мән-маңызы, жайсыз түсіне қобалжып, құмалақшыға қайта үңілген сәттегі осы бір ауыз сөзіне сидырылған.

Ал құмалақшының оқыс шешім қабылдап жылдағыдан бөлек құмалақты сөйлетуі Жұмағыз кемпірді ғана емес, бүкіл жұрттың ой-санасына қалай әсер еткенін баяндайтын тұстарда да психологизм заңдылықтары шебер үйлескен.

Нұрберді тамағын бір кенеп алып, тағы бірер сәт үнсіз толғана түсіп, пәстеу үнмен сөйлеп кетті:

– Жеңгей, көрген түсің бекер болмас, құмалақ жылдағыдай емес, хабары көңілді көншітпей отыр. Бекем болғаның жөн. Есіл азамат елге, өзіңе оралғысы-ақ келген, бірақ амал қайсы, тағдыр жазуы солай болыпты... Соған енді көнуіміз керек те, жеңгей. Бекем бол!.. Жан-рухы пейіштің төрінен орын алыпты Сейітжапарыңның, иманы жанатты болсын!..» [1, 126].

Дидахмет Әшімханұлының «Зауал» әңгімесінде аң мен құстың киесі туралы ұғым өзек етілген. Қазақ фольклорындағы ертекерде жаралы құсқа жасаған достығы үшін қарақұс пен бүркіт адамға қазына тарту етеді. Тотемдік ұғым поэтикалық тәсіл қызметін атқарады. «Аңның адамға көмегі – адамның жасаған жақсылығына қарымтасы деп түсініледі. Ежелгі сенім

бойынша тотем бүкіл руды, тайпаны қорып жүреді, егер аңшы жыртқыш хайуанмен айқаста тотем көмектеспесе, сәттілік болмайды. Өйткені, ол рудың әр мүшесін қорғап-қолдап жүреді. Сол себепті әрбір аңға, жолға, жорыққа шыққан адам рудың тотеміне сыйынады. Оны өзінің иесі, киесі деп біледі. Сондықтан ертегіде қамқоршы аңдар адамға ғажайып шарапат жасағаны туралы суреттеліп, көне дәуірдің тынысы бізге жеткен» [2, 213].

Осындай табиғаттың бірлігін ту еткен әңгімелер кең тараған. Ал осы бірлікке қарсы әрекет еткендер жазаға ұшырайды дейтін мифтік сана бүгінгі прозада экологиялық апатты, адам сезімінің жұтандыққа ұрынуын көрсетуде көп пайдаланылады. Талданып отырған әңгіме кейіпкері Кемелдің тығырыққа тірелген тұсын табиғат құбылысымен астастыра суреттеу шеберлігі табиғатқа эстетикалық қатынасты аңсаудан туған.

Пейзаждық бейнелер арқылы әдетте эпикалық кейіпкердің дүниеге, түрлі-түсті сұлулыққа қатынасы айқындалып, әсерлі бір суреттер жасау үшін әр түрлі құбылыстар өзара салыстыра алынады. Жаратылыс шындығы сыртқы түр-тұрпат сұлпасын жеткізудің негізгі бір құралы ретінде көріне отырып, алдымен ол адамды уағыздайды, адамды түсіндіреді.

Өнер туындыларындағы да байырғы мифологиялық наным-сенімдердің біртіндеп адам баласының жеке сезім, көңіл-күй иірімін суреттеуге ауысуының нәтижесінде табиғатқа кәдімгі шын мағынасындағы эстетикалық қатынас орнығады. Бұл таным тарихы дүниені көркемдік тұрғыдан игерудің бір ұлы бастамасы болатын.

«Кемелдің көз алдында шыр көбелек айналып жатқан сансыз шырақ біртіндеп алыстай берген сияқты... Иә, әне, олар шырқай көтеріліп барды да, шырқау биікке байланды да қалды. Байланған жерде бұны мазактағандай тұс-тұстан жымыңдап қоя берді. Артынша Кемелге оның барлығы шырап-бұлдырап қып-қызыл тұман қойнына сіңіп кеткендей болды...» [3, 115]. Шығармадағы табиғат көрінісі, пейзаж көбіне адаммен тұстасып, оның көңіл-күйімен, оның ішкі өмірімен, толғаныс-қуанышымен, сезім құбылысымен тығыз байланыста дамып, кейіпкерінің айналасынан алған әсеріне, сол сәттегі сезімдік қабылдауына қарай құбылта бейнелейді.

Жалпы қазақтар арқар, құлжа, тау ешкі, тау теке сияқты аңдарды «қоңыр аң» деп атаған. Ашаршылық кезінде халыққа тамақ, киім болмағандықтан оларды «киелі» деп санап, тамақ үшін атқандар «Атқан аңымның арқасында топ бар екен, мүмкін иесі мініп жүрді ме?» десе, енді бірі «қылшығында бармақтай қара меңі бар екен» деп қатты қобалжыған. Қоңыр аңның қозықаларын енелерінен бөліп атпай, бірге атқан. Бұл «жетімдіктен» қорыққандықтарының белгісі. Қоңыр аңның бастаушысын атпаған. Соңынан жыртқыш қуып келе жатқандарын көрсе, атпай құтқарып жіберіп отырған, құлжаның терісінен төсеніш істемеген, онда әйел де, еркек те белсіздікке ұшырайды деп қорыққан» [4, 116].

Авторлық санадағы арқар мен суырдың киесі жайлы мифтік ұғымдар оқырман жадында жаңғыру үшін кейіпкерді осындай шешуші сәттегі оқиға ортасында алынған. Себебі, қазақтар барлық хайуанаттарды «адал» және «арам» деп екіге бөледі. Адалы – шөппен, жеммен қоректенетіндері, яғни басқа тірі жәндіктерді жемейтіндері, ал арамды – тірі жәндіктерді өлтіріп, етпен қоректенетіндерді, яғни «қанішерлер». Бұларды әдетте «жыртқыш аңдар», «жыртқыш құстар» деп атайды. Қазақ аңдардың ішінде тек шөп жейтін «адалын» ғана азыққа пайдаланған, оның ішінде аю, суыр, борсық сияқтылардың етін мүлдем жемейді. «Аю адамнан азған» дейді, суыр мен борсық інінде төмен қарап жатады, күнге қарап жатпайды, сол себепті еті арам делінеді. Аңның ішіндегі кейбір ерекше белгісі барлары, мысалы, жалғыз мүйізді киік, т.с.с. атпайды, бұлар «киелі аң» саналады, атқан адамға бақытсыздық әкеледі. Қоңыр аңды (арқар, бұғы, марал, елік) көп атуға болмайды» [4, 110].

Кейіпкердің қайталанатын бір-ақ сөзі арқылы оның бүкіл ішкі күйзелісі, өкініші беріледі.

«– Сұмдық-ай, өстіп жүріп бір күні ит пен құсқа жем болатын шығармын!

Жазушы кейіпкерін пышақтың жүзі, қыл көпірдің үстінде тұрғандай ең шешуші сәтте сынап, ғұмырының біржола құрып біткен тұлдырсыз сарқылған тұсындағы халі арқылы негізгі әлеуметтік проблеманы қозғайды.

Сондай-ақ, бұл туындының мазмұндық астарына да бір кездері суыр да, адам болған. Олар белгілі бір жазаға ұшырау арқылы адамдық кейіпін айырылған дейтін фольклорлық сана сіндірілген» [5, 110].

Адам баласының әлем тану аясы дүние құбылысын бірте-бірте түйсіну қасиетінің өзінде түбегейлі көп өзгерістерді бастан кешірген. Өлсіз жануар, жәндіктерді қорғау арқылы ежелгі дәуірлерде-ақ табиғатқа жаңаша көзқарас қалыптаса бастағаны белгілі. Авторлық пайым осы ежелгі түсінікті алға тартып, идеал ретінде ұсынады.

Қазақ прозасының табиғаты жайлы сөз еткенде ертегілік, эпостық ауқымдағы эпикалық тәсілмен бірге образдар жүйесіндегі сабақтастық та айқын аңғарылады.

Мәселен, жазушы Бейбіт Сарыбайдың «Ертегі» әңгімесінің фольклорлық сипаты композициялық құрылымы, ертегілік бастама стилінен бастауынан ғана көрінбейді. Негізгі кейіпкердің іс-әрекеті мен ой-санасына толық сіндірілген. Халықтың тәрбие құндағында өскен бала санасының нені көксейтінін авторлық баяндау жеріне жеткізе суреттейді.

«Ерте, ерте, ертеде емес онша тым. Ары кетсе отыз жылдың ар жағы. Ерлі-зайыпты. Ол кісілердің жалғыз ұлы болған. Әке мен шеше бірін-бірі сүйіп қосылып, тату-тәтті ғұмыр кешкендіктен шығар, олардан туған перзент те сондай мейірбан болып өсіп келе жатты. Аңғалдау ұлдың кейбір алаңғасар істері күлкі шақыратын еді. Ит тірліктің қамытын кие қоймаған, балшыққа

батып үлгермеген сол жаны тазы, жүрегі ақ баланың көңілінде қылау жоқ. Өмірді ертегідей етіп елестететін. Тағдырдың барлық қиындықтары жеңіспен аяқталады деп түсінетіндігі де сол ертегіні көп оқығандығынан болар. Адамдардың барлығын да адал деп қабылдады. Ал өзінің тазалығына имандай сенетін. Ала жіптен аттамай өсіп келе жатқан өзіне жамандық жолатқысы келмейтін. Кейде балалық қызығушылықпен біреудің затына көз алартқанымен, сұғанақтық жасамайтын. Егер өйтсе атасының қойған Адалбек деген атына сай болмай қалатынын білетін» [6, 28].

Әңгіме кейіпкері Адалбектің адал жолдан айнуына себеп болған түрткі де фольклорлық ұғымдармен байланысты. Атасын алдау себебі – арғымақ атын сұрау үшін өтірік айтуға мәжбүрлілік. Өйткені ойына алған батырлық, жігіттік ерлігін ұнатқан қызы алдында көрсету үшін ат керек. Бұл эпостың жырлар мен ертегілеріміздегі батырлық сынақ алдындағы тұлпар жарату мотивін еске түсіреді. «Себебі, көшпенділер үшін жылдамдықтың, бір жерден бір жерге жедел орын алмастырудың айрықша мәні бар. Адам өзі ешқашан шаршап, шалдығуды білмейтін ұшқыр сәйгүліктер ойлап шығарыпты. Тұлпар бейнесі-кең байтақ қырларда қимыл-қозғалыстың ғажайып бір симфониясы. Қобыланды батырдың жұбайы желдей есетін Тайбурылды күтіп-баптайды. Алпамыс батырдың аты да Тайбурылдан кем түспейді.

Фольклордағы тұлпар батырдың пырағы, баға жетпес керемет қазынасы, қысылтаяң шақтарда кеңес беріп, құтқаратын қос қанаты, серігі болса, батырдың бойында өз халқының ерлік, ептілік, мықтылық, төзімділік, ар, жан тазалығы, даналық, сұлулық сияқты ең аяулы, үздік үлгілері жинақталады» [7, 118].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Айымбетов, М.** Нәзік жаңғырық. – Алматы : «Қазақпарат», 2006. – 387 б.
- 2 **Қасқабасов, С. А.** Жаназық. – Астана : «Елорда». – 476 б.
- 3 **Әшімханұлы, Д.** Самырсын сазы. – Астана : «Елорда», 2000. – 412 б.
- 4 **Қызыханқызы, Н.** Аңшылық хикаялары. – Алматы : «Дайкпресс», 2009. – 223 б.
- 5 **Мынжанұлы, Н.** Қазақтың мифтік аңыздары. – Үрімші, 1996. – 280 б.
- 6 **Сарыбай, Б.** Рауғаш ерте гүлдейді. – Алматы : «Жалын», 2009. – 498 б.
- 7 **Садырбаев, С.** Фольклор және эстетика. – Алматы : «Жазушы», 1976. – 150 б.

Материал 24.08.15 баспаға түсті.

Б. А. Рустембаева

Художественная ценность концепции фольклора и этно-фольклорных мотивов в раскрытии исследовательского и образовательного смысла в народном мировоззрении

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 24.08.15.

B. A. Rustembaeva

The artistic value of the concept of folklore and ethno-folk motives in the disclosure of research and educational sense in the national outlook

Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty.
Material received on 24.08.15.

В данной статье рассматриваются следы убеждения и понимания в сознании человека с раннего детства в различных исторических периодах в структуре казахской прозы. Конечно, этнография, фольклор, литература, каждая из которых выделяется на наследство, богатый опыт и известно что у каждого есть своя система. В зависимости от мастерства каждого писателя традиции и ритуалы в любом виде прозы отражаются по-разному. Это особенно очевидно в вопросе жизни и смерти.

This article discusses the traces of persuasion and understanding in human consciousness since early childhood in various historical periods in the structure of the Kazakh prose. Of course, ethnography, folklore, literature, each of which is allocated to the inheritance, experience and each of them has their own system. Depending on the skills of each writer, traditions and rituals in any kind of prose is reflected in different ways. This is particularly evident in the question of life and death.

ӨОЖ 415.61

Г. Қ. Рысбаева

ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ЕРТЕДЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҒАШ КУЛЬТІН ҚАСТЕРЛЕУ САЛТЫ

Бұл мақалада автор ертедегі түркі халықтарының Ағаш культін қастерлеу салтын, ағаш культіне деген құрметін талдайды. Түркі халықтарындағы Ғаламдық ағаштың мифтік танымы, түпкі негізі, түсінігі беріледі. Қазақ халқының әлемдік ағашы – Бәйтерек туралы айтылады. Мифтік таным бойынша Бәйтерек ерекше қасиетке, символикалық мәнге ие. Қазіргі таңда қоршаған орта, әлем, дүние туралы барлық мағлұматтар халықтың сан ғасырлық дүниетанымы негізінде туындаған тілдік бірліктер яғни мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер арқылы сақталып, атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әлемнің тілдегі бейнесі жаңарып та, толығып та отырады. Әр ұлттың өз әлемдік бейнесі бар, себебі тіл тек ойлау, қарым-қатынастың құралы ғана емес, тіл бүкіл этностың рухани және мәдени айнасы. Ертеде адамдар табиғаттың дүлей күштерінен қорқып, оларға сыйынып, табынатын болған. Олар: От культі, Су культі, Ағаш культі, Тау культі, т.б. Ертеде түркі халықтарында ағаш культін қастерлеу салты, ағаш культіне деген құрмет болған. Осындай киелі ағаштың бірі – Ғаламдық ағаш (мировое дерево). Ғаламдық ағаш – аса маңызды мифтік культ нысандарының бірі, осы культтің сарқынышақтары мен белгілері барлық дерлік мифологиялық дәстүрлерде бар.

Кілтті сөздер: Ағаш культі, Ғаламдық ағаш, Бәйтерек, мифологиялық түсінік, Орхон ескерткіштері.

Қоршаған дүниені бейнелей отырып, әр адам жеке сөздер арқылы таным нәтижесін тілдік моделі немесе үлгісі арқылы көрсетеді. Біздің ойлау мен тілегіміз, наным-сенім, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлеріміз, танымымыз бен түсінігіміз, қоршаған ортаға деген көзқарасымыз, жалпы алғанда ұлттық психологиямыз тілде когнитивтік модель ретіндегі тілдік символдар мен концептілерде көрініс табатыны белгілі. Қазіргі таңда қоршаған орта, әлем, дүние туралы барлық мағлұматтар халықтың сан ғасырлық дүниетанымы негізінде туындаған тілдік бірліктер яғни мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер арқылы сақталып, атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп,

элементің тілдегі бейнесі жаңарып та, толығып та отырады. Әр ұлттың өз элементі бейнесі бар, себебі тіл тек ойлау, қарым-қатынастың құралы ғана емес, тіл бүкіл этностың рухани және мәдени айнасы.

Ертеде адамдар табиғаттың дүлей күштерінен қорқып, оларға сыйынып, табынатын болған. Олар: От культі, Су культі, Ағаш культі, Тау культі, т.б. Ертедегі адамдардың Отқа, Суға, Ағашқа, Тауға қарап табынып, тағзым еткенін символдар арқылы көрсетеміз, өйткені, шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, қандай жолмен пайда болғанын да, Жаратушы иенің оны қалай жасағанын көре, біле, алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы символ арқылы кескіндеу болмақ. Символ адам санасымен тығыз байланысты, ерекше мәдени мазмұнға ие таңбалар жүйесі. Антропонцентристік және когнитивтік лингвистиканың «элементің тілдік бейнесі» теориясының қағидаларын басшылыққа ала отырып, табиғатқа қатысты этнографизмдердің символдық мәнін нақты тілдік деректер арқылы анықтаймыз.

Ертеде түркі халықтарында ағаш культін қастерлеу салты, ағаш культіне деген құрмет болған. Осындай киелі ағаштың бірі – Ғаламдық ағаш (мировое дерево). Ғаламдық ағаш – аса маңызды мифтік культ нысандарының бірі. Осы культтің сарқыншақтары мен белгілері барлық дерлік мифологиялық дәстүрлерде бар. Қазақ дәстүрінде де осы культтің сарқыншақтары аз емес. Ғаламдық ағаш культінің сарқыны қазақ сенімінде де сақталып қалған. «Дерево, одиноко растущее в степи, или уродливое растение с необыкновенно кривыми ветвями служат предметом поклонения и местом ночевок. Каждый проезжая, навязывает на это дерево куски от платья, тряпки, бросает чашки, приносит в жертву животных или же навязывает гриву лошадей» [1,179]. Қазақтарда «киелі ағашқа» ақтық байлау, мата байлау дәстүрі қазіргі кезде де бар. Киелі ағаштың жанынан өткен кезде қазақтар түйелерін шөгеріп, аттың жабуын немесе кішкене кілемшені жайып қояды да тізелерін бүгіп немесе малдас құрып отырып дұға оқиды. Сонан соң өздері де ағаш бұтақтарына киімнен жыртып алған шүберек немесе қой терісінің қиындысын, тіпті болмаса ат құйрығынан кесіп алған қылды ақтық ретінде байлап кетеді. «Киелі ағашқа» ақтық байлау – бақыт әкеліп, ауру-сырқаудан қорғайды, өмір жастарын ұзартады деп ойлайды. Мұндай ағашты кесу қазақтар үшін күнәнің ең ауыры болып саналады. Қазақ халқындағы ғаламдық ағаш, яғни элементік ағаш – Бәйтерек.

Ғаламдық ағаш түркі халықтарында әр түрлі атаумен аталған. Бірақ түпкі негізі, түсінігі бір. Хакастарда таудың басында өсіп тұрған жеті бұтақты ақ қайың, ал нанайларда үш бірдей «Бәйтерек» бар екен. Біреуі – аспанда, екіншісі – жерде, үшіншісі – жер астында. Якуттар бәйтеректің көлеңкесінде жұмақ бар, онда бірінші адам туған деп есептейді. Саха-якут мифіндегі осындай ағаштардың бірі – «Аллукмас» ретінде сахалар орманның шетінде

не төбеде оқшау өсіп тұрған кәрі қайың не самырсын ағашын тандап, оны қоршап қоятын және қылдан есілген ала жіптерді, мата қиындыларын сол ағашқа байлап қоятын болған. Аллукмасы кесуге, тіпті бұтағын сындыруға болмайды. Осы ағаштың түбінде саха-якуттар Андархан-хотунға құрбандық шалатын болған. Бұл қазақтағы кейбір «әулие ағашқа» немесе кез келген қорымдағы әулиенің бейтіннің басына шаншып қойылған бағанаға мата қиындыларын байлау дәстүріне сәйкес келеді [2, 4, 459]. Демек, «киелі ағашқа» ақтық байлау, оған құрмет көрсету дәстүрі түркі халықтарында ұқсас.

Түркі халықтарында ғаламдық ағаш, яғни бәйтеректің әрқашанда биікте орналасқанын *Орхон* ескерткіштерінен көруге болады. Білге қаған кешенінің дәл төрінде Бәйтерек орны көрсетілген. Содан соң жозытас, Білге қаған мен Бүбү-бегім ханымның мүсіні, мүсінтастар, ұстын орнатқан бақатас, қойтастар мен бас балбал рет-ретімен қойылған. Сондай-ақ, *Әлем ағашының символын ертеде көне түріктер шарбақтастарға қашап жасаған. Орхон ескерткіштерінің бірі* – Күллі-чор кешенінде шарбақтастың ортасына қанатын қомдап жүгіріп бара жатқан тұйғын құстың суретін тасқа ойып қашаған. Бұл таста осындай екі құс болған. Екінші құстың оң қанатының кескіні сақталған. Осы екі құстың ортасына *әлем ағашының символы* екі гүлдеммен көрсетілген [3, 142].

Әлем ағашының символын ертеде көне түріктер шарбақтастарға қашап жасаған болса, қазіргі кезде кілемдерге салған. Қазақ халқының элементік ағашы – **Бәйтерек** мифтік таным бойынша ерекше қасиетке, символикалық мәнге ие. Бәйтерек – жаңа астананың символы, Астананың сол жағалауына орналасқан зәулім сәулет орны. Бәйтерек – даланың көркем дәстүрлерін, байырғы Қазақстан мәдениетін және ағаш жемісі өмірдің өзі болып табылатын идеяны меңзейді. Астананың символына айналған Бәйтерек енді елордамыздың халық ең көп баратын жеріне айналған. Бәйтеректің қаланың ажарына айналумен бірге, қаланың символы, тіпті тұмары деуге болады. Бәйтерекке байланысты ел перизенті Н.Ә.Назарбаев бір сұхбатында былай деген: «*Бұл жаңа астананың, біздің бақытты болашағымыздың символы, «Бәйтеректің» қала тұрғындарының сүйікті демалыс орнына, жаңа астананың беташар карточкасына айналатындығына сенемін...*»

Қазақ халқы, әсіресе, жалғыз ағашқа ерекше құрмет көрсеткен. Мәселен, халық арасында «*Жалғыз ағашты қима*», «*Бір тал кессең, он тал ек*» деген халық даналығы және төмендегідей жыр жолдары осының дәлелі:

Жалғыз тал көрсең қимай жүр,

Жанында жүрсең сыйлай жүр, –

Сондай-ақ, қазақ халқында бүгінге дейін қасиетті болып саналатын ағаштардың бірі – *арша*. Аршаны көбінесе пәле-жаладан сақтайтын қасиеті бар деп, жасы үлкен әжелер аршаны темір ыдысқа салып от жағып түтіндетіп, үйдің іші-сыртын, мал қораны түгелімен айнала аластап шығады. Ол жас

сәбидің бесігін, жастардың төсегін аластайтын ырымдарда қолданылады. Алтай халықтарының мифтік нанымдарын зерттеген А. М. Сағалаев: «Следы древнего обряда очищения огнем арчы (ср. алт. арчин) сохранились у якутов» [4, 68], – дей отырып, бұл Орта Азияның ықпалы болса керек деген болжам жасайды. Біздің оймызша, бұл көне сақтар, масагеттер мен ғұндар дәуірінен жалғасып келе жатқан наным-сенім. «Қорқыт ата» кітабында Қазанның ұлы Ұруз өзін ағашқа асқалы жатқанда, «Саған мені асқалы жатқанда, көтермегін ағаш, көтерсең, менің жас өмірім сені жұтсын ағаш» [5, 23] деп ағашты қорқытуы да табиғат пен адам арасындағы байланыс ортақ, бір-бірінің қуаныш-қайғыларын түсіне алады деген нынымнан туындаса керек.

Ағаштың космогониялық және тотемдік қасиеті ерекше. Халқымыздың космогониялық ұғымындағы ағаштардың әлемге тіреу екендігі туралы сенімдері киіз үйдің ортасына ағаш діңгек қоюына ықал еткен. Киіз үйдің шаңырағы аспанды және көк күмбезіндегі Күннің кішірейтілген жердегі бейнесі, шаңыраққа айнала тізіле қалған уықтар – күннен шашыраған нұрлы сәулені және Жер-Ананы бейнелеген. Киіз үй шаңырағы тоғын, күлдіреуіш, кепілдік (кейде «қарғаша» дейді) деген бөліктерден тұрады. Тоғынды (яғни шеңбер) қайыңнан оюлап, өрнектеп жасайды, жиілеп «қаламдық» ояды. Күлдіреуіш шаңырақ күмбезін жасайды. Кепілдік күлдіреуіштің орнынан қозғалып кетпеуіне қызмет етеді. Ал, ата-бабаларымыздың ағашты тотем ретінде тануының бір себебі, көшпенділердің киіз үйдің шаңырағы жеңіл болсын деп талдан, уық пен керегелерін ағаштан жасайтыны. Талдарды әулие деуміздің тағы бір сыры осында, киіз үйдің шаңырағының қасиеттілігінде.

Ағашты тотем ретінде тануының бір себебі, көшпенділердің пайдаланатын ыдыстарының көпшілігі ағаш пен төрт түліктің терісінен жасалғандығы. Мысалы, мал сауатын шелектер, ет салатын табақтар, тостаған, сүт құятын ыдыс, ағаш қасықтар, қымыз ашытатын саба, кір жуатын астау, т.б. Өйткені ағаш қасиетті, киелі саналған, онда азық-түлік әрі таза, әрі бұзылмай жақсы сақталатын болған.

Мифологиялық түсінік бойынша «өмір ағашы – Бәйтерек» жазықтықта (көлденеңнен) төртке, тігінен үшке бөлінген. Бүкіл әлемді алып бәйтерекке теңеп оны мүшелеуі әлемді де төртке бөлуден шыққан. Оңтүстік – қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс, шығыс-көк түс деген күн айналымына негізделген таным. Халық танымындағы Бәйтеректі тігінен алғанда да үш бөліктен тұрады. Төменгі (тамыр), ортаңғы (діңгек), және жоғарғы (бұтақтары, жапырақтары). Түріктердің көне ескіліктерінде өмір бәйтерегінің жапырақтарында әрбір адамның тағдыры жазылған, егер адам өлетін болса, жапырақ жерге түскен. «Өмір ағашы-бәйтерек жер кіндігі – көктөбеде өседі» деген аңыз осы тұрғыда айтылған болу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Валиханов, Ч. Ч.** Избранные произведения. – Алматы, 1958. – С. 161, 179.
- 2 **Қондыбай, С.** Арғықазақ мифологиясы. – Алматы, 2004. – 4 т. – 504 б.
- 3 **Рысбаева, Г. Қ.** Табиғатқа байланысты фразеологизмдерді «Әлемнің тілдік бейнесі» теориясы тұрғысынан зерттеу. // Медицина білімі – мемлекеттік тіл аясында. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 142 б.
- 4 **Сағалаев, А. М.** Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск : Наука, 1984. – 120 с.
- 5 «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ: /Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы «Бас редакциясы», 1999. – 800 б.

Материал 14.08.15 баспаға түсті.

Г. К. Рысбаева

Древне-тюркский обычай почитания культа Деревя

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 14.08.15.

G. K. Rysbaeva

Ancient Turkic tradition of honoring the cult of Tree

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.
Material received on 14.08.15.

В настоящей статье автор описывает древне-тюркский обычай почитания культа Деревя, которое является почитанием дерева. Дается понятие, основа, мифологическое понимание Мирового дерева в тюркских народах. Мировое дерево у казахского народа – Байтерек, по мифологическому понятию обладает особым свойством, символической сутью. Вся информация об окружающей среде, мире, вселенной, сохранилась в языке через пословицы и поговорки, фразеологизмы, крылатые слова, возникшие в результате многовекового мировоззренческого взгляда народа и передавались, дополнялись, обновлялись из поколения в поколение до этого времени. У всякого народа существует языковой образ вселенной, так как язык является не только мыслительным инструментом, либо инструментом общения, но также язык является духовным и культурным отражением этноса. В древности люди боялись

могущества природы, молились и поклонялись ей. Это: культ Огня, культ Воды, культ Деревя, культ Гор, и т.д. Древне-тюркский обычай почитания культа Деревя, является почитанием дерева. Одним из таких святых деревьев является –Мировое дерево. Мировое дерево – одно из самых важных культовых форм. Следы и знаки этого культа наблюдаются во всех мифологических обычаях.

In the given article the author analyzes the ancient Turkic tradition of honoring the cult of the tree. There is given the notion, base, mythological understanding of the World-tree in the Turkic people. Bayterek on mythological concept has a special property, symbolic essence. All information about the environment, the world, the universe, language abilities of the world was saved through proverbs, idioms, winged words resulting from centuries of worldviews, which people transferred from generation to generation and supplemented and updated until this time. In every nation there is a language image of the universe, as the language is not only mental tool or instrument of communication but also the spiritual and cultural reflection of the nation. In ancient times people were afraid of the power of nature, and prayed and worshiped to it. They are: the cult of Fire, the cult of Water, the cult of the Trees, the cult of Mountains, etc. The Ancient Turkic tradition of honoring the cult of Tree. One of these trees is – The World Tree. The World Tree is one of the most important forms of cult. Remains and signs of this cult are observed in all mythological traditions.

УДК 81'2/'44-81'33

Ф. Т. Саметова

к.филол.н., профессор, кафедра языков, журналистики и туризма, Университет Кайнар, г. Алматы

КОНЦЕПТ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

В статье рассматриваются взгляды ведущих ученых-лингвистов на концепт как основную единицу когнитивной лингвистики, его природу, виды, структуру и др. Автор статьи приходит к выводу, что несмотря на многообразие направлений исследования концепта, в их основе лежит общее понимание концепта как фрагмента системы знаний об окружающем мире, осмысление которого в сознании происходит через интерпретацию знаний при помощи языка.

Ключевые слова: концепт, понятие, лингвокультурология.

Основной единицей когнитивной лингвистики является концепт. На современном этапе развития когнитивистики существует немало дефиниций данного понятия, которое происходит от латинского *conceptus* и означает «зачатие», «понятие». Этимология терминов *концепт* и *понятие* обусловлена генетической общностью, схожестью происхождения. Если проследить деривационную цепочку происхождения этих терминов, то можно утверждать наличие следующих значений: *conceptus* означает «накопление; зачатие; плод, зародыш» [1].

Расширение объекта исследования на современном этапе привело к более узкой специализации и выделению следующих направлений в когнитивной лингвистике на данном этапе, описанных З. Д. Поповой и И. А. Стерниным: 1) *культурологическое* – исследование концепта как элемента культуры с опорой на данные разных наук (Ю. С. Степанов); 2) *лингвокультурологическое* – исследование названий языковых единиц, образующих концепт, как элементов национальной лингвокультурологии в их связи с национальными ценностями и особенностями этой культуры (В. И. Карасик, С. Г. Воркачев); 3) *логическое* – анализ концепта логическими методами вне прямой зависимости от их языковой формы (Н. Д. Арутюнова, В. И. Павленис); 4) *семантико-когнитивное* – исследование лексической и грамматической семантики языка как средства доступа и содержания концепта, как средства их моделирования от семантики языка к концептосфере (Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, Е. В. Рахилина); 5) *философско-семантическое* – исследование когнитивной основы знаковости (А. В. Кравченко) [2, с. 11].

Однако, несмотря на многообразие направлений исследования концепта, в их основе лежит общее понимание концепта как фрагмента системы знаний об окружающем мире, осмысление которого в сознании происходит через интерпретацию знаний при помощи языка. Соответственно и основная функция концепта заключается в замене воспринимаемых предметов и явлений окружающего мира, с одним из которых производится анализ и определенные представления о котором переходят на все предметы и представления этого класса предметов. Рассмотрим взгляды ведущих ученых на концепт, его природу, виды, структуру и др.

Рассмотрение концепта в культурологическом плане мы видим и у Н. Ф. Алефиренко: зарождается концепт как единица универсального кода, т.е. как индивидуальный чувственно-предметный образ, в основе которого лежит чувственный опыт. В человеческом сознании образы играют двойную роль: они отражают мир, в котором мы живем, и порождают различные модели мира. Языковые образы не просто хранят и передают информацию, они ее анализируют, интерпретируют, т.е. осуществляется речевая деятельность. Когнитивной базой для формирования концепта являются понятия, образы, смыслы. Посредством языковых структур познаются когнитивные (глубинные) структуры языка. «Оперативная когнитивная структура получила название концепта, а языковую структуру, вербализующую концепт, представляет языковой знак» [3, с. 188]. Ученый предлагает подразделять концепты на концепт (образ) и концепт (имя концепта) и рассматривает концепт как лингвокультурологическое явление.

Как ментальную единицу определяет концепт М. В. Никитин: «Концепт – дискретная, многофакторная, ментальная единица со стохастической (вероятностной) структурой. Его единство и отдельность обеспечивается тождеством того денотата, с которым соотносен в каких-то ментальных мирах». Значение отождествляется с концептом, связь между ними осуществляет знак. Различие между концептом и значением ученый видит в обращенности концепта к миру и его объектам, где концепт понимается как их отражение. Концепт конструируется из отраженных элементов реального мира и подчиняется его категориальным закономерностям [4, с. 3].

Концепт в современной лингвистике исследуется в двух основных направлениях – лингвокогнитивном и лингвокультурном. Различаются они направлениями и методами анализа. Так, представители лингвокогнитивного направления предлагают моделировать концепт следующим образом: сначала выявить концептосферу исследуемого концепта, собрать определенный фонд знаний, обработать собранный материал и разработать способы категоризации знаний. Это направление представлено в трудах Е. С. Кубряковой, Н. Н. Болдырева, З. Д. Поповой, И. А. Стернина, А. П. Бабушкина, в современной концептуальной теории культурных смыслов

«Антология концептов» (В. Г. Воркачев, Г. Г. Слышкин). Представителями этого направления понимается как единица оперативного сознания, выступающая как целостное, нерасчлененное отражение действительности. Второе направление – лингвокультурное при исследовании концепта выявляет соответствующие константы культуры, определяет культурные коннотации, затем создается конструкт – лингвокультурема, отражающая суть изучаемого предмета или явления. Яркими представителями этого направления являются Н. Д. Арутюнова, Д. С. Лихачев, Ю. С. Степанов, В. А. Маслова, С. Г. Воркачев, В. И. Карасик. Концепт в трудах этих ученых рассматривается как ментальное образование, отмеченное в той или иной степени этнокультурной спецификой. Согласно данным «Словаря когнитивных терминов» под редакцией Е. С. Кубряковой, в основу выделения лингвокогнитивного концепта положено понимание концепта как единицы памяти, которая отражается в сознании человека. Концепт сохраняет и моделирует в сознании человека информацию об окружающей действительности в виде определенного опыта, знаний. Считается, что естественный язык кодирует наиболее значимые составляющие концепта, но при этом не все его признаки репрезентируются в языке. По Н. Ф. Алефиренко, когнитивный концепт представляет собой «единицу памяти, преломляемую сквозь призму лексикона, языка и сознания и находящую свое отражение в сознании человека» [3, с. 90]. Концепт – это смысл, которым оперирует человек в процессе мышления и который отражает информацию в виде определенных «квантов знания». Сводя разнообразие наблюдаемых и воображаемых явлений к чему-то единому, концепт подводит их под одну рубрику, т.е. категоризирует знания в определенные концептосферы. Концепт служит посредником между языком и окружающей нас действительностью, потому что мир и человек предстают как соотношение целого к какой-то его части. Язык выполняет при помощи концептуальных структур роль мостика между миром и человеком. «В основе языка и его категорий, – утверждает Е. С. Кубрякова, – лежит наглядный, телесный опыт человека и только через обращение этого опыта человек выходит в более абстрактные сферы и строит свои представления о ненаблюдаемом непосредственно» [5, с. 32-33]. Концепт предлагается рассматривать в качестве «принципа контейнера», при котором соблюдается принцип обратимости позиции наблюдателя. В этом случае учитываются представления об окружающей среде, в котором восприятие мира зависит от субъективных оценок человека, от его мировоззрения, аксиологических ценностей, что и определяет его поведение и отношение к происходящему.

Такое понимание концепта является одним из основополагающих и находит широкую поддержку у многих ученых-лингвистов. При рассмотрении природы концепта, и в особенности его психической

составляющей, Е. В. Рахилина, например, выделяет собственно содержание и информацию языкового знака, которая характеризуется эмоциональными свойствами, преобразующими концепт в единицу более высокого плана, чем понятие. Очерчивая границы концепта, исследователь считает, что самые разные языковые единицы, обозначающие определенные классы, ситуации, а также единичные способы выражения значений могут входить в концепты. Кроме того, ученый отмечает близость визуального и языкового восприятия: концепт, как и другие теоретические конструкты, рисуется, т.е. воспроизводится не только как языковая единица, но и как зрительная [6, с. 3]. Зрительная воспроизводимость концепта отмечена как реальный факт и проявляется в когнитивных метафорах, приводимых в качестве примера многими исследователями при описании концепта. Так, З. Д. Попова, И. А. Стернин представляют концепт в виде облака, Н.Н. Болдырев – в виде снежного кома, Е. Г. Беляевская – в виде капелек ртути, М. И. Солнышкина – в виде яйца.

Несколько иное понимание концепта предлагает Ю. С. Степанов, который рассматривает концепт как основную ячейку культуры в ментальном мире человека. Концепт, по мнению ученого, является зеркалом с двойным отражением, которое служит проводником культуры в ментальный мир человека. Человек погружается в культуру через концептуальные структуры и даже может влиять на развитие культуры. «Пучок» представлений, понятий в виде концепта не только мыслится, но и переживается, являясь предметом симпатий, антипатий и столкновений. В лингвистике концепт объективируется в слове – это то понятие, с которым это слово соотносится и применимо. Структура концепта, согласно ученому, подразделяется на «слои» или компоненты: 1) основной, «активный» признак, 2) дополнительный, «пассивный» признак, 3) внутреннюю форму. Так как концепт выражен как в слове, так и в образе или материальном предмете, ученый считает концепт объектом как лингвистики, так и культурологии. Как видим, большое место в понятии концепта ученый отводит культурному пласту как отражению познавательной деятельности человека [7, с. 43].

Вербализация содержательного плана концепта происходит двояким способом: во-первых, вербализуется понятийное содержание, составляющее общие сведения о предмете или явлении; во-вторых, отражаются частично значимые для сознания человека признаки, которые являются культурно или семантически отмеченными и напрямую связаны с менталитетом.

На современном этапе исследования концепта выделяются следующие признаки концепта: а) *комплексность бытования*, т.е. концепт как ментальная единица изучается в ракурсе сознания, культуры и языка; б) *ментальная природа*, т.е. концепт относится к «внутренним» составляющим сознания; в) *ценность*, т.е. основой концепта являются ценности культурного

сообщества; г) *условность и размытость*, т.е. «сознание синкретично и его членение производится в исследовательских целях» [8, с. 56]; при конструировании концепта выделяют центр и периферии, границы которых не имеют четкой завершенности; д) *изменчивость*, т.е. актуальность концепта может изменяться с переменной приоритетов данного сообщества; е) *ограниченность сознанием носителя*, что означает приоритетную роль членов данного коллектива при выделении признаков исследуемого концепта, в их сознании анализируемый концепт может актуализироваться или не представляться существенным на данный момент, ж) *трехкомпонентность*, из которой следует, что структура любого концепта делится на три части: ценностные признаки, фактуальные признаки и образные признаки; з) *полиапеллируемость*, которая обозначает, что составными частями концепта могут служить слова, словосочетания, фразеологизмы, и) *многомерность*, предполагающая использование фреймов, гештальтов, скриптов при моделировании концепта [8, с. 50-56]. Концепт обладает «зонтиковой» структурой, которая детерминируется отнесенностью этого понятия к способности мыслительных процессов в мозгу концептуализировать знания. Концепт имеет полевою структуру, состоящую из *понятийного, образного и значимостного* слоев. В *понятийном* слое описываются признаки и содержание дефиниций, т.е. различные семантические признаки (сущностные, энциклопедические). *Образный* слой состоит из когнитивных метафор – представления, гештальта, прототипа, фрейма; этот слой отличает концепт от понятия [9, с. 5-52]. *Значимостный* слой определяет место концепта в системе языка, также сюда относятся этимологические и ассоциативные характеристики концепта.

В современной лингвистике наблюдается различное отношение к соотношению терминов *концепт* и *понятие*. Одни ученые (например, А. П. Бабушкин) их отождествляют, другие (их большинство) – различают. Однако даже среди сторонников первой точки зрения полного единства мнений не наблюдается. Так, В. Я. Тихонова считает, что концепт синонимичен понятию, но при этом концепт представляет собой культурно значимое понятие. И. М. Кобозева допускает, что концепт в общем и целом тоже может определяться как понятие, но как понятие наивное, обыденное, повседневное [1].

Большинством исследователей термины «понятие» и «концепт» в когнитивной лингвистике дифференцируются, хотя при этом критерии разделения этих терминов неоднородны. Так, В. А. Маслова рассматривает понятие как единство признаков объекта, а концепт – как ментальное образование, содержание которого составляют знания, а форму – языковые средства языка. Хотя понятие включает существенные и значимые признаки, не всякое понятие становится концептом. Содержание же концепта может включать в себя и

незначительные признаки, что для понятия не характерно. Следовательно, эти термины однопорядкового и параллельного плана, но по содержанию они не равнозначны: концепт отличается большим по объему содержанием, чем понятие. Еще одним признаком, отличающим концепт от понятия, ученый считает наличие у концепта эмоционального, оценочного значения.

Тезис о нетождественности концепта и понятия утверждается и В. В. Колесовым, который считает, что понятие является смыслом, не обретшим форму, а концепт – это содержание в виде понятия. По его мнению, концепт не имеет формы, так как сам концепт и есть эта форма, предстающая в виде внутренней формы слова. Концепт являет собой архетип культуры, это «первосмысл, первообраз». «Концепт есть исходный смысл, – утверждает ученый, – не обретший формы; это сущность, явленная плотью слова в своих содержательных формах; в конструктивных – образе и символе, и структурой – в понятии» [10, с. 23]. Концепт трактуется в качестве объективного конструкта, обладающего специфичностью проявления и являющегося проявлением национальной культуры. Он создается в ходе мыслительных операций сознания. Ученый рассматривает концепт в качестве категории знания и соотносит концепт с такими терминами лингвистики, как «слово», «понятие». Концепт понимается как смысл, организованный в системе соотношения содержания и формы. Результатом анализа концепта является «нахождение этого источника всеобщего смысла, архетипа, или прототипа мысли» [10]. Таким образом, концепт – такое смысловое образование, с помощью которого становится возможным проникновение в культуру народа, на чьем языке он создан.

Дифференцируя термины *концепт* и *понятие*, Н. Н. Болдырев под концептом понимает смысл, а понятие считает синонимом термина *значение*; Известный специалист по теории межкультурной коммуникации В. В. Красных полагает, что по сути слова «концепт» и «понятие» близки по смыслу, но различаются основами. Так, концепт является сублогическим определением, а понятие – логическим и рациональным. Ряд ученых (М. В. Никитин, А. А. Худяков) соотношение концепта и понятия рассматривает в корреляции «родового» и «видового», а именно: концепт как элемент сознания включает в себя и понятие, и представление. Однако, на наш взгляд, в этом контексте термин «концепт» использован в весьма узком значении, не соответствующем современному его пониманию. Ведь, как показывает анализ истории этого слова, его значение постепенно изменялось в сторону расширения, и сегодня концепт – это сложное, многослойное образование ментального порядка, обладающее множеством отличительных признаков (см. выше).

Анализ соотношения концепта и понятия показывает, что содержательно эти два термина не случайно этимологически близки – они образуют две стороны единой сущности, каждый по-своему воссоздавая в сознании

человека окружающий мир. Этим детерминирована некоторая размытость границ между концептом и понятием, вследствие чего в ряде работ допускается смешение этих терминов. Чтобы избежать этого, разрабатываются принципы разделения, критерии различения этих основополагающих терминов когнитивной лингвистики.

Одним из таких критериев является возможность или невозможность создания: если понятие представляет собой создаваемый конструкт для того, чтобы «иметь общий язык», т.е. точку соприкосновения для решения создавшихся проблем, то концепт существует независимо от воли человека – даже при желании сконструировать концепт, человек не может прогнозировать, каким будет результат.

Выделяя все отличительные признаки концепта и понятия, следует отметить: а) понятие входит в структуру концепта, они находятся в отношениях вида и рода, б) если понятие обозначает конкретные признаки предмета, то концепт содержит абстрактные признаки, в) понятие содержит дискретные знания о предмете, тогда как концепт является «единицей культурно-ментального специфического образования» и содержит всю информацию о предмете, г) на основе личностного опыта человека концепт в его сознании может иметь дополнительные значения, понятия же являются общими для всех носителей данного языка, д) концепт дает общее понятие о культуре определенного этноса, в то время как понятие таким свойством не обладает [11, с. 35].

В то же время не исключены ситуации и контексты, когда понятие и концепт употребляются в качестве синонимов. Это становится возможным при нестрогом обращении с данными терминами, поскольку оба они являются «внутренними», ментальными образованиями и в коллективном сознании предстают в качестве многомерного образа.

Как видим, можно выделить разные направления в изучении концепта, и это соответствует природе и сущности такого сложного абстрактного понятия, как концепт. Среди них особого внимания, на наш взгляд, заслуживает трактовка концепта, представленная в трудах З. Д. Поповой и И. А. Стернина, которые выделяют в нем прежде всего ментальную природу: «концепт – дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладает относительно упорядоченной внутренней структурой, представляет собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и несущую комплексную, энциклопедическую информацию об отраженном предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным знанием и отношением общественного сознания к данному явлению или предмету» [2, с. 14]. Ученые считают концепт единицей мыслительной деятельности человеческого сознания: «люди мыслят концептами» при помощи универсального кода.

Задача когнитивной лингвистики, по их мнению, заключается в изучении репрезентации того или иного концепта в языке. В состав концепта входит обозначение, закрепленное языковым знаком в целях коммуникации. При этом выделяются психологический и лексикографический аспекты рассмотрения концепта. Психологический аспект выявляется при помощи экспериментальных методов, опирающихся на семантические признаки, фиксируемые сознанием человека. Психологический аспект понятия «концепт» в учении З. Д. Поповой и И. А. Стернина своими корнями восходит к учению Н. И. Жинкина, который считает, что концепт кодируется в сознании и является базовой единицей предметного кода человека.

Таким образом, анализ существующих учений о концепте показывает, что сложность и многогранность самого понятия «концепт» вызывает к жизни различные подходы к его изучению, которые в целом дополняют друг друга и создают единое представление об этом сложном и многогранном феномене.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Сусов, А. А., Сусов, И. П.** Размышления о концептах // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н. Каразіна. – Серія: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – Харків, 2006. – Вип. 49. – С. 14-20.

2 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Семантико-когнитивный анализ языка. Монография. – Воронеж : Истоки, 2006. – 226 с.

3 **Алефиренко, Н. Ф.** Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М. : Academia. 2002. – 394 с.

4 **Никитин, М. В.** Развернутые тезисы о концептах // Вопросы когнитивной лингвистики. – М., 2004. – № 1. – С. 53-64.

5 **Кубрякова, Е. С.** Об установках когнитивной лингвистики и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Концептуальное пространство языка: Сб. науч. тр., посвященный юбилею проф. Н. Н. Болдырева / Под ред. проф. Е. С. Кубряковой: Федеральное агентство по образованию, Тамбовский гос. ун-т им. Г. Р. Державина. Тамбов : Изд. ТГУ им. Г. Р. Державина, 2005. – 492 с.

6 **Рахилина, Е. В.** Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике. – Дисс... докт. филол. наук. – М., 1999. – 443 с.

7 **Степанов, Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры: Изд.2-е, испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.; испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.

8 **Карасик, В. И., Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурный концепт как единица исследования// Методологические проблемы когнитивной

лингвистики / Под редакцией И.А.Стернина. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 75-80.

9 **Воркачев, С. Г.** Счастье как лингвокультурный концепт. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 246 с. ИТДГК «Гнозис», 2004. – 246 с.

10 **Колесов, В. В.** Язык и ментальность. – СПб. : «Петербургское Востоковедение», 2004. – 240 с.

11 **Маслова, В. А.** Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск : Тетрасистемс, 2004. – 256 с.

Материал поступил в редакцию 30.06.15.

Ф. Т. Саметова

Концепт лингвистикалық және лингвомәдениеттанушылық категория ретінде

Қайнар университеті, Алматы қ.
Материал 30.06.15 баспаға түсті.

F. T. Sametova

Concept as linguistic and linguoculturological category

Kainar University, Almaty.
Material received on 30.06.15.

Мақалада танымал лингвист-ғалымдардың концепт – когнитивтік лингвистиканың негізгі бірлігі ретінде, оның табиғатына, түріне, құрылымына талдау жасалады. Автордың көзқарасы бойынша, концепті зерттеу бағыттарының көптігіне қарамастан, олардың түбінде концепт – қоршаған әлем туралы білім жүйесінің үзіндісі ретінде айқындалады.

In this article the are considered the views of the top-level scientists in the linguistics on the fundamental unit of the cognitive linguistic, its nature, types, structure and others. The author has formed the opinion, that in spite of the variety of concept study directions, the general understanding of concept as a part of knowledge system about the world forms its basis. The outside world re-evaluation in consciousness is coming through the knowledge interpretation by language using.

Н. Сапарова¹, З. К. Курманова²

¹магистрант; ²к.филол.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ХАРАКТЕРНОСТЬ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В настоящей статье автор дает анализ терминам библиографического характера, в которых содержатся ГОСТы системы СИБИД, а также речь идет об использовании впервые термина «библиография», ее теории и задачи в науке библиографоведения.

Ключевые слова: библиографические термины, библиографическая деятельность, библиографическая запись, библиографическая информация, библиографические знания.

Термин «библиография» многозначен. В библиографоведении с конца 60–70-х годов, в связи с подготовкой первого государственного стандарта на библиографическую терминологию и проникновением в библиографическую науку идей системного и деятельностного подходов преобладающим стало представление о библиографии как области деятельности.

Первый терминологический государственный стандарт 16448-70 Библиография. Термины и определения был введен в действие в 1971 году. Его основными новациями было отделение библиографии как научно-практической деятельности от науки о ней (для ее наименования введен термин «библиографоведение»). Семьдесят семь стандартизованных терминов размещены в разделах: «Общие понятия», «Виды библиографии», «Библиографическая деятельность», «Библиографическая продукция», «Библиографическая запись и ее элементы», «Вспомогательный указатель и его виды» [1].

В 1970-х гг. Комитет по стандартам (Госстандарт) приступил к формированию системы СИБИД (стандарты по информации, библиотечному и издательскому делу), получившей порядковый номер 7 исходное место в ней занял «ГОСТ 7.07–77 Библиография. Основные термины и определения объемом в 82 термина, который сменил предыдущий ГОСТ. В него были впервые введены термины «библиографическая информация» и «библиографический поиск», термин «библиографическая деятельность» заменен на более точный термин «библиографическая работа», а «библиографическая продукция» на «библиографические пособия» [1].

В первых двух стандартах на библиографическую терминологию (ГОСТ 16418-70 ГОСТ 7.0-77) термин библиография был использован для обозначения практической библиографической деятельности. В ГОСТ 7.0-77 библиография определена как «область научно-практической деятельности по подготовке и доведению до потребителей библиографической информации в целях воздействия» на использование произведений печати в обществе» [1].

В результате термины «библиография» и «библиографическая деятельность» оказались синонимами. Именно из-за этой тождественности понятий «библиография» и «библиографическая деятельность» второй термин был исключен из ГОСТ 7.0–77 [2].

ГОСТ 7.0-84 «Библиографическая деятельность». Основные термины и определения. 116 терминов этого стандарта сгруппированы в разделах: Общие понятия. «Библиографическая запись», «Библиографические пособия», «Библиографический поиск», «Библиографическое обслуживание», «Справочно-библиографический аппарат библиотеки», Из ГОСТа был исключен исходный термин «библиография» по причине его «неустранимой многозначности, отсутствия единого и общепринятого толкования» [2]. Таким образом, благодаря стандартизации постепенно совершенствовался понятийный аппарат библиографии и формировалась ее термосистема.

В 90-х годах двадцатого столетия началась большая работа по редакции, пересмотру стандартов системы СИБИД. Исключение из предыдущего ГОСТа исходного термина «библиография» явилось субъективным решением. Он был восстановлен в ГОСТе 7.0-99 «Информационно-библиотечная деятельность», «Библиография». Термины библиографии представлены в нем не только с терминами библиотечного дела, но даже шире – с терминами социальной информатики и семиотики. В состав основных терминов ГОСТ включает также «библиографическую информацию», «библиографическую деятельность» и «библиографоведение» [2].

Всего в данном стандарте 66 библиографических терминов. Термины библиографического характера содержат также другие ГОСТы системы СИБИД: 7.76-96 Комплектование фонда документов. «Библиографирование». «Каталогизация». Термины и определения, 7.1-84 Библиографическое описание документа, 7.9-95 реферат и аннотация, ГОСТ 7. 23-96 Издания информационные. Структура и оформление [1].

Для наведения порядка в профессиональной терминологии надлежит в полной мере использовать возможности стандартизации. Однако сам жанр ГОСТа ставит определенные ограничения. И объем недостающих терминов достаточно велик. Но, установленный образец и формальности, необходимые при создании стандартов, во многом ограничивают разработчиков и все сообщество специалистов. Ученые, специалисты предлагают расширить терминологическую базу за счет толковых словарей,

предоставляющих больше свободы для составителей, и в охвате материала, и в его трактовке [3].

Важную роль в упорядочения терминологии мог бы сыграть словарь библиографических терминов. Словарь К. Симона «Библиография». Основные понятия и термины. (М., 1968) содержит лишь основные термины. В словарях по библиотечному делу, информатике библиографическая терминология отражается неполно и не всегда точно. Это характерно и для «Терминологического словаря по библиотечному делу и смежным областям знания», изданного Библиотекой по естественным наукам в 1995 году [4].

Создание терминологического словаря по библиографии способствовало бы формированию единой терминосистемы отрасли. Он должен включать как общую, так и специальную библиографическую терминологию, показывать их сложные взаимосвязи. Подготовка его не исключает существования терминологических словарей по тем или иным видам библиографии. При этом последние могли бы быть не только краткими, но и содержащими подробные статьи по каждому термину, близкие к статьям в энциклопедических словарях (как в словаре К. Симона). Облегчить работу с терминологией могли бы также методические материалы, посвященные ее проблемам. На сегодняшний день разработка библиографической терминологии является одним из важнейших направлений развития теории библиографии. Упорядочение библиографической терминологии должно быть приоритетным направлением научных исследований. Решением этой задачи и занимается теория библиографоведения, а именно:

– вырабатывает вопросы классификации и терминологию, формулирует научные определения важнейших библиографических понятий и категорий, создавая в конечном итоге завершённую систему теоретического знания о своем объекте;

– определяет исходные понятия библиографоведения (библиография, библиографоведение, библиографическая деятельность, библиографическая практика, библиографическая информация, библиографическое знание...) [5].

История формирования библиографической терминосистемы далека от завершения. Теоретическая, организационная и технологическая стандартизация выполняет интегрирующие функции по отношению к системе документальных коммуникаций (т.е. она объединяет библиотечную, издательскую и др. библиографии, а также библиографическую деятельность различных учреждений) [6]. Осуществляется эта деятельность в рамках программы «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу (СИБИД)» и нацелена она на гармонизацию, максимальную интеграцию и унификацию терминологии всей системы на единой понятийной основе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Стандарты по библиографии, библиотечному делу: справочник, документы, практика применения ; отв. ред. О. Р. Бородин. – М. : Либерея–Бибинформ, 2009. – 591 с. – (Библиотекарь и время. 21; № 114).

2 **Коршунов, О. П.** Библиографоведение. Общий курс. О. П. Коршунов. – М. : Книжная палата, 1990. – 231 с.

3 **Нюкша, Ю. П.** Профессиональный терминологический словарь для консерваторов /Ю. П. Нюкша // Библиотечное дело, 2004. – № 2 – 30–42.

4 **Симон, К. Р.** Библиография: Основные понятия и термины. – М., 1968. – 159 с.

5 **Коготков, Д. Я.** Библиографическая деятельность библиотеки: организация, управление, технология: учебник / Д. Я. Коготков : ред. Г. В. Михеев, О. П. Коршунов. – СПб. : Профессия, 2003. – 304 с.

6 **Губанова, Г. А.** Терминосистема библиографии : современное состояние / Г. А. Губанова, И. Г. Моргенштерн // Библиография. – 2002. – № 1. – С. 10–20.

Материал поступил в редакцию 07.08.15.

N. Saparova, Z. K. Kurmanova

Библиографиялық қызметтің сипаты : терминологиялық аспект

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 07.08.15 баспаға түсті.

N. Saparova, Z. K. Kurmanova

Specificity of bibliographic activity : terminological aspect

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 07.08.15.

Бұл мақалада АҚЖБЖ-ның құрылымы мемлекеттік стандарттарындағы библиографиялық терминдер сипатына талдау жасалып, библиографиятаудағы «библиография» терминінің кітапхана қызметінде библиографиялық ғылымның идеялары жүйелі түрде дәлелденіп, атқарушылық қызметінің тарихы мен қазіргі уақытына дейінгі мерзімі аралығындағы библиографиялық терминдердің теориясы мен міндеттері талданып отыр.

In the article the author gives an analysis to the bibliographic terms, that contain state standards of the system SIBID, and also the question is

about the first use of term "bibliography", its theories and tasks in science of bibliography.

УДК 800

Д. В. Сизов

к.ф.н., и.о. доцента кафедры русского языка, Карагандинский государственный медицинский университет, г. Караганда

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНИМАНИЯ И ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА «ДУША» В АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА: АНТРОПОМОРФНЫЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ПРИЗНАКИ

В представленной работе автор исследует понимание и выражение универсального концепта «душа» в английской языковой картине мира и определяет как антропоморфные признаки, исходящие из допущения того, что человек познает мир через осознание своей практической и теоретической деятельности в нем, так и гендерные.

Ключевые слова: концепт «душа», картина мира, антропоморфные и гендерные признаки, английский язык.

Описывая явления внутреннего мира, носитель языка соотносит их с тем, что другим носителям и ему самому уже известно. Концептам внутреннего мира, в нашем случае «душе», свойственно представление в языке через признаки мира внешнего. Человек, чтобы описать невидимое, метафизическое, не изобретает новые знаки, а пользуется уже существующими. Так возникает уподобление души стихиям, веществу, растениям, живым существам, предметам. Иными словами, концепты внутреннего мира соотносятся с концептами мира физического на основе уподобления (сравнения / аналогии) первых вторым. Характеристика, на которой основывается такое уподобление (сравнение / аналогия), позволяет утверждать о сходстве между известным и неизвестным. Удивительной закономерностью, характеризующей язык, является способность языка хранить и передавать то, что веками закреплялось в виде устойчивых выражений, когнитивных моделей. Признаки концептов, представляющие национальную картину мира, консервативны. И в то же время картина мира народов меняется, структура признаков концептов расширяется за счет продолжающегося познания мира.

Исследование концептуальной структуры позволяет выявить более глубокие и существенные свойства предмета или явления, формирующие структуру концепта. Рассмотрение концепта через его структуру, известную всем представителям данного языкового общества, позволяет утверждать, что у концепта наблюдается национально–культурная специфика. Наличие общих, универсальных концептов обеспечивает возможность взаимопонимания между народами. В тоже время каждая нация имеет собственную шкалу мировоззрения, собственную шкалу ценностей; каждая культура формирует свои стереотипы сознания и поведения, опирающиеся на собственное видение мира. Таким образом, несмотря на то, что исследуемый нами концепт «душа» универсальный, наполненность его для каждой нации своя.

Душа - понятие, выражавшее исторически менявшиеся воззрения на внутренний мир человека; в религии и идеалистической философии особая нематериальная субстанция, независимая от тела [1, 418]. Душа – религиозно–мифологическое представление, возникающее на основе олицетворения жизненных процессов человеческого организма. Понятию «душа» как бессмертной нематериальной части человеческого существа характерно олицетворение отдельных сторон жизнедеятельности человека: дыхания, крови, частей и органов тела, сознания, чувства, движения, здоровья и пр., а также некоторых представлений, связанных со смертью и умершими.

Английский этнограф Дж. Фрейзер обратил внимание на широко распространенную веру во «внешнюю душу», способную не просто временно покидать человеческое тело, но и скрываться ради безопасности в постороннем предмете, в теле живого и пр.

У народов Америки, Сибири, Океании считалось, что похищение (или падение) души человека колдуном, призраком или злым духом вызывает болезнь (Душа – олицетворение здоровья, похищение души – болезнь). Широко было распространено и представление о том, что во сне душа покидает тело и самостоятельно путешествует, принимая при этом вид птицы, населения, а также запреты резко и неожиданно будить спящего: душа не успеет вернуться и войти в тело. Здесь душа вполне вещественна, не противопоставляется телу и олицетворяет отдельные его функции [2, 414].

Понятие души восходит к анимистическим представлениям об особой силе, существующей в теле человека и животного, а иногда – и растения. С древних времён человек задавался вопросом о различии живого и неживого. В ходе развития мифологического мышления сформировалось понятие о душе, как о некотором атрибуте живого существа. Наблюдение за дыханием живого, которое после его смерти исчезало, способствовало возникновению древних представлений о душе, как о дыхании, происходящем извне. Соответствующие наблюдения над кровью и исчезновением души при большой её потере, привели к тому, что в крови видели носительницу

души. Сновидения привели к представлению о душе, как о субстанции, существующей независимо от тела.

Анализ генезиса подходов к трактовке души показал, что исторически наряду с бытовым пониманием возникли анимистические представления древних людей о душе (в которых она предстает как особая сверхъестественная сила, обитающая в чувственно воспринимаемом окружающем мире, который считался зависимым от воли и произвола этих душ). Следом за этим пониманием зародились и на протяжении веков развивались религиозные воззрения и общенаучные представления о душе.

В религии под душой понимается то, что делает человека живым. Это некая бессмертная нематериальная сила, которая (согласно современным представлениям большинства христиан) после смерти человека попадает в рай или ад. Во всех религиях выработано одно из трех различий пониманий идеи противопоставления души и тела (в веданге и ряде других индуистских религиозно-философских системах происходит абсолютизация души и тотальная недооценка тела; в буддизме признается отсутствие души как таковой, но не отрицается значение тела и его психофизических проявлений; в большинстве других религий считается, что душа бестелесна и имеет самостоятельное, независимое от тела существование). Последователи христианского понимания души в основном считают, что после Страшного Суда она воссоединяется с воскресшим телом.

Душа – в религиозной философии нематериальная сущность, которой свойственно сознать, мыслить, чувствовать и свободно действовать. Средоточием душевной жизни человека является самосознание, сознание себя неповторимым человеческим существом, индивидуальностью. По взглядам религиозных философов именно душа способна преодолевать детерминирующие влияния извне от природного и социального миров и становиться источником совершенствования внешнего мира, его очеловечивания. Религиозные деятели утверждают, что любая человеческая душа и для Бога дороже, чем весь мир и именно поэтому Бог, в лице Иисуса Христа, принял в Себя человеческое естество, созданное Им по Своему образу и подобию, и пострадал именно за людей.

Для современной психологии душа – носительница бессознательного и выражение тех структурных качеств микрокосмоса, которые сообщают его частям (индивидуальные и специфические) положения, важность и их динамику (одушевленность). В науке душа, в отличие от индивидуального духа, совокупность тесно связанных с организмом психических явлений, в частности, чувств и стремлений (витальная душа). Развитие душевной жизни («психогенез») исследуется как психогенетически, так и онтогенетически – детской психологией, этнопсихологией, зоопсихологией; исследованием доисторического и, в узком смысле, исторического развития. Поскольку

психическая жизнь связана с бытием и развитием материальных тел, а именно, нервной системы, их формирование также образует основу психогенеза.

Постижение и освоение внутреннего мира производится человеком наравне с постижением и освоением мира внешнего. Разнообразие витальных признаков в структуре концептов внутреннего мира обуславливает выделение на их основе такого макроконцепта, как «внутренний человек». Ассоциативные связи человеческого опыта предопределяют соизмеримость «внешнего человека» и «человека внутреннего», а значит, и антропоморфные признаки последнего.

Принято замещение лексем *человек* и *man* при помощи лексем *душа*, *spirit* и *soul*. Именование целого по его части – это синекдоха. Например, *not a living soul* – ни одной живой души; *not a soul* – ни души; *not to see a soul* – не видеть ни души, никого не видеть.

It gave me a wonderful thrill to know that there wasn't a living soul within twenty miles of me [3] или There is not a soul to be seen in some place [4].

В английской культуре (также как и в русской) оценивать человека принято по его внутренним качествам. Человек в состоянии понять лишь то, что он сам сделал, что для него известно.

Сформировавшаяся антропологическая парадигма знаний исходит из допущения того, что человек познает мир через осознание своей практической и теоретической деятельности в нем. Языку присущ принцип антропоцентричности; язык предназначен для человека, и вся категоризация внешнего мира ориентирована на человека. При этом «в языке отражаются не только особенности природных условий или культуры, но и своеобразие национального характера его носителей» [5, 21].

Религиозное противопоставление духовного и плотского связано с философской дихотомией «дух / материя» (*принадлежать всей душой и телом*). Человек бывает *с душой и без души*: *That man has no soul – бездушный человек; Remember that you are human being with soul* (Shaw).

По признакам внутреннего мира может быть описан сам человек, его внешность, например, лицо (*одухотворённое лицо чьё / у кого*): *what keen eye he has! What clearly cut, spirited features – thin and serious, but graceful!* (Brontë Shirley), где *features* «черты лица».

Антропоморфные признаки концептов сферы внутреннего мира предполагают его членимость на мир разумный и мир животный в рамках языковой картины. Это прослеживается на примерах присоединения лексем человеческий и *human* и лексемам – репрезентантам концептов *человеческий ум* и *человеческая душа*. Например, *The human spirit; So various is the human mind: such are the frailties of mankind. What at a distance charmed our eyes, upon attainment, droops, and dies* (Cunningham J. Hymen), но *животная воля, животный ум, animal mind*.

Когнитивная модель «душа → близкий человек» используется для описания взаимопонимания между людьми. Понятие *близкий человек* вмещает в себя признаки родства кровного и духовного; такое родство может передаваться общей моделью «душа → родственник» (*родственная душа*): *a kindred spirit* «родственная душа»; *kindred soul(s)* «родственные души»; *congenial soul* «близкая, родственная душа»; близкий по духу человек называется *a twin soul* «родственная душа», где *twin* букв. «близнец» (вариант когнитивной модели «soul / spirit → близкий человек»).

Одной из наиболее обширно представленных когнитивных моделей является «дух / spirit → воин», где одна из характеристик воина «непобедимость». Этот признак относится и к *soul*: ...of an **invincible unconquer'd spirit!** (Shakespeare. King Henry VI), где *invincible* «непобедимый»; ср.: ...*And deem not, what I deem'd my soul invincible* (Byron. Don Juan).

Антропоморфные метафоры передаются по когнитивным моделям «душа / soul → артист» *артистическая душа; an artistic soul*.

Сама *душа* может пониматься как владелец какого-либо имущества. «Имущество» души – это её «одежда». Одежда для *soul* представляется не как имущество, а как предназначение. Эмоции описываются метафорами переплетения нитей, ткачества. Горе, печаль, переплетаясь, образуют одеяние для *soul*: *Joy and woe are woven fine, A clothing for the soul divine; Under every grief and pine Runs a joy with silken twine* (Blake. Auguries of Innocence), где *woven* - это *to weave* букв. «ткать»; «плести».

В английском языке выделена когнитивная модель «soul → ученик»: *And teach the Soul her native Calm...*(Coleridge); *'For when our souls have learn'd the heat to bear, The cloud will vanish; we shall hear His voice...*' (Blake. The Little Black Boy).

Заблуждение, ошибка описывается метафорами отклонения от правильного пути, основывающимися на когнитивных моделях «душа / soul → путник / странник» заблудшая душа: *Calling the lapsed soul, and weeping in the evening dew; That might control The starry pole, and fallen, fallen light renew* (Blake. Songs of Experience); *The first that there did greet my stranger soul...*(Shakespeare. King Richard III); ...*Win straying souls with modesty again...* (Shakespeare. King Henry VIII), где *straying* «заблудший»; ...*His sightless soul may stray* (Wilde), где *to stray* «заблудиться, сбиться с пути»; ...*Harmony That lead'st th' oblivious soul astray...* (Coleridge), где *to lead astray* «сбить с пути».

Душа – странница, имеющая спутников в своих путешествиях: *Thy soul walks now beside thy Beatrice...*(Wilbe). Модель «зависимость человека от кого-либо» в английском языке фиксируется в виде «soul / spirit → (не) раб»: *Though I feel that my soul is delivered To Pain – it shall not be its slave* (Byron. Stranzas to Augusta).

Когнитивная модель «душа / soul → пророк» встречается в описаниях ситуаций провозвестия, предчувствия: *пророчество души; о вещая душа моя!* / *Prophetic soul. To shun the danger that his soul divines...*(Shakespeare. King Richard III)

Следует также отметить, что концепт *душа* характеризуется обширным списком групп метафор:

1. душа – человек: а) душа – женщина; б) душа – мужчина;
2. душа – родственник (кровный/духовный);
3. душа – творческая натура (поэт, артист, художник, ткач);
4. душа – человек с антиобщественными наклонностями (преступник, разбойник);
5. душа – представитель иерархической системы в обществе (повелитель / подданный);
6. душа – путешественник: странник, путник, спутник;
7. душа – разумное / неразумное – эмоциональное существо (трезвое / пьяное).

В английском языке отмечены специфические когнитивные модели «soul → король»: *Yet suffered not his royal soul to fade, Or lyre to break...* (Wilde), «soul → посланник»: *But my soul fulfilled her mission...*(Coleridge), где *to fulfill mission* «выполнить миссию», «soul → наездник»: “*Shades of the dead! Have I not heard your voices rise on the night – rolling breath of the gale?*”; *Surely the soul of the hero rejoices, And rides on the wind o'er his own Highland vale!* (Byron. Lachin y GAir), где *to ride* «ездить верхом».

Средством передвижения *soul* является ветер. У самого концепта *soul* отмечены признаки ветра. Сфера волеизъявления концепта в английском языке формируется антропоморфным признаком «стремления / устремления души»: *Great souls have will feeble ones only wishes; right in we went? With soul intent...*(Wildle); ...*oft to my eager soul/ whisper blame...*(Coloridge).

В последнее время в лингвистике выделилось особое направление исследований – гендерная лингвистика, которая берёт своё начало в исследовании таких категорий, как грамматическая категория рода и понятийная категория пола, категории личности / неличности и одушевлённости / неодушевлённости. В языковых картинках мира чаще встречаются примеры рациональных концептов с показателем «женских» признаков, которыми определяются качества, связанные с отклонением от нормы; норме соответствуют «мужские» признаки концептов (*женская логика: woman's reason; a splendid contempt for female intellect*).

Встречаются обозначения внутренних характеристик, свойственных только женщинам. Наличие особого свойства, которое называется «шестым чувством», нормативно исключительно для женщин (ср.: *женская интуиция; woman's wit*). Русская и английская культуры предполагают сдержанность

мужчин в проявлении своих эмоций: ср.: *скупая мужская слеза; утирать / скрывать скупые слёзы* «о мужчине»; а также: *By the drop in Roy's spirits, Jack that this was still the most disastrous thing that could happened to Roy...* (Aldridge. The Hunter).

В английском языке *soul* определяется гендерным женским признаком: *A man in hue, all 'hues' in his controlling; which steals men's eyes and women's souls amazeth* (Shakespeare. A woman's face with Nature's own hand pointed...).

Отличительной особенностью женского поведения в английской культуре является эмоциональность, что передается лексемой *amazeth* (в современном английском *to amaze* «изумлять, удивлять»). Эмоциональное поведение в целом англичанами расценивается как неразумное, безрассудное. Отмечается и следующая особенность: принято обращаться к человеку, именуя его по «внутреннему человеку»; *душа моя – my soul – обращение*. Например:

[Romeo:] / *have more care to stay than will to go:*

Come, death, and welcome! Juliet wills it so.

How is't my soul? Let's talk; it is not day.

[Juliet:] *It is? It is; hie hence, be gone, away!* (Shakespeare. Romeo and Juliet).

ср.: *...Pretty women – the sweet souls! – call soul* (Byron. Don Juan).

Душа моя – это именование человека без принципиальной дифференциации по признаку пола. Возможны варианты такого именовании: *dear darling of my soul, dear soul Farewell Dickens. A, dear darling of my soul. My parting blessing on my love* (Dickens. Tale of Two Cities); **Dear soul!** *She thinks she is happier for believing, as she must, that we are all of us wicked and miserable sinners...* (Thackeray. The History of Henry Esmonds, Esg.).

У *soul* возможны признаки «внешности», при помощи которых может быть реализована когнитивная модель «soul → женщина»: *Then he was faithful too, as well as amorous; So that no sort of female could complain, Although they're now and then a little clamorous, He never put the pretty souls in pain* (Byron. Верро), где *pretty* «красивый, привлекательный (о женщине)». В таких случаях человек называется в английском по отдельным характеристикам *soul*.

Гендерные характеристики *soul* реализуется в когнитивной модели «soul → герой»: *But Oscar own'd a hero soul, His dark eye shone through; Allan had early learn'd control, And smooth his words had been from youth* (Byron. Oscar of Alva), где *hero* «героический».

Таким образом, в английской картине внутреннего мира для концепта *soul* релеванты признаки пола (то есть гендерные признаки). Исследование концептуальной структуры концепта «душа», позволило выделить разнообразные антропоморфные и гендерные признаки, а также

особое отличие этого концепта. Иными словами, налицо рациональность и рассудочность англичан. *Soul* связывается с рациональными проявлениями как переоценка и самокритичность. Англичанам не свойственно «отдаваться» эмоциям. Стереотип нормативного эмоционального состояния и поведения англичанина – спокойствие. Характерно, что в английской культуре вкладывают душу и сердце в своё творение. Для *soul* не свойственны национальные признаки, однако, признаками *soul* определяется страна в целом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Советский энциклопедический словарь. – М., 1988.
- 2 Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М., 1991.
- 3 **Кунин, А. В.** Англо-русский фразеологический словарь. В 2-х книгах. – М.: Советская энциклопедия, 1967.
- 4 **Гуревич, В. В., Дозорец, Ж. А.** Краткий русско-английский и англо-русский фразеологический словарь. – М., 1988.
- 5 **Падучева, Е. В.** Таксономические категории глагола и семантика видового противопоставления // Семиотика и информатика. Вып. 34. – М., 1994.
- 6 **Попова, З. Д., Стернин, И. П.** Некоторые проблемы выявления национальной специфики языка // Язык и национальное языкознание. – Воронеж, 2002.
- 7 **Пименова, М. В.** Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия): Дис... докт. филол. наук. – СПб., 2001.
- 8 **Варданян, Л. В.** Концепт «душа» как фрагмент русской и английской языковой картины мира. – М., 2004. – С. 97–100.
- 9 **Стернин, И. А.** Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы современной лингвистики. – Воронеж, 2001.
- 10 **Пименова, М. В.** Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово, 2004.

Материал поступил в редакцию 27.07.15.

Д. В. Сизов

Ағылшын тіліндегі әлем суретіндегі «Жан» тұжырымын білдіру мен түсінігін зерттеу: антропоморфты және гендерлік белгісі

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ.
Материал 27.07.15 баспаға түсті.

D. V. Sizov

Study of understanding and expression of the concept of «soul» in the English language picture of the world: anthropomorphic and gender signs

Karaganda State Medical University, Karaganda.

Material received on 27.07.15.

Берілген мақалада автор «Жан» әмбебап тұжырымын ағылшын тіліндегі әлем суретінде білдіру мен түсіндіруді зерттейді және гендерлік сияқты практикалық және теоретикалық іс-әрекетте өзінің танымы арқылы әлемді танитын адамның антропоморфты белгілерін анықтайды.

In this work, the author explores the understanding and expression of the universal concept of «soul» in the English language picture of the world and defines both anthropomorphic signs emanating from the assumption that a person perceives the world through the comprehension of the practical and theoretical work in it, and gender.

UDC 81,1:82:43

D. V. Sizov

Candidate of philological sciences, acting associate professor, department of Russian language, Karaganda State Medical University, Karaganda

OBJECTIFICATION OF THE SUPERCONCEPT «IDEOLOGY» IN THE PUBLICISTIC DISCOURS: DIACHRONIC ASPECT

The author considers the phraseological-periphrastic combinations in the conceptsphere of the superconcept «ideology» that exist in the minds of members of social groups in the form of linguistic representations, define group identity and are included in the body of political lexicon, as one of the highlights of the Russian language in the Soviet / post-Soviet period.

Keywords: linguistics, concept, representation, lexicon, Russian language.

One of the most serious problems of the modern linguistic science is the problem of the historical judgment of the Russian language development in the twentieth century.

Many peculiar features of the Russian language of the twentieth century, especially its lexicology, formed under the powerful influence of the communist ideology, functioning of the language depended on the Soviet language picture of the world, which wasn't always adequate reflection of the real world picture. Each language reflects certain, specific to it, way of perception and organization (conceptualization) of the world, direction and character of the conceptualization itself are culturally determined. Given statement related to the number of more essential in linguistics dates back to V. fon Humboldt, A. A. Postebni, Sh. Balli, E. Sepir, B. L. Uorph and others work. Process (and result) of the language conceptualization is understood in modern linguistics as a verbal registration of "accumulated" by human sense meanings and structurization of the knowledge about the world on the data basis of the language. Language provides the most natural access to consciousness and thought processes, not only for many results of the mental process turned out to be verbalized, but for "we know about consciousness structured only owing to the language, which lets to report about these structures and describe them in any natural language" [1, p. 21].

In cognitive linguistics scientists study a large number of problems, connected with solving of the main goal of the given synthetic discipline, studying, in particular, "mental" basis of understanding and producing (generation) of speech, "language knowledge" in the process of transference and processing information about the world, processes of conceptualization and categorization.

Knowledge about the world is accumulated in mental formations-concepts. So in cognitive science affirmed the opinion to consider concept as multidimensional formation, having certain structure, including not only notion and definition but connotative, figurative, estimative, associative characteristics, as one of the actual problems of the modern linguistic science is language study of the Soviet period, defining it's place in historical development of the Russian language, research of structure and semantic space of superconcept IDEOLOGY seems perspective, so this construct is a main in the Russian conceptual picture of the world of the Soviet period.

Our research is devoted to an actual problem of the modern linguistic science – cognitive theory, particularly to structure and semantic study of the superconcept IDEOLOGY. In the article described over phrase combinations OPHC of the Russian language, verbalizing this concept in publicistic discourse of the Soviet and beginning of the Post Soviet periods.

Exclusive ideologizing of publicistics, forcing to only possible interpretation of facts, phenomena, events is a characteristic feature of the Soviet period of time. Only in discourse formed communication between language and ideology, to the later submitted realization of the language means choice, influencing to pragmatical information OPHC appeared in party leaders and activists speech, spread through newspapers, reports at the meetings, decisions and orders

became speech samples for wide strata of population. It is possible to consider OPhC as microconcepts' language realization defining base concepts volume on different conceptual lines in the structure of the superconcept IDEOLOGY, acting as an integration meaning centre connected by general semantics of the lexical elements. Object of research: phraseologized and over phrased combinations (OPhC), objecting superconcept IDEOLOGY in Soviet publicistic discourse, subject of study OPhC conceptual-semantic, structural peculiarities.

Scientific novelty is the description of specific lexical units of the Soviet time, publicistic discourse phraseologized over phrased combinations as organizing semantic space of super concept IDEOLOGY in the Russian language of the Soviet and PostSoviet periods. Analyzed cognitive – semantic paradigm of the initial superconcept and in it base concepts structure, carried out research of OPhC verbalizing given paradigm in pragma linguistic aspect.

Theoretical importance of the offered research is defined by the development of the Russian language conceptsphere theory, author's attempt to work out OPhC theory, ordering principles, underlining and describing them in pragma linguistic aspect practical-is in: data of conducted research can be used in the practice of teaching course "History of the Russian literary language" and special courses on actual problems of the modern linguistics (cognitive linguistics, intercultural communications, linguaculturology, pragma linguistics), in training the Russian language as a foreign, for compiling educational phraseologized over phrased combinations dictionary of Soviet and Post-Soviet periods Research material is taken at the result of choice out from the numbers of the newspaper "Pravda", volume – 733 phraseologized over phrased combinations (390 OPhC dated to 1985, 343 OPhC to 1993). Material source – numbers of the newspaper "Pravda", dated to 1985, which was the beginning of the radical state transformations in the history of the USSR and 1993 noted by transformation of the existed political system. Urgency, interest to publicistic discourse (newspaper language) are determined, as B. Zh. Raimbekova writes, by that: First newspaper language is most mobile Stylistic subsystem of the literary language, dynamically reflects all new formations, appeared in the language due to various reasons.

At first innovations appear in newspaper language, then they fixed or disappear. Secondly, during cardinal historical changes; lexical and phrasological language, fund updated, old destructed, formed new neutral background new semantic oppositions appear [2, p. 4].

Lexical units of the Soviet period OPhC are non-uniform in their structure, lets to speak about their structural classification. Hidden, veiled forms of authoritative influence entirely depend on strategy and tactics of the authoritative person. If orders, instructions are strategy and tactics result of direct pressure and pressing, hidden forms of pressure and pressing realized more often through instructions on status, inequality of communicated according to existed classification in linguistics,

integratures concepts are divided into: micro –base, macro and superconcepts, consisting conceptsphere.

Structure of the concept can be introduced as a circle in a wide meanings in the centre - basic concept nucleus of the concept, on periphery there is all introduced by culture, traditions, own and nation experience. Graphically hierarchy of the signed concepts can be presented as follows:

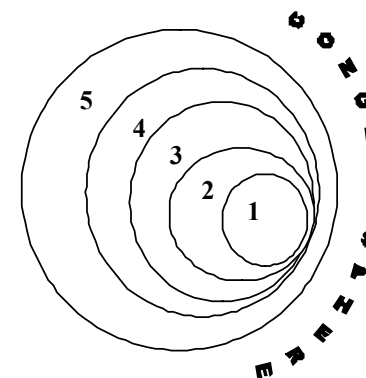

Figure 1 – Concepts classification on degree of semantic structures integration

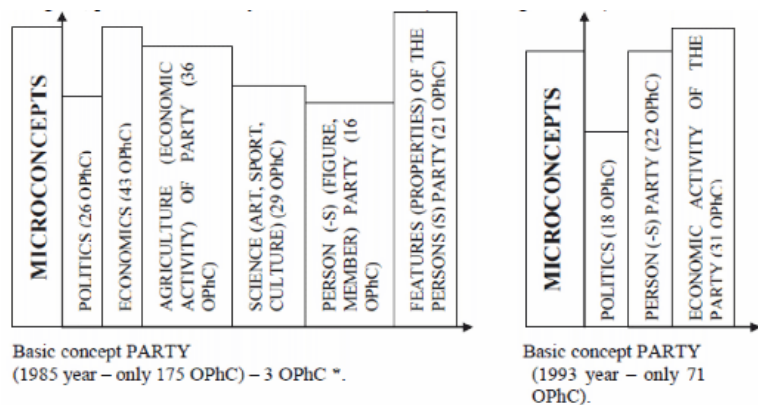
From nucleus to periphery noted by numbers

1. **Superconcept:** IDEOLOGY (set of ideas)
2. **Macroconcept:** Society ideas into reality
3. **Base concept:** Party (Communist) State, the USSR (Russia)
4. **Microconcept:** policy, economy, agriculture, science (art, sport, culture), person(-a) parties, social processes, needs, document(s) of state, state construction etc.
5. **OPhC** (in our case) tasted avant-garde: each communist's main business, reflection of work, fertility vitamins, gold fund of party, growth reserve, life style, leader of the proletariat and many others.

Base concepts of the cognitive linguistics make notional structure of the given research up, as conceptsphere, superconcept, macroconcept, base concept and microconcept we realize as: superconcept is a notion centre, possesses big order force and represents itself as an integration base, connected by lexical elements of general semantic (words, compound names, phrases, communicative blocks); macroconcept – concept possessing more extended semantic links in frameworks formed by it and other microconcepts of conceptsphere; basic characterizing component of the superconcept, concept semantic structure of which integrates semantics of microconcepts and structure, its verbalizing lexems on various conceptual lines in the framework of the formed by it and other microconcepts of the conceptsphere, base component of the superconcept; concept,

semantic structure of which integrates base concept semantics and composing microconcepts. Base concept is a concept, semantic structure of which integrates structures, it verbalizing lexems on various conceptual lines; sign of language signs, culture, law, philosophy, psychology; microconcept is a concept (a part of conceptsphere) which semantics included into the maintenance of the base concept; conceptsphere – all set of verbalized concepts, all potentialities in the whole, shown in the vocabulary of the separate person, as all language in the whole [3, p. 282].

Remarkable existing difference in a set of microconcepts in this or that base concept in the language material of the tested periods. For instance in language material of 1985 in the first base concept. Party underlined such microconcepts as economy, science (art, sports, culture) and properties of persons parties, which are absent in similar base concept in 1993. In base concepts of 1993, in it's turn, appear microconcepts religion, person of friendly/hostile countries (Look at figures 2-4).

* – number OPhC, synonymous basic concepts
Figure 2. Base concept Party (1985, 1993 years)

As it seen from the 3rd figure in base concept state (1993) high frequency is turned out in microconcept economy (47 OPhC) which is explained by materials devoted to economy problems, in connection with special careful attention to economic, political sphere of the rebuilt state, in the beginning of the post soviet time.

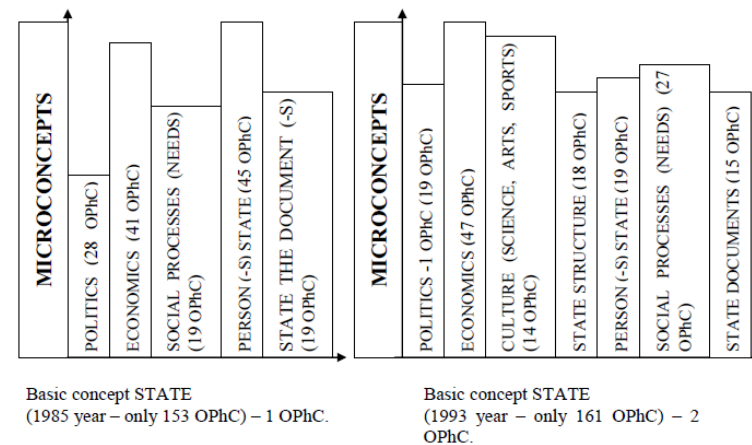

Figure 3 – Presentation of the base concept State (1985, 1993 years)

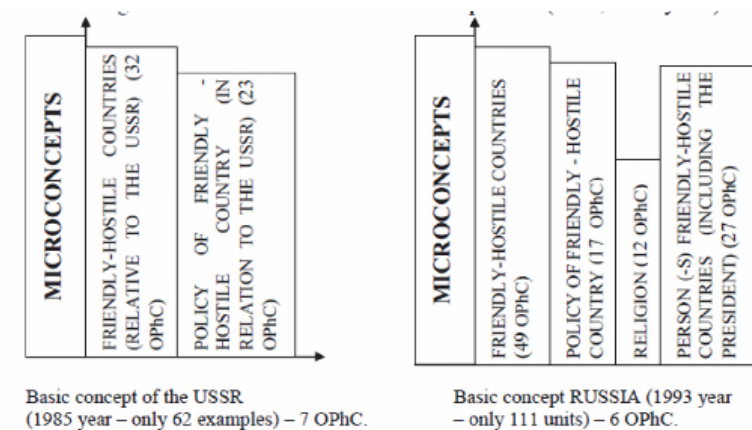

Figure 4 – Base concept USSR (Russia) (1985, 1993 years)

Apperance of this or that microconcepts in conceptsphere of the superconcept is explained by necessity of accenting and paying special attention to this or that historical state development and society. Absence of one and other microconcepts in its turn is determined by taboo for usage the Russian language development, to the whole or to some fields, on words and word combinations, no necessity – they are replaced by new others, synonymous shade and cipher objective reality resulted numerous examples taken, from the most readable, with multimillion newspapers circulations of the tested period. It is necessary to note categorical

value of OPhC is predicted by grammatical dominating component in the result of which on the character of categorical meaning can be underlined OPhC of several types: substantive, verbal, adjective. In defining OPhC hidden value, in establishing transfer, lexical and grammatical status of the root component is of the great value.

In a quantalitive sense numerous was a substantive OPhC group, represented by 48 units (1985) and 107 OPhC examples (1993). For example, hell things, gold grains, slavish factories, big seven, green gold, steel horses, white poison, red Saturday, a solar stone, unnecessary people, elder brother, blue screens, wood athletes, blue fuel, invisible export, alive silver, orange, death etc Great amount of OPhC of the given model is known in the initial form of the nominative case. Ability/inability to form case forms depends from value and syntactic OPhC properties.

Among substantive OPhC is not less product(tive) group substantively substantive (genitive) OPhC (57 OPhC-1985, 49 OPhC-1993) Units of presented groups are regular and productive in language for example: order, observes, atlantists' creature, Neptune's reign, fertility vitamins, works' reflection, century's construction, arm-twisting, five years brakes, mankind cradle, revolution cradle, fertility powder, apartheid weapon, country of new buildings, press eyepieces, harvest law, peace keepers, innovators' party, an evil empire, a society cell and others.

Among OPhC substantive group special place is occupied by the group of overphrase appendices – substance (single words, mainly nouns) and spread substant appendices (32 OPhC – 1985, 49 OPhC – 1993) (for example atlantists, health resorts, pioneer, wolves, pockets, a shirt, Gullivers, crumb, cream, patrol, short meetings, tormozoc (food), a dope, flyers, Cheburashka, an umbrella, a gain, shabashers, green mixture, sheep, a cribe).

In structural relation is not large OPhC group phaseologized overphrase combinations of the expanded design, meaning of which developed from the sum of lexical value of all expanding OPhC components (33 OPhC – 1985; 310 OPhC - 1993). For example: a show window of capitalism achievements, majour source of people well-being, a cradle of world revolution, avant-guard of struggle against militarism etc.

Verbal and adjective OPhC on frequency use are of low frequency, which is explained by unwillingness to use given constructions, they try to be exact, concreteness, that's was undesirable for writer in Soviet period.

This superconcept IDEOLOGY is root of world outlook component of a nation, around which is formed mankind's world outlook. Superconcepts of a conceptsphere IDEOLOGY one of the most important society subsystem. Thus permits us to speak of conceptsphere of superconcept IDEOLOGY as of a field of functioning of more private microconcepts: "Power (political)", "state political

leaders", "party" etc. Hierarchy of given concepts is dynamical and organized by versatile movement of senses, crossing them in conceptsphere limits and publicistic discourse in the whole is created under general cultural macroconcepts "own", "alien" based on opposition in different kinds, penetrating the whole culture, being one of the main concepts of the whole collective, mass, national attitude and attitude.

For analyzing specific lexical language units of the Soviet period OPhC – was taken for comparison language material of the newspaper "Pravda" (1993). Choice of the given period is determined by search and determining difference or similarity in structure contents of OPhC and of the early period (1985) in comparison with the material of the more recent times (1993).

Using latent phrases OPhC authors try to hide true state of affairs and things, using metaphors, euphemisms, periphrases etc. Attempt to shade, cipher and veil some moments, dictated by ideology demands formation of such layered to one another combinations. Perception of the text, containing OPhC can be in complete, caused by barrier of misunderstanding and vagueness for reader of such specific language, lexical units of the Soviet period as overphase combinations. Owing to OPhC explanation in context and for "wandering" as a formed sample in each text, a removal of this barrier took place.

The synonymic palette in tested material introduced in publicistic discourse let native speakes to express sense of subtle shades, to enrich author's speech by expressive emotional meaning, to create lexical background of the determined speech style party, for example, force capable to follow interests and social groups, of all nationalities and country peoples to unit them, to mobilize people's energy for common cause of communist creation (= party) fighting avant-guard (Laos national revolutionary party), tested avant – guard, inspirer and organizer of all Soviet people victories (= Communist party of the Soviet Union), party of innovators, party of future (Communist party), state (the main reformer, peoples life root "attribute" standing under society etc.).

In underlined OPhC tests observed such contain ironical colouring, characteristic censorship removal and in general democratization of lexics (for example, grandmother Petersburg democracy M. Salye –party political figure), great powerist (Russian chauvinist, antisemist, nationalist, demagogue) (= V. V. Zhirinovski), Clinton's left foot (= Kozyrev), a puppet, sets European capital out (the US President B. Clinton), stingy knight (= Lloyd Bentsen, the US Finance Minister), a mousetacheld top of a boot (= A. Ruskoi) etc.

We focus attention: ideology and power in native language consciousness associated with personnel management, political leaders at the top of state system. In management there is own accurate hierarchy occupation system determines a choice of this or that nomination mean. That's why opposition "own" – "strange" more brightly realized in microconcept "political leaders", "own" are those, close

to the top of authorities, the centre, “strange” in turn occupies peripheral position. Antimonya “own” - “stranger’s” is a cognitive universal in nuclear part of social –political conceptsphere, introducing chrono ethnouniversal oppositional primitive. Using semantic record it is possible to present his opposition by the formulae: “Own” I estimate as good, mine (ours) won’t make me (us) any harm. Other’s are bad, not mine (ours) can harm me (us). Given antinomya dated back to prehistoric past and connected with the physiological instinct of self safety peculiar to living beings. Differentiation of “own”, “other’s” is lying on the background of cognitive and verbal levels serve mental and communicative needs of “the public person” and in this life sphere, as in any other, often take place changes of different kind (social reorientation) (rule) markers are polarized simultaneously with public events.

Differentiation connected with the USSR other’s – foreign countries of non-socialist camp and their ideological supporters. At the result of existence of subjective expression of the real world picture (language and conceptual) in Soviet time erased object concept’s semantics took place in the language of the Soviet epoch: concepts were exposed to subjective understanding and judgement of validity reality which dominated in the language of the Soviet period.

So the base mean of estimated connotations creation in ideologized OPhC of the Soviet publicistic discourse is metathor; cognitive paradigm of the base concepts change in connection with the world outlook change, defines the general development dynamics of the tested superconcept IDEOLOGY at different stages of history.

OPhC revealed by us are one of the brightest signs of the Russian language of the Soviet period, defining structural peculiarities and conceptual office content.

LIST OF REFERENCES

- 1 **Kubryakova, E. S.** Parts of speech from the cognitive point of view. – М., 1997.
- 2 **Raimbekova, B. Zh.** Newspaper text in Russian and Kazakh languages. Self Author paper of the Candidate dissertation of philol. science. – Almaty, 1999. – 24 p.
- 3 **Likhachev, D. S.** Conceptsphere of the Russian language // Russian lexicology. From theory to text structure. The anthology. – М. : Academy, 1997. – P. 280-288.

Material received on 27.07.15.

Д. В. Сизов

Публицистік дискурста «Идеология» супертұжырымын нысаналау: диахрондық аспект

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды қ.
Материал 27.07.15 баспаға түсті.

Д. В. Сизов

Объективация суперконцепта «идеология» в публицистическом дискурсе: диахронический аспект

Қарағандинский государственный медицинский университет, г. Караганда.
Материал поступил в редакцию 27.07.15.

Лингвистикалық, өкілдіктер түрінде әлеуметтік топтардың мүшелерінің санасында бар концептосферына суперконцепт «рауаят» атты перифрастикалық комбинациясын топ жеке басын анықтау және орыс тілінде негізгі жақтарының бірі кеңес / посткеңестік кезең, өйткені саяси лексиканың органиның енгізілді - автор фразеологиялық санайды.

В статье автор рассматривает фразео-перифрастические сочетания в концептосфере суперконцепта «идеология», которые существуют в сознании членов социальных групп в виде языковых репрезентаций, определяют групповую идентичность и входят в корпус общественно-политической лексики, являясь одной из ярких примет русского языка советского / постсоветского времени.

Е. С. Фоменко

к.филол.н., доцент, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ДИСКУРСЕ
ВИРТУАЛЬНОГО МИРА SECOND LIFE**

В статье рассматриваются особенности отражения национальной идентичности в дискурсе виртуального мира Second Life: определяются элементы дискурса, отображающие национальную идентичность, описываются языковые средства, используемые для её сообщения. В результате исследования установлено, что национальная идентичность отображена в разных элементах дискурса виртуального мира, как на индивидуальном, так и коллективном уровне, в частности, на профилях резидентов, в названиях и описаниях групп и локаций виртуального мира. Языковыми маркерами национальной идентичности в виртуальном мире Second Life являются топонимы, топонимы-прозвища, этнонимы, оттопонимные прилагательные, а также имена существительные, обозначающие культурные символы и бренды стран.

Ключевые слова: национальная идентичность, виртуальный мир, Second Life, виртуальный дискурс, культурный символ, бренд, топоним.

Появление Интернета как новой коммуникативной среды заметно повлияло на природу общественных связей между народами, бросив вызов культурному суверенитету и обострив ощущение отсутствия границ [1, с. 187]. Интернет часто критикуют за то, что он стирает различия между народами и угрожает самобытности национальных культур. Хотя это утверждение не лишено оснований, именно киберпространство открывает большие перспективы для сохранения национальной идентичности и национальных культур [2, с. 156]. Как известно, нации являются ментальными конструктами, воображаемыми сообществами [3], а поскольку национальная идентичность – это субъективная соотнесенность, индивидуальная и коллективная, с национальным сообществом, ощущение принадлежности к нему, его культуре, истории, территории, политическим и экономическим интересам [4, с. 11], она также является ментальным конструктом. Являясь особой формой социальной идентичности, национальная идентичность создается и воссоздается, а также изменяется и разрушается в дискурсе

[5, с. 4]. Поскольку все сообщества воображаемы и конструируются в умах своих членов, нет ничего удивительного в том, что подобные сообщества могут также появляться и крепнуть в киберпространстве [6, с. 70], поэтому изучение особенностей отображения и конструирования национальной идентичности в виртуальном дискурсе является актуальным.

Важную роль в сообщении национальной идентичности играют культурные символы, являющиеся ментально-когнитивными единицами, фокусирующими в себе представление о стране и обозначающие типичную для страны реалию, типичное явление или типичный признак жизни ее граждан. Культурный символ может быть выражен ключевым словом, обозначающим культурно-маркированный концепт, стереотипом или прецедентным феноменом [7, с. 392]. Исследовательница национальной идентичности Монсеррат Гибернау подчеркивает важность символов для конструирования национальной идентичности, создание которой считает «реакцией на сложный процесс, благодаря которому люди идентифицируют себя с совокупностью символов и традиций, культурой и языком, способными объединять сообщества... Этот процесс идентификации обуславливает постоянное взаимодействие между индивидами и символами в том смысле, что индивиды должны не просто признавать уже имеющиеся символы, но и постоянно воспроизводить их, приписывая им новые значения в зависимости от изменения обстоятельств, в которых происходит жизнь сообщества» [8, с. 47], что является одним из факторов динамичности национальной идентичности.

Цель работы – определить, в каких элементах дискурса виртуального мира Second Life отображена национальная идентичность, описать языковые средства, используемые для ее сообщения в виртуальном мире. Материалом исследования послужили данные, полученные в результате использования поисковой системы Second Life, позволяющей осуществлять поиск по таким категориям: Все категории (англ. Everything), Объявления (англ. Classifieds), События (англ. Events), Путеводитель (англ. Destination guide), Земля и аренда (англ. Land and rentals), Люди (англ. People), Группы (англ. Groups) и Места (англ. Places).

Как свидетельствуют результаты исследования, национальная идентичность является важной частью конструирования виртуальной идентичности резидентов Second Life (SL). Несмотря на возможность сохранения полной анонимности в SL, многие резиденты виртуального мира указывают страну своего происхождения в уникальном имени своего аккаунта (англ. Username), которое нельзя изменить после регистрации, или во втором, опциональном имени (англ. Display name), которое резидент может создавать и изменять по желанию. Некоторые резиденты виртуального мира указывают страну своего проживания и/или происхождения в «реальном» мире на профиле, в описании себя, своих интересов и т.п. Например,

результаты поиска с ключевым словом *German* в категории «Люди» дают 4149 результатов, со словом *French* – 3246 результатов, с *Italian* – 1522 результата, со словом *Spanish* – 1513 результатов (данные по состоянию на февраль 2015 года). В частности, встречаем примеры указания на национальную идентичность в имени аккаунта, например, *French Canadian!*; *french Japanese :))*; *:) Swedish 30 :)*; *Asiagurl*; *American5005*; *northnewzealand*; *aussiegirl7* (здесь и далее сохраняем особенности орфографии и пунктуации оригиналов). Резиденты виртуального мира указывают свою национальную идентичность в отображаемом имени: *Born in French Polynesia*; *american*; *ITALIAN*; *Portuguese Prince*, *DutchBlond*, *Sicilian Ghostaltar*. Среди примеров указания идентичности в описании резидента на профиле встречаем такие: *Scottish by birth and heart*; *I'm an Australian from Tasmania*; *French / Australian!* *Don't you love the «Down Under»*; *Hi, I live in the Cape Prov[n]ce in South Africa*; *Male 37yo, born in Angola, Africa, exploring the world*; *Made in Spain: 100% spain*; *Ukrainian nationalist. Banderovka*. Как видим, национальная идентичность в именах и на профилях резидентов виртуального мира передается с помощью топонимов, топонимов-прозвищ, этнонимов, а также оттопонимных прилагательных.

Апелляция к национальной идентичности осуществляется в дискурсе виртуального мира как на индивидуальном, так и коллективном уровне. Так, в названиях групп национальная идентичность выражена, как правило, топонимами и оттопонимными прилагательными, например, *London Dungeon*, *African Pride*, *Ukraine online*, *Polish Community*, *Chinese / Japanese Group of Fun*, *Venice Romantics*, *Royal Thai Gallery*. В названиях групп может осуществляться апелляция к истории, традициям, культуре страны, например, *Ukraine Sich*; *La Cosa Nostra*, *Freedom for Tibet*. Распространённой стратегией сообщения национальной идентичности в группе является использование языка страны для её названия, например, *Svensk nyborjarhjalp!*; *SL Italiano*; *FRANCAIS/E*; *Ceska Demokraticka Komunita*. Это, как правило, группы по интересам, которые могут быть как закрытыми (только для представителей данного лингвокультурного сообщества в SL), так и открытыми для других резидентов, интересующихся историей, культурой, традициями страны либо изучающими её язык. Использование другого языка (не английского, доминирующего в SL) в названиях групп также осуществляет функцию дифференциации, деления резидентов на «своих» и «чужих», являющуюся основоположной для формирования национальной идентичности [8, с. 19]. Как видим, эта стратегия используется и в виртуальной коммуникации.

Апелляция к национальной идентичности осуществляется в названиях и описаниях событий и мероприятий, проведение которых планируется в виртуальном мире, например, *«aeg brings you dj jade from down under australia @ grind»*, *«NEW YORK IN DA HOUSE @ THE RARE CHERRY»*, *«Paris Obscur*

Show». Можно предположить, что в таких случаях упоминание известных мест «реального» мира может выполнять как функцию идентификации (как, например, в случае указания на национальность ди-джея вечеринки), так и служить своеобразной «приманкой» для привлечения внимания аудитории к мероприятию с помощью известного культурного символа – бренда той или иной страны (например, *Paris*, *New York*).

Несмотря на то, что *Second Life* – это воображаемый мир со множеством вымышленных локаций и персонажей, в нем нашлось место и для объектов, существующих в реальном мире – городов, стран и регионов, известных как «копии» этих мест (англ. *Replica*). Некоторые названия «двойников» известных мест «реального» мира в виртуальном полностью или частично совпадают с реальными, например, названия континентов, регионов, стран (например, *Africa*, *Greater Ireland*, *Portuguese Republic in SL*), городов (например, *Virtual Toronto*, *London*, *Luxembourg City*, *Koeln 3D*, *New York NYC*), известных мест и артефактов, давно ставших брендами своих стран (например, *Machu Picchu*, *Mount Rushmore National Memorial*, *Big Ben in London*, *Bourbon Street*, *St. Paul's Cathedral*, *Kinkaku-ji Garden*, *Basilica of St. Peter the Apostle*, *Acropolis*). Несмотря на то, что в некоторых случаях название «двойника» совпадает с «реальным» топонимом (например, *Munich*, *Amsterdam*), во многих случаях название страны, региона или города модифицируется. С этой целью используются лексемы *virtual*, *3D*, *new*, предложный оборот *in SL*, фраза *tribute to*, например, *Virtual Toronto*, *San Diego 3D*, *New Brighton*, *Portuguese Republic in SL*, *Tribute to Venice*. В некоторых случаях наблюдаем намеренное искажение правописания названия реального географического объекта, например, *Santaurio* (вместо *Santuario*), *The Blake Sea* (вместо *The Black Sea*). Для названия «реального» места в SL используются как эндонимы, так и экзонимы (например, *Venezia*; *Venice*; *Nippon Island*, *Japan*; *Second Norway – Norge Region*). Встречаются случаи упоминания больше несуществующих стран, например, в названиях групп, *Imperial Court of Austria-Hungary*, *Czechoslovakia*, *U.S.S.R United*.

Апелляция к национальной идентичности осуществляется в названиях разнообразных объектов виртуального мира: гостиниц, торговых центров, развлекательных заведений и т.п., например, *Winddragon Down Under: Australian pub*; *.Clover Mountain IRISH PUB*, *North Sea – Hotel*; *–=Old New York - Chelsea Hotel – Ruth's Chris Steak House*, *NEW YORK SHOPPING MALL – by CALIGULA*; *Texas Roadhouse Resort*. Резиденты виртуального мира могут посещать не только копии современных мест, но и имеют возможность «окунуться» в их прошлое, о чем свидетельствуют названия этих мест, в которых используются имена числительные, обозначающие год, имена прилагательные, иноязычные или архаичные имена существительные, например, *Paris 1900*, *Theatron*, *Ceylon*, *Old New York*).

Отображение идентичности реальных мест в дискурсе виртуального мира, как правило, осуществляется путем их стереотипизации, максимального «упрощения», сведения к нескольким ключевым культурным символам – брендам этих стран, зачастую выраженным стереотипами, что подтверждает описание парижского «двойника» в SL, в котором упоминаются известные культурные бренды французской столицы, представленные ойкодомонимами: «*Return to Paris circa 1900, a time when romance and revolution were in the air and the Moulin Rouge was the hottest ticket in town. Rent a car and stop by some of the city's greatest landmarks like the Eiffel Tower, Le Arc de Triomphe, and the Great Ferris Wheel just as they were at the turn of the century*».

Как уже упоминалось, общая история является важным компонентом национальной идентичности. Политические, экономические, культурные события, природные катаклизмы, имевшие важное значение для нации, остаются в ее коллективной памяти, занимая важное место в языковом сознании носителей данной культуры. Заметные события, произошедшие в разных странах и вызвавшие широкий резонанс во всем мире, нередко находят отражение и в виртуальных мирах. Такие события становятся культурными символами страны и для носителей культуры являются прецедентными феноменами. Например, в память про радиационную аварию на АЭС Фукусима-1 в марте 2011 года, причиной которой стали сильнейшее в истории страны землетрясение и последовавшее за ним цунами, резиденты Second Life создали инсталляцию «*Alea Fukushima*». Локация с названием «*Oslo Memorial at Second Norway*» посвящена терактам в Норвегии в июле 2011 года, забравшим жизни 77-ми людей. В то же время в Second Life есть локации, посвященные известным личностям. Например, после смерти в октябре 2011 года Стива Джобса его поклонники в SL создали мемориальный комплекс «*The Church of the Mac*», где все желающие могут отдать дань уважения основателю одного из первых коммерчески успешных персональных компьютеров. Лексемы *Fukushima, Oslo, Norway*, а также слово *Mac* в довольно необычном сочетании со словом *Church* в названиях этих локаций и инсталляций способны актуализировать в сознании резидентов события, к которым они апеллируют, а также осуществить некий прагматический эффект (вызвать эмпатию, сочувствие и т.п.).

Таким образом, можем сделать вывод о том, что национальная идентичность является важной частью виртуальной идентичности резидентов Second Life и представлена в разных элементах дискурса виртуального мира: на профилях пользователей (в именах, описаниях резидентов), в названиях и описаниях групп, в путеводителе по виртуальному миру, а также в описании событий. На профилях пользователей национальная идентичность выражена топонимами, топонимами-прозвищами, этнонимами, а также оттопонимными прилагательными. В описаниях «двойников» реальных мест

в виртуальном мире идентичность стран передается с помощью разных видов топонимов, а также имен существительных, обозначающих культурные символы и бренды стран.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Engel, L. B., Murphy, P. D.** Cultural Identity and Cyberimperialism : Computer-Mediated Exploration of Ethnicity, Nation and Censorship [Текст] / Laura B. Engel, Patrick D. Murphy // *Cyberimperialism? : Global Relations in the New Electronic Frontier*, Westport, CT : Praeger Euro-East, 2001. – P. 187–204.
- 2 **Saunders, R. A.** Nationality : Cyber-Russian [Текст] / Robert A. Saunders // *Russia in global affair*. – 2004. – Vol. 2. – №4. – P. 156–166.
- 3 **Anderson, B.** Imagined Communities : Reflections on the Origins and Spread of Nationalism [Текст] / Benedict Anderson. London : Verso, 2006. – 240 p.
- 4 **Козловець, М. А.** Національна ідентичність у контексті глобалізації : соціально-філософський аналіз : автореф. дис ... д-ра філос. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка / М. А. Козловець. – Київ : Б.в., 2010. – 36 с.
- 5 **Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K.** (Eds.) The Discursive Construction of National Identity [Текст] / Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, Karin Liebhart Edinburgh : EUP. – 1999. – 276 p.
- 6 **Mills, K.** Cybernations : Identity, Self-Determination, Democracy and the 'Internet Effect' in the Emerging Information Order [Текст] / Kurt Mills // *Global Society*. – 2002. – Vol. 16. – № 1. – P. 69–87.
- 7 **Фоменко О. С.** Королівське весілля як стратегія корекції іміджу британської монархії (на матеріалі англійської мови) [Текст] // *Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць*. – К. : Видав. Дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 37. – С. 392–399.
- 8 **Гібернау, М.** Ідентичність націй [Текст] / Монсеррат Гібернау. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.

Материал поступил в редакцию 02.07.15.

Е. С. Фоменко

Second life виртуалды элемдік дискурсындағы ұлттық ұқсастылық
Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті.
Материал 02.07.15 баспаға түсті.

O. S. Fomenko

National identity in the discourse of the virtual world Second Life

Мақалада *Second Life* виртуалды әлем дискурсындағы ұлттық ұқсастылық бейнесінің ерекшеліктері қарастырылады: ұлттық ұқсастылық бейнеленген дискурстың элементтер анықталады, оларды хабарлауға пайдаланылатын тілдік құралған бейнеленген. Зерттеу нәтижесінде ұлттық ұқсастылық виртуалды әлемнің әртүрлі дискурс элементтерінде көрсетілген, алдыңғы қатарда резидент пішінінде, виртуалды әлем локациясы мен топтардың сипаттамасы мен атауларында: *Second Life* виртуалды әлемдегі ұлттық ұқсастықтың тілдік маркерлері болып топонимдер, топоним-атаулар, этнонимдер, оттопонимді сын есім, сондай-ақ мәдени символдар мен елдің брендин білдіретін зат есім атаулары болып табылады.

The paper discusses how national identity is represented in the discourse of the Second Life virtual world. The author examines the discursive elements revealing national identity and linguistic devices employed for its construction in the virtual world. The results obtained indicate that national identity is represented in different elements of the virtual world discourse, in particular, on residents' profiles, in names and descriptions of groups and locations. National identity is being represented in Second Life at both individual and collective levels, through toponyms, toponyms-nicknames, ethnonyms, adjectives built from toponyms, and nouns denoting cultural icons and brands.

Г. Т. Акпарова¹, Д. М. Мерғалиев²

¹ЖАҚ доценті, Өнертану кандидаты, оқу-әдістемелік және ғылыми жұмыс жөніндегі проректор; ²Ақпараттандыру халықаралық академиясы мүше-корреспонденті, өнертану кандидаты, Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ.

ЭТНОМӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ДАМУ ТАРИХЫНАН

Мақалада этномәдени салттардың даму ерекшеліктері көрсетілген. Заманауи әлемде халық тұрмысы және адами салттар, этномәдени статусының жаңғыруына және ұлттық ділдің аспектісіне мән беріледі.

Кілтті сөздер: этномәдени дәстүрі, философия, ұрпақ, дәстүр, халық шебері, өнер, этникалық мәдениет, менталитет, этнос, фольклор.

Көпмәдениетті қауымдастықта мәдениеттер арасындағы диалог – ғылыми зерттеулердегі өзекті мәселелердің бірі. Глобальді қауымдастықта ұлттық мәдени мұраны зерттеу мен оны сақтау мәселесінің көтерілуі белсенді сипатқа ие болып келеді. Этникалық мәдениетті түсіне отырып, мәдени байланыстарды дамытудың маңыздылығы толеранттық пен өзара сыйласуды дамытуға ықпал жасайды.

Этникалық дәстүр қазіргі өнердің көркем-бейнелі жүйесі ретінде полиэтникалық көркемдік ортада белсенді өмір сүруде. Жаһандану жағдайында ол ұлттық ерекшеліктегі мәдениетті сақтау үдерісінде маңыздылығы артуда. Дәстүр – халықтың өнері мен көркем шығармашылықта іргелі негіз болып табылады. Халық шеберінің шығармашылығында әлеуметтік мәдени контекстке бейімделе алатын нұсқа жасай білу ерекшелігі байқалады. Нұсқа жасау – дәстүрдің сақталуы мен халық өнерін дамытушы әр шебердің шығармашылық ерекшелігін ұтымды байланыстырады. Шебер өз туындысын ұсына отырып, дәстүрді рухани құндылықтарды сақтаған жағдайда ғана өз еңбегінің бағы жанатынын түсінеді.

Халық шебері, шығармашылық, дәстүрлі өнер – бір-біріне өте жақын, бірақ жан-жақтан белсенді түрде еніп жатқан өркениет, жаһандану, роботтану және т.б. новациялардың әсерімен алшақтап бара жатқан ұғымдар. Дегенмен төл дүние, шығарма, аспап – бәрі бұрынғыдай адамдар көңілін қуантып, жанын жадыратады.

Қазіргі ғылымда дәстүр – ұлттықты сақтаушы «қаңқа» ғана емес, сонымен қатар оның жаңғыруын талап етуші шарт екендігі туралы тезис беки түсті.

Дәстүр ұғымы классикалық социология мен қоғамдық мұра проблемаларымен байланысты танылады. «Философиялық анықтамалық»: «Дәстүр (лат. Tradicio – беру, жеткізу) – «...тарихи қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін салт, дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тәртіптер, идеялар мен құндылықтар және т.б. қоғамда немесе жекелеген әлеуметтік топтар арасында ұзақ уақыт сақталған әлеуметтік-мәдени мұра элементтері» [8, 465 б], – деп тұжырымдаған. Бұдан байқайтынымыздай, философиялық тұрғыдан анықтауда, дәстүрлердің мазмұндық қыры, оның мәдениетпен теңдестігі алдыңғы қатарға шығады. Ал мәдениеттануда бұдан әлдеқайда кең мағына қамтылған, яғни: «Дәстүрлер – ұрпақтан-ұрпақтарға берілетін және ұзақ уақыт бойы белгілі бір әлеуметтік және мәдени топтарда қайта жаңғыратын әлеуметтік және мәдени мұра. Дәстүрлер өз ауқымына: әлеуметтік-мәдени мұра (материалды және рухани құндылықтар); ұрпақтар арасындағы әлеуметтік мәдени мұралардың берілу үдерісі, оны мұраға айналдырудың тәсілдерін алған. Белгілі бір мәдени үлгілер, институттар, нормалар, құндылықтар, идеялар, стильдер дәстүрлілік сапада қабылданады» [5].

К. В. Чистовтың анықтауынша, дәстүр: «адамдар қызметтерінің белсенділігінің стереотиптерінің жүйесі түрінде қордаланған тәжірибе және осы қызметтің нәтижесі, белгілі бір нәрселер туралы ұғымдар, және оларды белгілеу мен рәміздеу түрлері» [8, 15 б]. Осылайша дәстүр кең мағынада мәдениет ауқымында ұжымдық әлеуметтік жады ретінде бағаланады.

Отандық ғылымда дәстүр, әдетте, екі мағынада қабылданады:

1) өте кең мезгілдік және кеңістіктегі ауқымды қамтыған себепті іргелі әмбебап мазмұнға ие;

2) белгілі бір нақты ортада, мәселен, бір этникалық қауымдастықта, жаңғырып қолданылатын константа. Ресей ғалымы Э. В. Быкова осы екі мағынаны мәдениеттану саласы тұрғысынан талдай келе, бірінші жағдайда дәстүр тұтас тарихи дәуірді, тұтас өркениетті, ауданды қамтиды және мәдениеттің нақтылы типін таныта алады; ал екінші жағдайда, тең дәрежеде дәстүрлі этникалық мәдениетті көрсетеді [2, 30 б.].

«Этникалық мәдениет» ұғымы өз қауымдастығындағы әр мүшенің сыртқы – табиғи және мәдени-саяси – ортаға бейімделуге, сондай-ақ қажеттікті қамтамасыз ететін сыртқы ықпалдарға әрі сол этностың өкілдерінің талабынан шыға алатын ішкі өз-өзін сақтау механизмі бар функционалды құрылым ретінде анықталады. Этникалық мәдениет құрылымында дәстүр этномәдени модельдерді бекітуші, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал болып табылады. Бұл мәдениеттің этносқұраушы және этносты сақтаушы компоненттерінің бірі ретіндегі алдыңғы рөлге ие қылады.

Этномәдени салттардың құрылымында адам (этнофор – этникалық мәдениетті сақтаушы) – өз тіршілігінде стереотипті тәжірибеге және сол этномәдени салттардың айқын мазмұны басым болып көрінетін еңбегінің

тікелей нәтижесіне қол жеткізуші басты құрамдық айқындалушы. Этномәдени салттардың мазмұндық қырлары:

а) дін

ә) өнер

б) тұрмыс пен әдеп салаларының ақпараттарынан құралады. Аталған әр саланың ақпараттары шартты түрде консервативті (алдыңғы буын өкілдері арқылы берілген этномәдени мұра) және эволюциялық, дамушы бөліктерге жіктеледі.

Этномәдени салттардың базалық негізі этникалық менталитет болып табылады.

Менталитетке қатысты зерттеулердің арасында Б. А. Рыбаков, Ю. С. Степанов, Г. Д. Гачева, С. В. Лурье, В. И. Топоров еңбектерін атап өту қажет.

«Менталитет» ұғымы латын тіліндегі mens – ақыл, ой, ойлау жүйесі, көңіл-күй, «саналы және санадан тыс терең тамырлы ұжымдық және даралықты» танытады. Менталитет – индивидтің немесе әлеуметтік топтың әлемді белгілі бір таныммен қабылдауға және сезінуге дайындығының және бейімділігінің жиынтығы» [3]. С. В. Лурье пікірінше, «менталитет» ұғымы дәстүр туралы түсінікпен бір деңгейде қабылдана алады, «өйткені, қарым-қатыстылық, қозғалысты өткенмен де, бүгінгімен де байланыстылықты білдіреді, ішкі терең қайшылықтардың ауқымдылығын көрсетеді». Бұл ретте дәстүр халықтың менталитеті арқылы көрінеді, нақты айтқанда, менталитет – салттың бейматериалды құрамды бөлігі [3]. Демек, менталитет этностың әлем туралы өз ойын қалыптастыруына, өз этномәдени салтын жасауына, өз-өзін сақтауына және тарихта дамуына мүмкіндік беретін қажетті ішкі негіз. Этномәдени салттардың ментальды негіздері этностың табиғи және әлеуметтік-тарихи ортаны қалай қабылдайтынын, сыртқы ықпалдарды қабылдауы және оларды өз мәдени ортасына тасымалдаушы қызметін анықтайды. В. А. Щученко менталитеттің құрылымдық үш деңгейін атаған: трансцендентті және биогенетикалық алғы шарттардан бастау алатын терең қабат; терең құрылымдық қатпарлардың табиғи-географиялық және нақты тарихи қауымдастықтың әлеуметтік ортамен ықпалдасушы деңгей; мұнда менталитет қоғамның күнделікті өміріндегі әлеуметтік-психологиялық түрлердің ұйымдастырылған жиынтығы ретіндегі деңгей көрінеді; мәдениетті қалыптастырушы шығармашылық еңбек өкілдерінің идеялы-бейнелі түрлеріндегі деңгей [9].

В. С. Жидков пен К. Б. Соколовтың терминологиясы бойынша, ментальдылық – адам тұрмыс-тіршілігінің: тұтас ауқымдағы және оның субкультурасы, топтары, кластары мен сословиелерінің бейнесінің сомдалуы; табиғат образы және оған ықпал жасаудың түрлері: техникалық және еңбек барысындағы амалдардан бастап магиялық әрекетке дейінгі әсер етуге

талпынушылық; әлемді жасаушы құрылымдағы адамның орны туралы түсінік, жердегі өмір мен трансцендентальды әлемнің байланысы; олардың арасындағы байланыс және индивидтер мен ұжымдарға олардың арасындағы байланыстылық пен олардың қызметі туралы түсінік; кеңістік пен уақыт туралы ұғым; тарих пен оның бағыттары туралы (прогресс, қайталаушылық және даму); діннің түрлері түсініктерді қамтитын әлемнің жан-жақты көрінісін танытады [4].

Анықталған аспектілер арқылы әлем туралы түсінікті образдар жүйесі ретінде қабылдауға болады; әлем мен ондағы адамның, олардың бір-бірімен қарым-қатынасы және олардың шындық жағдайлармен және өзара қарым-қатынасы ретінде қабылданады.

Этномәдени салттардың тағы бір негізді қасиеті – өз-өзін сақтау, өзіндік сана. Этносоциолог Ю. В. Арутюнян (1929) өз-өзін сақтаудың «этникалық қайнаркөздері»: халықтың пайда болуы мен тарихи оқиғалардың ортақтығының саналы түрдегі қоры болып табылатын әлеуметтік-биологиялық табиғаттың жемісі ретіндегі рулық қайнаркөз; психологиялық қайнаркөз – диниліктен бастап әлеуметтікке дейінгі халықтың санаға жинаған рухани идеалдары; этномәдени қайнаркөз – адамдардың этникалық мәдениетке, оның салттарын қабылдауы; әлеуметтік қайнаркөз – этностың әлеуметтік позициясы және әлеуметтік талаптары [1] деп жіктеген.

Этникалық өз-өзін сақтау екі деңгейде қызмет етеді: жалпыэтникалық (бүкіл халықтың өз-өзін сақтауы) және локальды, яғни этностың белгілі бір бөлігінде ғана (тайпалық – территориялық бірлестіктер, рулық құрылымдар, диалект топтарда). Этникалық өз-өзін сақтаудың ұйытқысы – этникалық бірлік. Мәдениеттанушы А. П. Садохиннің анықтауынша, бұл индивидтің қауымдастықта бірлесіп өмір сүре білуі үшін қажетті стереотипті қалыптауға үйренуі, өмір сүрудің нормаларына мойынұсыну және мәдени құндылықтарды бағалап, өзін этникалық қауымдастықпен қатар қоятын психологиялық процесс. Этникалық бірлік:

а) индивид өз этникалық қауымдастығының стереотипті өмір сүру қалыбына саналы және еріксіз түрдегі еліктеушілігі;

ә) қауымдастықтағы аға буын өкілдерінің қабылдасқа болмайтын императивті талаптарына деген көнушілік;

б) оң және теріс әрекеттерді саралай отырып, өзінің нақты бір этносқа қатыстылығын анықтаудағы индивидтің ерікті және саналы түрдегі таңдауы.

Этникалық өз-өзін сақтауды танудағы негізгі жол – фольклор. Ал ол, өз кезегінде, этностың дәстүрлі шығармашылығы ретінде этникалық менталитеттің барлық қасиетін бойына сіңірген.

Ю. В. Бромлей «Этнос және этнография» еңбегінде фольклорды этниканы құраушы оялардың, этностарды жіктеуші, этносқа қатыстылықты айқындаушы, этникалық мәдениеттің құрылымын қалыптастырушы,

этникалық процестердің, этностық қасиеттердің, құрамның және белгілерін айқындаушы байырғы көзі ретінде атаған. Осылайша салттар адамның ішкі рухани тірегін ұйымдастыра отырып, оның ұлттық даралық жекешелігін әлемдік жаһандану жағдайында бекітіп, халықтың рухын танытады.

Этномәдени көпшілдік, диалог пен айрықша ұлттық дәстүрлер адамзаттың өркениетті тұрақтылығының және оның мәдени мүмкіндігінің дамуының негізі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Арутюнян, Ю. В.** Социально-культурное развитие и национальное самосознание // Социологические исследования. – 1990. – № 7.

2 **Быкова, Э. В.** Традиция как способ формирования и функционирования народной культуры // Народная культура в современных условиях. – М., 2000. – 258 с.

3 **Визгин, В. П.** Менталитет, ментальность // Современная западная философия. – М., 1991. – 254 с.

4 **Жидков, В. С., Соколов, К. Б.** Искусство и картина мира. – СПб., 2003. – 458 с.

5 **Культурология XX век: словарь.** – М., 1997. – 189 с.

6 **Лурье, С. В.** Историческая этнология : учеб. пособие для вузов. – Гл. 3. – Основные понятия этнологии. – М., 2003. – 358 с.

7 **Чернявская, Ю. В.** Народная культура и народные традиции. – Минск, 2000. – 358 с.

8 **Чистов, К. В.** Традиции и вариативность // Советская этнография. – 1983 – № 2. – 158 с.

9 **Щученко, В. А.** Менталитет русской культуры: актуальные проблемы его историко-генетического анализа // Русская культура: теоретические проблемы исторического генезиса. – СПб., 2004. – 456 с.

Материал 17.09.15 баспаға түсті.

Г. Т. Акпарова, Д. М. Мерғалиев

Из истории развития этнокультурных традиций

Казахский национальный университет искусств, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 17.09.15.

G. T. Akparova, D. M. Mergaliev

From the history of the etnocultural traditions development

Kazakh National University of Arts, Astana.

Material received on 17.09.15.

В статье представлены особенности развития этнокультурных традиций. Особое значение придаётся аспектам национальной самобытности и общечеловеческих ценностей в процессе формирования этнокультурных традиций, возрождения этнокультурного статуса и национального менталитета в современном мире.

Development features of ethnocultural traditions are presented in the article. At that their philosophical and social bases, structural components which have the impact on art, culture and education spheres are staticized. Special significance is attached to aspects of national originality and universal values in the course of formation of ethnocultural traditions, revival of the ethnocultural status and national mentality in the modern world.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

2. Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **8-10 страниц печатного текста**. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка). Межстрочный интервал – 1,5 (полуторный);

3. **УДК** по таблицам универсальной десятичной классификации;

4. **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках, абзац по левому краю (см. образец);

5. **Название статьи** – на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац по левому краю (см. образец);

6. **Аннотация** дается в начале текста на казахском, русском и английском языках: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5 (8–10 строк, 100-250 слов). Аннотация является кратким изложением содержания научного произведения, дающая обобщенное представление о его теме и структуре. (см. образец);

7. **Ключевые слова** оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5. Для каждой статьи задайте 5-6 ключевых слов в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке. (см. образец);

8. **Список использованной литературы** должен состоять не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

9. **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

10. **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

– название статьи, сведения о каждом из авторов: Ф.И.О. полностью, ученая степень, ученое звание и место работы на казахском, русском и английском языках);

– полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. **Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.** Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версия, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147), факс: 8 (7182) 67-37-05.

E-mail: kereku@mail.ru

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова	РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова
РНН 451800030073	РНН 451800030073
БИН 990140004654	БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»	АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ57998FTB00 00003310	ИИК KZ156010241000003308
БИК TSESKZK A	БИК HSBKZKX
Кбе 16	Кбе 16
Код 16	Код 16
КНП 861	КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Яссави, г. Туркестан.

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в.

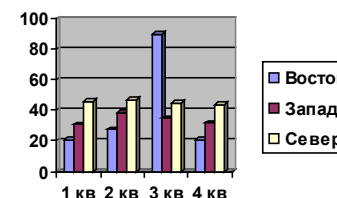
Продолжение текста публикуемого материала

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

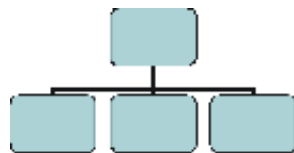

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2–е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

К. А. Yssawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқында айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 18.09.2015 ж. жіберілді. Басуға 28.09.2015 ж. кол қойылды.

Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 15,6 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Елемесқызы, Ә. Р. Омарова

Тапсырыс № 2618

Сдано в набор 18.09.2015 г. Подписано в печать 28.09.2015 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 15,6 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемесқызы

Корректоры: А. Елемесқызы, А. Р. Омарова

Заказ № 2618

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereky@mail.ru